
Library Regd No
INDIA

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG
1927

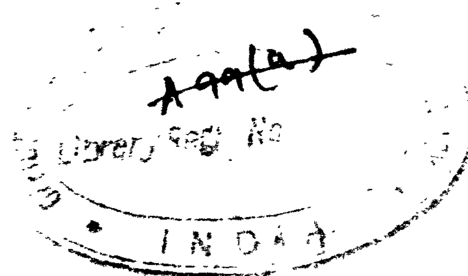
Eerste en Tweede Kwartaal

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Weltevreden ALBRECHT & Co. | *'s-Hage* M. NIJHOFF
1928

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

EERSTE EN TWEEDE KWARTAAL 1927.

§ 1. *Personalia.*

Door het overlijden van den heer J. P. Moquette op 26 Februari heeft de Oudheidkundige Dienst het verlies van een toegewijd en uiterst kundig medewerker te betreuren. De groote verdiensten van den overledene jegens de wetenschap in het algemeen en het oudheidkundig onderzoek in het bijzonder zijn reeds elders uitvoerig en op uitnemende wijze geschetst [1]). Wij behoeven hieraan niets toe te voegen. Slechts zij hier uitdrukking gegeven aan den wensch, dat de resultaten van den arbeid, waaraan Moquette in de laatste jaren zijns levens zijne beste krachten heeft gegeven, voor het nageslacht bewaard mogen blijven en de wetenschappelijke nalatenschap van den overledene, bevattend den rijken oogst van zijn onderzoekigen op het gebied der Mohammedaansche epigraphie van Noord-Sumatra, eerlang in het licht zal worden gegeven.

§ 2. *Reizen.*

De Chef bezocht eenige malen Prambanan en omstreken en inspecteerde op zijn reis in Januari Singasari.

Dr. P. V. van Stein Callenfels bracht nog het grootste deel van het eerste kwartaal op Malaka door. In het tweede kwartaal ondernam hij reizen door de Preanger, Kedoe, Djokja, Solo en Madioen voor het prehistorisch onderzoek en de opsporing van steenen bijlen.

Dr. Goris maakte van 21 Mei tot half Juni een reis naar Bali voor de voortzetting van de oudheidkundige inventarisatie.

De bouwk. Inspecteur controleerde geregeld de werkzaamheden op het tjaṇḍi-Singasari-terrein; verder inspecteerde hij eenige keeren de tjaṇḍi's Djago en Kiḍal.

De bouwk. adj. Inspecteur bezocht in het eerste kwartaal Baraboeḍoer en de tjaṇḍi's Ngawen, Mendoet en Pawon, overigens alleen de monumenten in de omgeving van zijn standplaats.

Voor de reizen van den bouwk. Opzichter en den Fotograaf-teekenaar zie de door hen uitgebrachte rapporten.

---

[1]) R. A. Dr. H. Djajadiningrat, Jean Pierre Moquette (5 Juli 1856 — 26 Februari 1927), T. K. B. G. LXVII (1927) p. 1 vlg.

§ 3. *Publicaties.*

Het Oudheidkundig Verslag over het derde en vierde kwartaal 1926 verscheen in druk.

§ 4. *Geschenken.*

De volgende boekwerken werden voor de bibliotheek ontvangen:

Memoirs of the Archaeological Survey of India no. 29, Specimens of Calligraphy in the Delhi Museum of Archaeology by Khan Sahib Maulvi Zafar Hasan 1926; no. 30, The Beginnings of Art in Eastern India by Ramprasad Chanda, 1927; no. 32, Fragment of a Prajnaparamita Manuscript from Central Asia by B. B. Bidyabinod 1927.

Annual Report on South-Indian Epigraphy for the year ending 31st March 1926.

Inscriptions du Cambodge, Tomes I—III, Geuthner, Paris, 1926—'27.

§ 5. *Bescherming van monumenten en nieuwe opnamen.*

Baraboeḍoer. In het Oudheidkundig Verslag 1926 p. 5 is opgemerkt, dat vele basreliefs van Baraboeḍoer vooral van de bovenste gaanderijen min of meer versche breuken vertoonen en hierbij niet onmiddellijk kon worden vastgesteld, of de beschadigingen aan vandalisme dan wel aan verweering, afsplintering van den steen onder sterken verticalen druk of aan andere natuurlijke oorzaken zijn toe te schrijven. De bestaande onzekerheid heeft de noodzakelijkheid aangetoond om den tegenwoordigen toestand der reliefs in vergelijking met de omstreeks 1910 vervaardigde foto's-Van Erp nauwkeurig op te nemen. Het nut van deze contrôle zal tweeledig zijn, vooreerst zullen de aard en de omvang der beschadigingen sinds genoemd jaar kunnen worden vastgesteld en daarmede tevens de waarschijnlijke oorzaak worden opgespoord; bovendien zal men een betrouwbaar middel tot contrôle bezitten, wanneer later opnieuw beschadigingen, door welke oorzaak dan ook teweeggebracht, zullen moeten worden geconstateerd.

In Maart jl. is met de opname als boven bedoeld door den Europeeschen bewaker van het heiligdom, den heer Neys, die zich hiermede bereidwillig heeft willen belasten, een begin gemaakt. De hier volgende staat geeft een overzicht van de beschadigingen, welke aan de reliefs van den Lalitawistara-tekst (eerste gaanderij, hoofdmuur, bovenste reeks) zijn opgemerkt [1]).

No. reliefs	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
1			R. Schroef muziekinstrument.	Afgesplinterd.

[1]) In dezen staat beteekent R rechter helft en L linker helft van het relief. De Romeinsche cijfers geven aan de rijen menschelijke figuren van beneden naar boven; de Arabische cijfers het nummer van de menschelijke figuur in een rij van buiten naar binnen gerekend.

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
2	R. 4.	Rechter hand van den Bodhisattwa afgesplinterd.	L. Steen boven 2e en 3e fig.	Gebarsten.
3	L. 5.	Achterhoofd en rug verweerd.		
6	L. 6.	Rechter bovenarm even onder de voeg ter grootte van ongeveer 4 c.M.² afgesplinterd.		
8	L. 2.	Halve neus afgesplinterd.		
11	L. 5.	Pink afgesplinterd.	R. Pajong.	Rechts van de voeg afgesplinterd.
13	R. II 1.	Gezicht links van de voeg geheel afgesplinterd; rechts ter hoogte van het oog een weinig afgesplinterd.		
13	R. I 2. L. II 1.	Neus in het midden een weinig afgesplinterd. Neus van Māyā aan de punt een weinig afgesplinterd.		
14	R. I 1.	Rechter scheenbeen beneden een weinig afgesplinterd.		
15			L. Vogel in den boom. R. Paleis.	Hals gedeeltelijk afgesplinterd. 2e zuil van rechts, ong. op de helft in schuine richting gebarsten.

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
16			L. Olifant.	Op de foto juist op de verticale voeg ter hoogte van het oor is een stuk steen zichtbaar; op het relief is dit weg en de voeg opgevuld met kleinere stukken steen.
18	L. I 1.	Versierselen op de armen verweerd.		
25	L. II 6.	Godenkind ter rechter zijde des konings, rechter been geheel afgesplinterd.		
30			Guirlande in het paviljoen tusschen 3e en 4e fig. L.	Neerhangende kwast van de guirlande afgesplinterd.
31	R. II 3. R. II 4.	Neus afgesplinterd.		
33	L. II 3.	Een stukje steen van de borst en den rechter pols afgesplinterd.		
34	L. 2.	Een driehoekig stuk van het hoofdtooisel boven de horizontale voeg, juist waar de verticale deze ontmoet afgesplinterd.		
37	R. 5.	De fig. rechts van den knielenden Brahmaan. Het stuk steen onder de knie boven de voeg verdwenen. Volgens de foto moet dit stuk onder de knie vroeger een barst vertoond hebben.		

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
44	R. 5.	Hoofdtooisel langs het rechter oor afhangende, ter lengte van ongeveer 6 c.M. afgesplinterd.	Olifant.	Slagtand aan den onderkant afgesplinterd.
46	R. II 6.	Bodhisattwa. Rechter onderarm tot aan den pols geheel afgesplinterd.		
47			Vliegenwaaier in de hand van fig. R. II 1.	Steel tusschen hand en hoofd afgesplinterd.
			Pajong van fig. R. II 5.	Rechts boven afgesplinterd.
48	L. 2.	Rechter pink afgesplinterd.		
50	L. 1.	De gladde steen op de foto te zien op de plaats van het hoofd is verdwenen.		
51	L. 1.	Opperarm gedeeltelijk afgesplinterd.		
56	R. II 3.	Kroon boven de horizontale voeg afgesplinterd.	R. rand.	Losse steen in de 3e rij (horizontale) geheel rechts in den rand verdwenen.
	R. II 4.	Kroon boven de horizontale voeg afgesplinterd.		
57	L. 4.	Kroon boven de horizontale voeg afgesplinterd.	L. 3e rij steenen (voeg bij het been van den zieke).	Losse steen op de foto zichtbaar is verdwenen.

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
59	R. 1.	Stukje van linker arm boven de horizontale voeg afgesplinterd.		
	R. 5.	Hoofdtooisel; neerhangende kwast rechts v. d. verticale voeg afgesplinterd.		
59			L. 3e rij steenen; voeg bij de voorpooten van het paard.	Losse steen op de foto zichtbaar is verdwenen.
60	L. 9.	Een klein stukje ter hoogte van de rechter zijde rechts van de verticale en boven de horizontale voeg afgesplinterd.	L. Koffer tusschen 5e en 6e fig.	Een stukje van de decoratie afgesplinterd.
62	R. 1.	Linker borst; een stukje steen langs de horizontale voeg afgesplinterd.	R. Paviljoen.	Een stuk van de linker pilaar begrensd door de op de foto duidelijk zichtbare verticale en horizontale voeg, is afgesplinterd.
	R. 4.	Linker voet; het stuk steen in de verticale voeg (op de foto goed zichtbaar) is afgesplinterd, zoodat thans de voet door die voeg van het been gescheiden wordt.		
63			Paviljoen waarin de Bodhisattwa gezeten is.	Links boven is een stuk steen begrensd door de horizontale en verticale voeg en den barst links van den Bodhisattwa geheel afgesplinterd.

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
65			Flambouw in de hand van fig. L. II 5.	Onder de hand gedeeltelijk afgesplinterd.
71			Losse steen in de verwijde voeg links van R. 3.	Geheel verdwenen.
74	R. 7.	Rechter hand bij den pols vertoont een barst, welke naar boven doorloopt evenwijdig aan den steel van den pajong op ongeveer $2^1/_2$ cM. afstand. De barst eindigt bij den top van het onderste blad van den boom links van R. 7.	L. Linker hert rechter gedeelte van het gewei.	Afgesplinterd.
75			Steen in de voeg links aan den voet van den Bodhisattwa.	Verdwenen.
76.			Bloemknop rechts onder de pauwenstaart ter hoogte van den rechter schouder van den Bodhisattwa.	Afgesplinterd.
77	L. 1.	Rechter helft van het gezicht van den Bodhisattwa afgesplinterd.		

No. relief	Menschel. fig.	Aard der beschadiging	Andere partijen	Aard der beschadiging
62	R. 5.	Geheele hoofd en hoofdtooisel afgesplinterd.		
103			Links van L. 1 op de 3e verticale rij onder de 3e afgebroken boomstam: een driehoekig stuk steen.	Afgesplinterd.
106			R. 3e boom.	Klein driehoekig stukje afgesplinterd rechts boven op het ontmoetingspunt van de horizontale en verticale voeg.
113	R. 6.	Rechter kuit boven de voeg langs den barst afgesplinterd.		

Uit den aard der genoteerde beschadigingen, waarvan enkele typische voorbeelden op pl. 1 zijn afgebeeld [1]), blijkt ten duidelijkste, dat het grootste gevaar voor de reliefsculptuur van het bouwwerk niet dreigt van den kant van vandalistische bezoekers en evenmin schuilt in de verweering van het gesteente door regen, afdruipend zakwater of mosbegroeïïng, waardoor het steenoppervlak langzaam wordt afgeslepen of uitgevreten, (slechts bij een tweetal reliefs bleek door deze oorzaak de toestand vergeleken bij dien in 1910 te zijn achteruitgegaan), maar te zoeken is in de a f s p l i n t e r i n g e n van het gesteente, waardoor grootere of kleinere fragmenten in hun geheel worden afgestooten. De ernstige gevolgen van deze werking behoeven niet te worden toegelicht. Waar in een kort tijdsverloop van slechts 15 jaren uit een totaal van 120 reliefs niet minder dan 40 min of meer ernstige beschadigingen blijken te hebben ondergaan, is het maar al te duidelijk, dat het beeldhouwwerk sinds het oogenblik dat het van de beschermende aardlaag werd ontdaan — nu ruim een eeuw terug — veel van zijn schoonheid heeft ingeboet en men vraagt zich met bezorgdheid

[1]) Zie ook de afbeeldingen bij Dr. Stutterheims artikel „Baraboedoer en Vandalisme" Djawa 1926 p. 65. De auteur schrijft de verdwijning van de hoofden van de drie vrouwenfiguren aan vandalisme toe. M.i. maakt de aard der beschadigingen elders het waarschijnlijker, dat ook hier fragmenten zijn afgesplinterd.

af, welke de toestand der reliefs over nog eens honderd jaar zal zijn, wanneer de desintegratie van den steen met dezelfde snelheid voortgang zou blijven hebben.

Zooals reeds gezegd is, komt het er thans op aan de oorzaak van de afsplinteringen op te sporen en zoo mogelijk maatregelen tot stuiting van het gevaar te nemen. Het Hoofd van den Opsporingsdienst van het Mijnwezen, om voorlichting en advies gevraagd, zegde ons toe zich met het Hoofd van het Laboratorium voor Materiaalonderzoek B. O. W. aan de Technische Hoogeschool in verbinding te zullen stellen om een studie van het geval te maken. „Bij voorbaat durf ik wel zeggen" — aldus de heer De Jong — „dat de door U beschreven verschijnselen (nml. de afsplinteringen) zeer normale verweeringsverschijnselen zijn, waaraan in de natuur alle gesteenten (en vooral poreuze, niet gepolijste en donker-gekleurde) zijn onderworpen, wanneer zij afwisselend aan felle bestraling en snelle afkoeling (door regen) zijn blootgesteld. Dit is niet anders te vermijden dan door toedekking of beschaduwing, i. c. dus een onmogelijkheid. De te onderzoeken vraag is slechts, of het misschien mogelijk is door impregnatie (bijv. met waterglas) het proces te vertragen".

Op het resultaat van het onderzoek op het laboratorium der Technische Hoogeschool zal in een volgend kwartaalrapport worden teruggekomen.

Te Prambanan werd door den heer De Haan en ondergeteekende de vermeende polychromeering van het steenoppervlak der bouwwerken nog eens aan een nauwkeurige beschouwing onderworpen. De voornaamste plaats, waar vroeger de aanwezigheid van een verflaag geconstateerd was, t. w. aan de wanden van de middencella van het Çiwa-heiligdom, moest buiten beschouwing worden gelaten, aangezien niet meer is uit te maken, of de gele kleur, die hier en daar het „behangselpatroon" bedekt, van een oude verflaag afkomstig is, dan wel het overblijfsel van de okerlaag, die op de wanden is aangebracht om het fotografeeren te vergemakkelijken. Aan den Zuid-Oosthoek van het basement en vooral aan de zittende leeuwtjes in de nissen van den hoofdtempel, waar het meest van de oude steenbedekking is overgebleven, kunnen vijf verschillende toestanden worden waargenomen:

1. alle sporen van een bedekking zijn verdwenen en de naakte steen komt te voorschijn;
2. op de naakte steen is een dunne pleister-laag van licht-crême kleur en zeer fijne, gipsachtige substantie aangebracht;
3. de steen is bedekt met een dunne laag van rood-bruine kleur;
4. volgorde: steen — bruine laag — pleister;
5. volgorde: steen — pleister — bruine laag — pleister.

Het is duidelijk, dat de roode laag, die te voorschijn komt waar het wit van de pleister-laag verdwenen is, niet een verflaag is, waarvoor men haar steeds heeft aangezien, maar slechts op den steen is aangebracht om er de pleister op te laten „houden". Het is mogelijk, dat deze pleister op zijn beurt als onderlaag van een (polychrome?) beschildering gediend heeft; hiervan is echter nergens het geringste

spoor te bespeuren. Het waarschijnlijkst komt het ons dus voor, dat de tempel zich in zijn oorspronkelijken toestand in een verblindend witte kleur vertoond heeft en er tusschen licht- en schaduwpartijen een veel scherper contrast heeft bestaan dan door het donker-grijze materiaal van thans wordt teweeggebracht. Of de pleisterlaag alleen tot verfraaiïng van het bouwwerk gediend heeft, of dat zij als middel tegen de verweering van het poreuze gesteente is toegepast, is nu natuurlijk niet meer na te gaan. We willen er alleen nog de aandacht der vakgenooten op vestigen, dat in de onderlinge vergelijking van de behandeling van het steenoppervlak bij de verschillende Midden-Javaansche monumenten, een middel tot dateering — althans groepeering — der bouwwerken gelegen kan zijn. Het moet bijv. opvallen, dat bij tjaṇḍi Sewoe dezelfde pleister-laag (iets grover alleen van korrel) als bij tjaṇḍi Prambanan is aangebracht, terwijl bij de tjaṇḍi's Kalasan en Sari met hun ruwe stuccolaag van ettelijke centimeters dikte een geheel ander principe gevolgd is.

In Januari bezocht ik de opnieuw ontdekte tjaṇḍi Sari (R. O. D. p. 40), waarover in het vorige kwartaalverslag reeds eenige bijzonderheden door den heer De Haan zijn medegedeeld (O. V. 1926 p. 136). Aan den voet van den heuvel, welke men beklimmen moet om de overblijfselen te bereiken, zijn in een waterstuw een groot aantal geornamenteerde steenen ingemetseld. In de nabijgelegen desa Tĕpit wordt door de bevolking geregeld naar steenen gegraven en treft men overal geornamenteerde en vlakke tempel-fragmenten als erfafscheidingen aan. Het zal zaak zijn naar de aanwezigheid van fundamenten, muren, en andere oudheden in deze desa een grondig onderzoek in te stellen, wanneer de tempel in behandeling genomen gaat worden. De oudheid zelve bestaat uit de overblijfselen van twee basementen, waarvoor zich een breed vierkant terras uitstrekt, dat waarschijnlijk niet bebouwd is geweest; door den heer De Haan werden er tenminste bij een voorloopig onderzoek geen bouwresten aangetroffen. In de steenhoopen op en om de basementen zijn eenige merkwaardige stukken aan te wijzen: een kālakop met uitgestoken tong, enkele goed geconserveerde makara's, een drietal beeldjes in zittende houding, waarvan één vierarmig, alle helaas sterk verweerd en geschonden. Ofschoon het geheel den indruk maakt, dat een ontgraving nog veel interessants aan het licht zal kunnen brengen, zal hiertoe in verband met de werkzaamheden aan andere bouwwerken voorloopig niet kunnen worden overgegaan. Het terrein zal worden aangekocht en ompaggerd ten einde diefstallen van steenen tegen te gaan.

MIDDEN-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Adjunct Inspecteur.

Tjaṇḍi Sewoe *(eerste kwartaal)*. De voorziening van de kleine bijtempeltjes van het Sewoe-complex werd geregeld voortgezet, zoodat er thans 21 stuks gereed zijn. Bijzondere vondsten werden niet meer gedaan. De verwachting, dat er wellicht

in de tempeltjes naast de toegangen tot den hoofdtempel nog iets gevonden zou worden, is tot dusver niet verwezenlijkt. De mogelijkheid bestaat echter nog, dat het onderzoek van het Zuidelijke tempeltje van den Westelijken toegang iets oplevert. Opmerkelijk is het, dat bijna bij alle tot dusver onderhanden genomen monumentjes, de reeds eerder gerapporteerde groeven voorkomen. Soms wordt er een stukje brons in aangetroffen, maar meestal zijn ze leeg of met aarde gevuld. Een typisch geval deed zich voor bij het 7e tempeltje van de 1e reeks. In den laag even onder den deksteen van het gewelf zijn hier vier groeven gehakt, die van binnen naar buiten doorloopen en zuiver in de assen van de gevels liggen. Daar door middel van deze groeven de binnenruimte in direct contact met de buitenlucht wordt gesteld, mag wellicht ondersteld worden, dat ze ook inderdaad als een soort ventilatiekokers zijn bedoeld. Maar dit is een zeer speciaal geval. Als regel komen de groeven op de hoeken, zoowel buiten als binnen, en op verschillende hoogte voor en zijn ze hoogstens 20 cM. lang.

Behalve de voorzieningen van de kleine bijtempeljes werd onder dagelijksch toezicht van den bouwk. Opzichter ook de hoofdtempel onder handen genomen. Allereerst werden de zware dorpels boven den ingang naar de cella door kanaalijzers ondervangen. Beide dorpels zijn in het midden gebroken en bovendien waren van de dragende penanten enkele lagen verbrijzeld, zoodat gevaar bestond, dat de dorpels mettertijd zouden neerstorten. Voorts werd de Noord-Westhoek van den Westelijken voorbouw afgehaald om straks weer behoorlijk in verband te worden opgetrokken. Voor verdere bijzonderheden zie men het rapport van den heer Van Coolwijk.

Tjaṇḍi S e w o è *(tweede kwartaal)*. De restauratie van het Sewoe-complex werd geregeld voortgezet. De voorziening van den bovenbouw van den hoofdtempel kwam gereed, zie het rapport van den heer Van Coolwijk. Na den bovenbouw kwamen de hoeken van het 1e soubassement aan de beurt. Daar dit slechts een kwestie is van de steenen weer behoorlijk in hun verband terug te stellen, leverde het geen moeilijkheden op. Van enkele hoeken moesten noodwendig eenige steenen vernieuwd worden. Gelukkig kon dit steeds gebeuren zonder geornamenteerde partijen aan te tasten. Hoe door dit eenvoudige werk toch soms nog aardige resultaten bereikt worden, bleek o.a. bij den Noord-Westhoek. Zooals bekend, vormen de ware hoeken van het 1e soubassement den telkens door de ver vooruitspringende neven-cella's onderbroken omgang om den tempel, welke door een balustrade is afgesloten. Wat echter minder bekend mag heeten, is, dat aan de buitenzijde van deze balustrade kazementen voorkomen met musiceerende en dansende figuren. Een zelfde motief dus als we ook bij den Çiwa-tempel te Prambanan aantreffen. Deze reliefs nu, die vroeger vrijwel onzichtbaar waren, omdat de verschillende stukken schots en scheef door elkaar lagen, komen nu weer behoorlijk tot hun recht. Helaas zijn er maar een paar reliefs compleet, van de andere ontbreekt heel veel. Daar het echter zoo'n bijzonder onderwerp is, zal geprobeerd worden of het mogelijk is, om de reliefs met de nog voorhanden stukken te completeeren.

Met de voorziening van de kleine bijtempels werd ook geregeld doorgegaan. Bijzonderheden deden zich hierbij niet voor. Een van deze bijtempels nml. No. 39 van de IIe reeks is nog vrij gaaf gespaard gebleven. Zoo is bijv., behalve de juiste vorm van den hoofddagob, nog de geheele bouwconceptie uit de ruïne af te lezen. Het is dus niet uitgesloten, dat dit specimen met betrekkelijk geringe moeite in zijn oorspronkelijken vorm is te herstellen. Dit hangt natuurlijk geheel ervan af, of het gelukt om het ontbrekende materiaal, dat slechts een klein percentage bedraagt, terug te vinden. En hiervoor bestaat inderdaad een goede kans, want onder de verschillende opgestapelde steenhoopen zit ongetwijfeld ook materiaal van dezen tempel. Vooraf dient het monumentje geheel afgebroken en opnieuw gesteld te worden. Dit moet echter toch gebeuren, want het is leelijk verzakt en vertoont op sommige punten bedenkelijke scheuren. Intusschen kunnen de steenhoopen opengelegd en de uitkomende stukken gesorteerd worden.

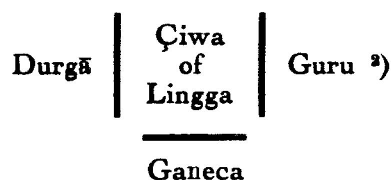
Tjaṇḍi Prambanan *(eerste kwartaal)*. De sorteeringsarbeid op het terrein werd geregeld voortgezet. Wanneer deze arbeid zoover gereed is, dienen de kleine bijtempeltjes stuk voor stuk onderzocht te worden, omdat gebleken is, dat er zich nog vele geornamenteerde steenen tusschen de opgestapelde blokken bevinden. Ook is de noodzakelijkheid gebleken van een verdere ontgraving van het terrein in den Zuid-Westhoek. Wij willen er duidelijkheidshalve nog eens op wijzen, dat bovenbedoelde sorteeringsarbeid niet anders beoogt dan de groote massa geornamenteerde steenen, die over het geheele terrein verspreid liggen, naar hun type bij elkaar te zoeken, zoodat het voorhanden materiaal bij wijze van een kaartsysteem wordt ingedeeld. Ofschoon deze arbeid veel tijd kost, lijkt het ons toch de eenige manier, om een goed overzicht over het geheel te verkrijgen. Bovendien geeft het straks bij de definitieve sorteering het groote voordeel, dat niet voor elken steen het geheele terrein afgezocht behoeft te worden, waarbij dan de andere steenen telkens om en om gekeerd moeten worden.

De vele gegevens, die door deze voorloopige sorteering voor de structuur van de verschillende tempels werden verkregen, zullen in schetsteekeningen worden vastgelegd. Zoo is behalve van den Wiṣṇutempel ook van Tempel A de Noordzijde tot de kroonlijst geteekend. Van het Zuidelijk hoftempeltje is een voor- en zijaanzicht onderhanden, terwijl straks dergelijke teekeningen van den Nanditempel zullen volgen. Zooals gezegd zijn deze teekeningen slechts schetsteekeningen, waarin de voorloopige gegevens zijn verwerkt, en die straks bij de bestudeering van elk der tempels afzonderlijk het geheugen te hulp zullen komen.

Tegelijk geven we hierbij een verklaring van de wellicht vreemd klinkende benamingen van enkele tempels. Tot dusver zijn de drie Oostelijke tempels op het bovenplein meermalen zgn. wāhana-tempels genoemd, zoodat we dus vanaf de Zuidzijde respectievelijk den haṃsa-, den nandi- en den garuḍatempel zouden krijgen. Stond het nu vast, dat het wāhanatempels zijn geweest, dan zou de benaming van haṃsa-tempel etc. ook correct zijn. We betwijfelen echter sterk, of het inderdaad

zgn. wāhana-tempels zijn geweest. De opvatting van de wāhana-tempels berust op het feit, dat er van oudsher in den middelsten tempel een nandi heeft gestaan, er bestaat dan ook geen enkele reden, om te twijfelen dat deze er thuis zou behooren. Iets anders is het echter met den zgn. garuḍa-tempel. De heer IJzerman was er van overtuigd, dat in dezen tempel oorspronkelijk een Çiwa-beeld was opgesteld. In zijn beschrijving lezen we o. a.: „In deze kapel stond eens het Çiwa-beeld, waarvan het hoofd en het gemutileerde lichaam onder het puin werd terug gevonden" [1]). Bovendien is het bekend, dat de garuḍa, die zich thans in dezen tempel bevindt, er eerst later is ingeplaatst. Het mag dus met recht betwijfeld worden, of hij er oorspronkelijk stond.

In dit verband kan het zijn nut hebben, om op een merkwaardig verschijnsel te wijzen, dat wellicht voor meer bevoegden een aanwijzing bevat, om de hierboven aangehaalde kwestie van de drie Oostelijke tempels te Prambanan tot meerdere klaarheid te brengen. We bedoelen hiermede de typische plan-indeeling van de verschillende Çiwaïtische heiligdommen, waarin o. i. een vast systeem schuilt, dat zoowel het enkelvoudige heiligdom als het meest uitgebreide tempel-complex omvat. Als kern en uitgangspunt is de enkelvoudige tempel te beschouwen, wat logisch is, omdat deze op zich zelf een volledig heiligdom is, dat als 't ware de quintessens van den eeredienst bevat. We zien hierbij de volgende opstelling:

Alvorens nu een schema te kunnen geven van het tweede type van heiligdom nml. het kleinere tempel-complex is het noodig, om een kleinen omweg te maken, omdat tot dusver bij geen enkel van dit type heiligdommen de vereeringsobjecten compleet zijn terug gevonden.

De heiligdommen, die met de zgn. kleinere complexen bedoeld worden, zijn o. a. Badoet, Mĕrak, Idjo en Soembernanas. (Tj. Soembernanas blijft verder buiten bespreking, omdat het helaas voor ons onderzoek niet dienstig kan zijn). Al deze genoemde heiligdommen bestaan uit een hoofd-tempel en drie kleinere bijtempels, die tegenover den hoofd-tempel liggen. In de kleinere bijtempels wordt het volgende aangetroffen: [3])

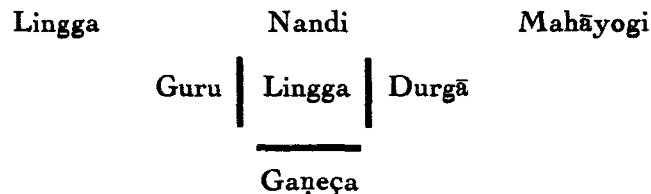
[1]) Beschrijving der oudheden etc. p. 57.

[2]) De bijbehoorende Kala en Nandiçwara worden verwaarloosd, omdat ze verder van geen belang zijn.

[3]) Hierbij wordt gerekend, dat de toeschouwer met den rug naar den hoofdtempel gekeerd, dus tegenover de kleine bijtempels staat.

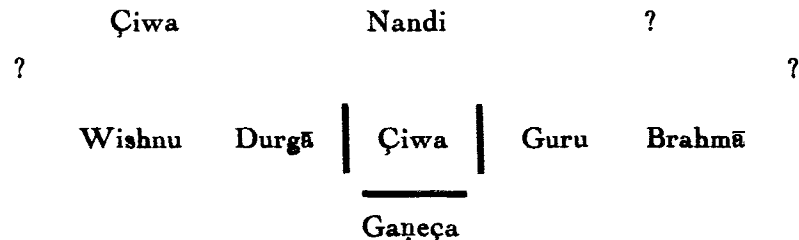
Links		Midden	Rechts
Badoet:	Lingga	Nandi	?
B. Gono:	?	Nandi	Mahāyogi (?) [1]
Idjo:	Lingga	Nandi	?

Als men nu deze gegevens voor de bijtempels combineert, dan krijgt men voor de kleinere tempel-complexen de volgende opstelling:

We willen er even de aandacht op vestigen, dat bij tjaṇḍi Badoet 5 van de 7 hier genoemde objecten voorhanden zijn. Alleen de Gaṇeça en Mahāyogi ontbreken.

Voor Prambanan nu, het meest volledige Çiwaitische heiligdom, dat we op Java kennen, laat zich het volgende schema opstellen:

Hierbij valt dadelijk op, dat dit allergrootste heiligdom dezelfde elementen in precies dezelfde opstelling bevat als de kleinere typen. De enkelvoudige tempel is ook hier de kern en het hoofdmoment in het plan, terwijl deze gecombineerd met de drie Oostelijke tempels weer het plan geeft van de kleinere complexen. Van het enkelvoudige heiligdom uit is het dus een steeds grootere ontplooiïng, die door vaste wetten wordt beheerscht, iets wat past in het strenge kader van voorschriften, waaraan de bouwmeesters gedurende de Midden-Javaansche periode ook ten opzichte van andere zaken gebonden waren. Trouwens het is ook, in aanmerking genomen de groote eenheid, die de geheele Midden-Javaansche kunst beheerscht, niet denkbaar, dat er ten opzichte van een zoo'n belangrijk punt als de opzet van het plan ook maar de geringste willekeur bestaan zou hebben.

---

[1]) Het beeld van Mĕrak is nog niet definitief gedetermineerd. Het is een zittende mannenfiguur van het bekende Guru-postuur met twee knielende devoten.

Als de hierboven geschetste systematische ontwikkeling van het plan inderdaad juist is, mogen we dus in den thans ledigen Zuidelijken tempel van de Oostelijke rij een Mahāyogi veronderstellen.

Nu lijkt het misschien, dat bij een dergelijke analyse van het plan de Brahmā- en Wishnutempel er wat los bij komen te liggen zonder er het groote bestanddeel van uit te maken, dat ze blijkens hun architectonische opzet toch ongetwijfeld doen. Men neme echter in acht, dat hier Çiwa als de oppergod wordt gehuldigd. Dat hem dus behalve de hoofdtempel ook nog de drie Oostelijke tempels gewijd waren, heeft dan ook niets verwonderlijks. Integendeel, het lijkt ons juist een mooie plastische uitdrukking van de gedachte, dat hij als de Mahādewa verre boven de andere goden van de trits uitsteekt.

Zijn er nu aan de tempels zelf wellicht eenige kenmerken te noteeren, die eventueel steun aan de hier gegeven opvatting kunnen geven? Ofschoon deze vraag voorbarig mag heeten, omdat het onderzoek van de Oostelijke tempels pas in een voorbereidend stadium verkeert, kunnen we toch reeds de aandacht op een paar typische details vestigen.

Allereerst merken we dan op, dat de geornamenteerde steunlijst van de bekroning van het 1e soubassement hetzelfde motief heeft als de overeenkomstige lijst van den Çiwa-tempel, terwijl die van den Brahmā- de Wishnu- en de kleine hoftempels een geheel ander type vertoonen. Aan den Çiwa- en de drie Oostelijke tempels vinden we nml. een guirlande met rozet; bij den Brahmā- en de andere tempels is de rozet vervangen door een papegaai. Een zelfde overeenkomst zien we in de bekroningsstukken van de pilasters van de 1e reeks van de tempels A en B met de pilasters van de 1e reeks nissen van den hoofdtempel. Dit zijn zeker kleine details, maar niettemin zeer opvallend. Het latere onderzoek zal moeten uitmaken of er meerdere en misschien ook nog duidelijker overeenkomsten zijn aan te wijzen. Verder kunnen we nog opmerken, dat de teerling van tempel A (die we voor een Mahāyogi-tempel aanzien) versierd was met twee boven elkaar geplaatste reeksen beelden, die tezamen 35-maal het siermotief weergeven.

Dit alles tezamen is voor ons reden geweest om den Zuidelijken- en Noordelijken tempel van de Oostelijke rij voorloopig respectievelijk de neutrale benaming van A en B te geven.

Wat nu de zgn. hoftempeltjes betreft, deze monumentjes zijn tot dusver door verschillende benamingen, of liever gezegd korte omschrijvingen, aangeduid. Voor het practische gebruik bij teekeningen, foto's etc. zijn deze echter alle te lang. Daar nu de bedoelde tempeltjes ten Noorden en Zuiden den grooten tempelhof begrenzen, hebben we ze eenvoudig resp. Noordelijk- en Zuidelijk hoftempeltje genoemd.

Tjaṇḍi Prambanan *(tweede kwartaal)*. Het onderzoek van de kleine bijtempels aan de Zuidzijde werd gedurende het afgeloopen kwartaal beëindigd. Er zijn nog al enkele geornamenteerde stukken voor den dag gekomen. Ze waren echter in hoofdzaak afkomstig van den Brahmā-tempel en het Zuidelijke hoftempeltje. Voor den hoofdtempel leverde het onderzoek weinig of niets op.

Reeds in het vorige verslag vermelden we de noodzakelijkheid van een nader onderzoek van het terrein in den Zuid-Westhoek. Bij het graven van een proefsleuf in den uitersten Zuid-Westhoek ter hoogte van de derde reeks bijtempels was ongeveer 0.25 M. onder het tegenwoordige maaiveld een heele steenlaag aan het licht gekomen, waartusschen zich geornamenteerde stukken bevonden, o.a. een pilaster van de 2e reeks nissen van den Çiwa-tempel. Hieruit moest de conclusie getrokken worden, dat dit gedeelte van het terrein nog niet grondig onderzocht was. Zoodra dan k het onderzoek van de kleine bijtempels was beëindigd, werd met de terreinontgraving aangevangen. Dat deze arbeid niet te vergeefs is geweest, moge blijken uit het feit, dat er niet minder dan ruim 400 geornamenteerde steenen zijn opgegraven, waaronder enkele stukken van den Çiwa-tempel.

Opmerkelijk is, dat er slechts een zeer klein percentage steenen van de kleine bijtempels onder voorkomen. Deze blijken reeds voor de ontgraving in '90 grondig opgeruimd te zijn geweest, want in het nu ontgraven terreingedeelte werd zelfs geen fundeeringslaag meer aangetroffen.

Bij de jongste ontgraving is voorts de mogelijkheid gebleken, dat er zich onder den grooten steenhoop op de Westzijde nog stukken van belang bevinden. Het Zuidelijk gedeelte van den steenhoop staat althans op een steenlaag, die blijkbaar nog niet onderzocht is geworden. Dit dient dus alsnog te gebeuren.

Met de correctie van de verschillende op den grond opgestelde gordels werd begin Mei aangevangen. Hierbij heeft het rapport van den heer Van Erp, dat als uitgangspunt werd genomen, waardevolle diensten bewezen. Op de resultaten van dezen zeer tijdroovenden arbeid zullen we nu niet nader ingaan, omdat het voor een goed begrip beter zal zijn, mettertijd, als bijv. een zeker gedeelte klaar is, een samenvattend overzicht te geven.

Nieuws wordt er uit den aard der zaak weinig of niet bij gevonden. Tot dusver verdient slechts één zaak vermelding nml. dat gebleken is, dat de samenstelling van de kroonlijst van den Çiwa-tempel, zooals die door den heer Perquin is gegeven en in zijn rapport is verantwoord, onmogelijk juist kan zijn. Er schuilt een kardinale fout in. Later bij de behandeling van de kroonlijst hopen we hier aan de hand van foto's en teekeningen uitvoerig op terug te komen.

Nadat de heer De Vink erin geslaagd was verschillende reliefs van den Brahmā- en Wiṣṇu-tempel saam te stellen, is een poging gedaan, om weer de oorspronkelijke plaats en volgorde terug te vinden. Van verscheidene reliefs is dit gelukt, maar daar deze arbeid nog niet geheel tot een goed einde is gebracht, zullen we met een uitvoerig rapport wachten, totdat de zaak opnieuw ter hand genomen kan worden.

Tjaṇḍi Ngawen *(eerste kwartaal)*. Op last van den dienstchef werden bij Tj. Ngawen het Zuidelijke veld in den Oostelijken gevel en het Westelijke veld in den Zuidelijken gevel voor het grootste gedeelte met nieuwe steen gevuld. Bij de reconstructie waren deze velden slechts met kalisteen gedicht, wat in het totaal-beeld storend werkte. Ofschoon de vele nieuwe invoegsels natuurlijk op zich zelve niet fraai

zijn, heeft toch het monument er aanmerkelijk bij gewonnen, omdat nu in ieder geval de architectonische vorm en het oorspronkelijk karakter van den gevel veel beter zijn weergegeven. Van binnen ontbreken de eigenlijke kamerwanden. Om den muur toch voldoende hecht te maken, is achter de steen van den buitenwand een muur van kalisteen gemetseld, die ongeveer een steendikte bij den zuiveren binnenwand terugspringt. De muur van kalisteen vervangt dus de oorspronkelijke vulling tusschen den buiten- en binnenmuur. Met dit al maakte de binnenruimte een onbevredigden indruk. Om hier eenige verbetering in aan te brengen, werden de binnenwanden ruw gepleisterd. Voor verdere bijzonderheden verwijzen we naar het rapport van den heer Van Coolwijk.

Tjaṇḍi Kalasan *(tweede kwartaal)*. Nadat de heer Van Coolwijk einde Juni gereed was gekomen met de voorziening van den bovenbouw van den hoofdtempel te Sewoe, begon hij met het bouwen van den steiger te Kalasan, welke eind Juli nagenoeg klaar was. Zoodra alles behoorlijk door foto's is vastgelegd, kan met de ontruiming van den tempelkop worden begonnen.

Nu we door den hoogen steiger in staat zijn, om den tempelkop van nabij te bekijken, blijkt dat de bekende reconceptie van den heer IJzerman op sommige punten belangrijk gewijzigd dient te worden. Het is o. a. niet juist, dat de bekroning van de eerste dakgeleding boven de neven-cella's slechts bestaat uit een trits van 5 dagobs, zooals op bedoelde teekening is aangegeven. Achter de dagobs is nog een belangrijk bouwdeel, waarvan de bekroning aanmerkelijk hooger ligt dan de top van de dagobs. Met de achterzijde sluit het bouwdeel tegen den achthoekigen kernbouw aan en bedekt daarvan vrijwel een geheel vlak. Het is dan ook onmogelijk, dat in de vlakken van den achthoek, die in de as der respectievelijke voorsprongen liggen, het gewone versieringsschema, een nis met zittende boeddha, links en rechts geflankeerd door een Bodhisattwa, voorkwam. Slechts in de diagonaal achter de bekronende dagobs van de ware hoeken, was de achthoekige kernbouw op de geschetste wijze versierd. Vermoedelijk is het fragment van een sparingsgewelf, dat o. a. aan de Oostzijde nog duidelijk zichtbaar is, als een restant van de bewuste nis aangezien. We hopen hierop later aan de hand van foto's en teekeningen uitvoerig terug te komen.

Tjaṇḍi Idjo. De gronden, welke in het laatste kwartaal 1926 werden uitgezet, zijn van de bevolking afgekocht, zoodat het terrein binnenkort ompaggerd zal worden.

Baraboeḍoer. Bij een inspectie bleek, dat op verscheidene plaatsen de vloeren van de diverse gaanderijen opnieuw ingevoegd moeten worden. Het zijn de vloergedeelten onder de verschillende spuiers, die veel te lijden hebben van het neergutsende water. Dit werk dient vóór de komende Westmoesson gereed te zijn.

Verslag van den Bouwkundigen Opzichter.

Tjaṇḍi Sewoe *(eerste kwartaal)*. Begin Maart werd een aanvang gemaakt met de voorzieningen aan den hoofdtempel. De in twee stukken gebroken voorste

dorpel boven de doorgang naar de hoofdcella werd, na verwijdering van de enkele bovenliggende steenlagen, van zijn plaats gelicht en na op den grond te zijn opgesteld aan de onderzijde versterkt met een kanaalijzer. Dit bint werd met de flenzen ingelaten, zoodat de onderzijde van het bint gelijk is met den dorpel. De gedeeltelijk verbrijzelde steenen van de pilasters, aan den linkerkant 4 en aan den rechterkant 2 werden door nieuwe vervangen en daarna de dorpel opnieuw gesteld.

De in twee stukken gebroken achterdorpel in dezen doorgang werd niet weggenomen daar dit een te groote afbraak van de bovenliggende steenlagen zou gevorderd hebben. Deze dorpel werd eerst op afdoende wijze door middel van balken geschoord, daarna werden de verbrijzelde steenen van de pilasters, aan beide zijden 3 stuks, verwijderd en in de sponning van den dorpel een kanaalijzer gelegd, vervolgens werden de pilasters met nieuw behakte steenen tot den onderkant van het kanaalijzer opgetrokken.

De overkraging in dezen doorgang, welke door het afbreken van enkele steenen aan eene zijde was doorgezakt, werd op afdoende wijze hersteld. De afgebroken steenen werden door nieuwe vervangen en het geheel opnieuw gesteld. Daarna werd begonnen met de herstellingen van den Westelijken doorgang naar de Zuidelijke cella. Ook hiervan is de bovendorpel in twee stukken gebroken; deze werd door middel van een kanaalijzer, op dezelfde wijze als de achterdorpel van de doorgang naar de hoofdcella, versterkt. Enkele gebroken steenen werden door nieuwe vervangen en het geheel weder opnieuw gesteld. Aan de Oost- en Zuidzijde werden de losliggende en op vallen staande steenen van den top ondervangen en waar mogelijk naar binnen geschoven. Verder werd begonnen met het herstellen van het opgaande muurwerk van de Westelijke cella en wel van den Noord-Westhoek. De buitenwanden van dit muurwerk, welke belangrijk uitgeweken waren, werden afgebroken. De voet, uit vlakke banden, ojief en halfrond bestaande, werd, waar noodig, door middel van nieuwe steenen bijgemaakt en daarna werd begonnen met het opnieuw stellen van het opgaande muurwerk. Met deze werkzaamheden is men op het oogenblik nog bezig. De pilasters van de nissen aan den Zuid-Westhoek van het tempellichaam, welke ook belangrijk uitgeweken waren, werden ook afgebroken. Men is ook hier momenteel bezig deze opnieuw te stellen.

Tjaṇḍi Sewoe *(tweede kwartaal)*. Hoofdtempel. De herstellingen van het opgaande muurwerk aan den Noord-Westhoek van de Westelijke cella kwamen gereed, eveneens die van de nispilasters aan den Zuid-Westhoek van het tempellichaam.

De resten van de op vallen staande nispilasters aan den Zuid-Oost- en Noord-Oosthoek van het tempellichaam werden afgebroken en opnieuw gesteld.

De in twee stukken gebroken bovendorpel van den Oostelijken doorgang naar de Zuidcella werd door middel van een kanaalijzer op dezelfde wijze versterkt als die van den Westelijken doorgang naar deze cella.

De uitgeweken dagzijden van den Noordelijken en Zuidelijken doorgang van het voor de hoofdcella gelegen voorportaal naar de omgangen werden, voor zoover

noodig, afgebroken en opnieuw gesteld; enkele verbrijzelde vlakke steenen hiervan werden door nieuwe vervangen.

De Noordelijke doorgang naar de Westelijke cella en eveneens de Westelijke en Oostelijke doorgangen naar de Noordcella werden, voorzoover noodig, afgebroken en opnieuw gesteld.

In de hoofdcella werden enkele gevaarlijk liggende steenen, iets beneden de geboorte van het gewelf, naar binnen geschoven.

De op vallen staande steenen van den top aan den Noord-Westhoek werden, waar mogelijk, naar binnen geschoven of onderstopt.

Soubassement Hoofdtempel. Zoolang rapporteur, in verband met de werkzaamheden aan tjaṇḍi Kalasan, welke begin Juni een aanvang namen, nog te Sewoe verbleef, werd ook begonnen met de herstellingen hieraan.

De Noord-Westhoek van den Noordelijken voorbouw werd afgebroken en opnieuw gesteld, eveneens de ware tempelhoek (Noord-West). Ook bij deze herstellingen bleek het noodzakelijk enkele verbrijzelde steenen door nieuwe te vervangen. De bovenliggende balustrade op dezen hoek werd ook afgebroken. Men was begin Juni zoover gevorderd, dat met het stellen hiervan begonnen werd.

Bijtempeltje IIde reeks. Noord-Oosthoek. Gedurende vorengenoemde werkzaamheden werd ook begonnen met de herstellingen aan dit tempeltje. Het geheel werd laag voor laag afgebroken en deze lagen op het terrein tusschen Ie en IIe reeks bijtempeltjes, aan Noord- en Oostzijde, uitgelegd. De gestapelde steenhopen aan Noord- en Oostzijde van het tempeltje werden alle afgebroken en lijsten, geornamenteerde steenen enz. hierin aangetroffen in rijen opgesteld om na te gaan of zich hier nog ontbrekend materiaal bevind.

Begonnen werd met het versterken van de fundeering door middel van kalisteenen in kalkmortel. Voor plaatsing van de onderste laag van het soubassement van het tempeltje werd, daar deze laag niet gelijk van dikte is, de kalisteenfundeering met baksteen aangevuld en hierop begonnen met het stellen van het soubassement.

Het beeldvoetstuk in de binnenruimte werd ook verwijderd en hier een nauwkeurig onderzoek ingesteld, of er eventueel ook bronzen of andere voorwerpen verborgen waren. Op ongeveer 1 Meter onder het voetstuk werd een fragment van den bovendorpel aangetroffen, wel een bewijs dus, dat er reeds vroeger een onderzoek heeft plaats gehad. Voor zekerheid werd nog een halve meter dieper gegraven, doch niets van belang aangetroffen, wel kwamen enkele kleine beenderen voor den dag, die aan den Adjunct Inspecteur werden afgedragen.

Geleidelijk aan werd, met het opbouwen van het soubassement en den onderbouw van het tempellichaam, de kern door middel van ruwe tempelsteenen laag voor laag opgetrokken en laagsgewijze met kalkmortel volgegoten.

Tjaṇḍi Idjo. Alvorens met de werkzaamheden van tjaṇḍi Kalasan te beginnen werd ook nog tjaṇḍi Idjo enkele malen bezocht en om de reeds vroeger uitgezette

en aangekochte drie tempelterreinen de prikkeldraad ompaggering geplaatst. Voor toegang tot deze terreinen werden niet de gebruikelijke houten hekken geplaatst doch eene opening wijd 75 c.m. uitgespaard. Ongeveer 75 c.m. achter deze opening werd evenwijdig met de Zuidzijde van de pagger, dus richting Oost-West, een kort stuk afrastering geplaatst, lang ongeveer 3 Meter en aan de eene zijde haaks op de pagger gesloten. Het is dus nu vrijwel onmogelijk voor het daar rondloopende vee om binnen de ompaggering te komen.

Tjaṇḍi Kalasan. Begin Juni begon rapporteur met het maken van de stelling om de Zuid-, halve West- en halve Oostzijde van dezen tempel. Deze stelling kwam deze maand gereed tot aan den bovenkant van den kroonlijst. In het begin van het volgende kwartaal, wanneer de stelling opgetrokken is tot aan den bovenkant eerste geleding, zal begonnen kunnen worden met het opruimen van de afgevallen steenen van de tweede geleding en van den top het stuk voor stuk afbreken van de restanten van de dagobs.

Voor den ingang naar de hoofdcella aan de Oostzijde werd nog een afzonderlijke stelling gemaakt; deze kwam zoover gereed, dat ook spoedig met het wegnemen van de gevaarlijk staande muurresten van het voorportaal kan begonnen worden.

Tjaṇḍi Ngawen. Den 20sten Januari werd een begin gemaakt met de werkzaamheden aan tempeltje B van dit complex. In de tempelkamer werd de eerste steenlaag boven de betonoverkraging, aan Noord-, Zuid- en Oostzijde ter diepte van 35 cM. en ter hoogte van 20 cM., uitgehakt en hiervoor in de plaats een gewapende betonbalk aangebracht. De kalisteenmuren van de binnenruimte werden beraapt.

Aan de Oost- en Zuidzijde van het tempellichaam werden de tijdelijke kalisteenvullingen, voor zoover noodig, verwijderd en van nieuw behakte steenen de op die plaatsen behoorende nissen gemaakt. De drie opgestelde lagen voor den tempel, behoorende boven de linker nis aan de Zuidzijde, werden in het werk teruggebracht.

Aan de Noordzijde van het tempelterrein werd van kalisteenen en aangevuld met grond eene langwerpige verhooging gemaakt en hierop de verschillende aan de Oostzijde opgestelde fraaie fragmenten geplaatst.

De niet al te groote keien werden van het terrein verwijderd en de geornamenteerde steenen, lijsten enz. aan de Oost- en Zuidzijde van het reeds ontgraven terrein in rijen opgesteld, zoodat nu het terrein voor de tempeltjes A en B geheel vrij is.

Aan de Oostzijde werd dit terrein tot op eene diepte van ongeveer 0.50 M. onderzocht en werden hier nog een 50 stuks steenen uit den grond gehaald, waaronder enkele lijsten met onversierde palmetten, behoorende tot steenlagen met een rond grondvlak, overigens zijn het alle ruwe steenen.

Ongeveer in de as van tempeltje B werden bij dit onderzoek nog enkele in verband liggende steenen aangetroffen, zeer waarschijnlijk behoorende tot de fundeering van een daar ter plaatse gestaan hebbend monumentje.

Daar een onderzoek van het geheele terrein te veel tijd zou vorderen werd ook van wege het hooge grondwater van een verdere ontgraving afgezien; de gemaakte gaten werden wederom dicht gegooid en het terrein geëgaliseerd.

De fragmenten op de overige tempeltjes en sommige fraaie stukken, welke er naast lagen werden op deze tempeltjes opgesteld. De afvoergoten werden schoongemaakt. Deze werkzaamheden kwamen eind Februari gereed.

OOST-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

Bescherming van monumenten *(eerste kwartaal).* Door den mantri Hardjowisastro en de noodige koelies werden de navolgende monumenten grondig schoongemaakt. Kali tjilik, Sawentar, Soemberdjati, Sanggrahan, Bajalangoe, Soerawana, Tegawangi, Kotes, Ploembangan, Waringin lawang, Badjangratoe, Tikoes, Bangkal, Gg. Gangsir, Pari, Djaboeng, Toempang, Kidal, Singasari. Bij inspectiereizen is gebleken, dat het gedurende de Westmoesson vrij wel onmogelijk is alle monumenten geregeld goed schoon te houden; dit is geen ernstig bezwaar, daar het onkruid in elk geval geen tijd gelaten wordt om tot struiken of boomen op te groeien en dus geen schade aanricht aan de bouwwerken zelven. In het algemeen bevinden de monumenten zich in goeden staat. Van de paggers kan dit niet gezegd worden; op een enkele uitzondering na zijn deze slecht onderhouden; er is verzuimd tijdig stekken bij te planten of lamtarazaad bij te zaaien, zoodat op sommige plaatsen, zooals o. a. bij de badkamer van Panataran en bij tjaṇḍi Derma de paggers ongeveer geheel verdwenen zijn. Ter vervanging van bamboe-verbindingen zijn hier en daar prikkeldraden aangebracht, maar deze hebben de verwaarloozing eerder in de hand gewerkt dan verbeterd; de dunne lamtarastammetjes zijn niet geschikt, om daarin krammen te slaan ter bevestiging van de draden en waar dit dan ook onmogelijk was, heeft men zich tevreden moeten stellen met verbindingen van bamboetalis. Ook omdat de onderlinge afstand der draden veel te groot is, is deze wijze van ompaggering ondoelmatig en nutteloos en zal moeten worden getracht daarin successievelijk afdoende verbetering aan te brengen.

In Midden-Java zijn sedert eenige jaren de terreinafsluitingen zoo gemaakt, dat door planting van zware stekken op onderlinge afstanden van ongeveer twee meter een prikkeldraadversperring mogelijk is zonder de stekken in den groei te belemmeren; dit neemt niet weg, dat voortdurend toezicht noodig is om tijdig afgestorven stammetjes te verwisselen of nieuwe bij te planten. Rondom de badkamer

te Panataran was reeds eenzelfde systeem, maar zonder prikkeldraad, toegepast, maar daar niet voor nieuwe inplanting gezorgd is, en bovendien de bamboeverbindingen niet werden onderhouden, zal daar een geheel nieuwe pagger geplaatst moeten worden. Wat het hoofdtempelterrein aangaat, een groot gedeelte der lamtarastammetjes is afgestorven, alleen door spoedige voorzieningen zal de pagger nog behouden kunnen blijven. Om deze reden werden de noodige zware stekken aangekocht en een begin gemaakt met het planten, om nadat ze voldoende zijn uitgeloopen over te gaan tot het aanbrengen der prikkeldraden op de wijze, als dit in Midden-Java geschiedde.

In plaats van lamtarastammetjes worden jonge kapokboomen geplant; deze boomen groeien krachtig op en kunnen een stootje verdragen; het heeft bovendien nog het voordeel, dat ze vruchten dragen; de lamtarapagger kan zoo noodig aan de prikkeldraadversperring verbonden worden.

Bescherming van monumenten *(tweede kwartaal)*. De monumenten te Panataran worden door de bewakers voldoende onderhouden, zoodat geen afzonderlijke hulp daarvoor noodig was. In overleg met den Wedana van Nglegok werd, wegens het overlijden van den mandoer-djoeroekoentji eene andere regeling getroffen; eene vermindering van loonen werd door dezen ambtenaar echter ontraden, zoodat de geldelijke toestand bestendigd blijft. De beplanting met kapokstammen rondom het tempelterrein en de badplaats aan den grooten weg werd beëindigd; nadat eenigen tijd de groei gecontroleerd was en enkele exemplaren verwisseld waren, werd overgegaan tot het bespannen met vijf stekeldraden met kruizen tusschen de stammen, zooals dit in M. J. reeds sedert jaren geschied is. Dit werk werd beëindigd. De lamtarabeplanting zal niettemin onderhouden worden en zoo noodig verbonden aan de stekeldraden.

Hek en aanwijzingspalen werden opnieuw geverfd, zoodat alles nu weer in goeden staat verkeert.

De volgende monumenten werden schoon gemaakt en de paggers ervan zooveel mogelijk hersteld: Djadi, Gambar, Toeban, Kalitjilik, Kotes, Soemberdjati, Wringinlawang, Badjangratoe, Bangkal, Pari, Goenoeng Gangsir, Ploembangan, Tikoes, Bojolangoe, Soembernanas, Besoeki, Djago, Kidal, Soerawana, Tegawangi, Singasari, Brahoe, Sawentar, Sanggrahan.

Onderzoek terrein bij Tjaṇḍi Singasari *(tweede kwartaal)*. Ingevolge opdracht van den chef werd te Singasari in de eerste helft van April begonnen met het terreinonderzoek, en wel met dat gedeelte, waar zich vroeger, volgens de teekening van J. Th. Bik (zie Monografie van Singasari) in 1822 vervaardigd, nog vier tempels bevonden, ten Zuid-Westen van den torentempel. De ontgravingen worden nog al bemoeilijkt; zij moeten uitsluitend geschieden binnen de erfscheidingen en soms zeer dicht bij de woningen der Inlanders. Daar de diepte, waarop gegraven moet worden, op de meeste plaatsen wisselt van twee tot drie meter (zelden slechts tot een diepte van één meter en minder) ondervinden de desamenschen veel onge-

rief, maar tot nog toe kon alles vlot van stapel loopen en werd zelfs alle mogelijke medewerking, ook in den vorm van inlichtingen enz. verstrekt. Dit is een reden te meer, om te trachten de hinder tot een minimum te reduceeren en al kan niet steeds vermeden worden, dat eenig gevaar verbonden is aan de ligging van diepe putten onmiddellijk bij de woningen, toch wordt dit gevaar zoo veel mogelijk ondervangen door het plaatsen van kleine paggers of grondophoogingen, terwijl muurrestanten enz. zoo spoedig mogelijk worden opgemeten, en de putten en sleuven vooral die welke dicht bij de woningen liggen eveneens zoo spoedig mogelijk weder worden gedicht.

Voor het algemeen overzicht werd bij het begin der werkzaamheden een kaart schaal 1 op 2000 gemaakt en hierin een vierkant stelsel ingeteekend. Deze kaart kan, naar de behoeften steeds worden uitgebreid. Vooreerst werd een gedeelte op grootere schaal geteekend met vermelding van de met nummers en letters aangegeven vierkanten op die van 1 op 2000 en dan speciaal het Zuid-Westelijk deel (Teekeningen Nos. 414 en 415). Het maken van foto's der muurresten enz. in diepe putten en in de schaduw van boomen, struiken enz. gaat niet zoo vlot, maar zooveel mogelijk wordt getracht tenminste enkele aanwijzingen op de platen vast te leggen, welke als bewijsstukken kunnen dienen, dat de resten werkelijk aanwezig zijn. De fotonummers worden op de teekeningen ingeschreven. Behalve de muurresten in platte grond geteekend worden bovendien de diepten vermeld op de plaatsen der eventueel gevonden fragmenten. De fragmenten zelve worden naar het tempelterrein gebracht om wegraken of ontvreemding te voorkomen en zullen daar gefotografeerd worden en de nummers der opnamen eveneens op de teekeningen 1 op 500 en 1 op 2000 worden aangeteekend.

Zooals op de teekeningen 414 en 415 te zien is, is het gedeelte in de omgeving der vroeger gesignaleerde vier tempels in verschillende richtingen doorkruist en daar niets, noch van tempels, noch van muren boven den grond zichtbaar is, werd in de eerste plaats de noodige aandacht geschonken aan de teekening van Bik en naar restanten van Tjaṇḍi Papah gezocht, met het gevolg, dat natuursteenmuren van ongeveer drie meter dik werden opgegraven en in het midden daarvan een baksteenbouw vrij staande van de omliggende muren. Een groot gedeelte van deze laatste loopt door onder de huizen van inlanders, welk gedeelte dus niet kon worden bloot gelegd in verband met de hooge kosten aan eene verplaatsing van de huizen verbonden. Dit neemt niet weg, dat dit nog altijd, zonder in eene herhaling te vallen van de reeds uitgevoerde ontgravingen, zal kunnen geschieden, indien het ondanks de hooge kosten noodig geoordeeld zal worden. In den middenbouw op een diepte van ongeveer 160 cM. onder het erfpeil (teekening 414 bij D 9 G) werd een witsteenen fragment gevonden, vermoedelijk van een vierkant voetstuk en bij C eene geornamenteerde schijf eveneens van witte steen. In verband met het vinden van verschillende muren enz. (teekening 413, E, F 10, 11) zullen in de nabijheid en in de assen van genoemde tempelresten alsnog proefsleuven gegraven worden.

Het onderzoek werd eerst verder in Zuid-Westelijke richting voortgezet, zooals op teekening 414, F 9, 10 wordt aangegeven. Van beide tempels, in de genoemde

vakken is slechts weinig over; bij II is het verband van het gedeelte op de foto's 8577 en 8578 met het Noord-Oostelijk gedeelte onverklaarbaar; bij E werd een witte geprofileerde steen een meter onder den grond gevonden; verder bij F op dezelfde diepte een fragment van een cirkelvormig bouwdeel, vermoedelijk een dagob, van andesiet. Van III is niet anders over dan een gedeelte van een muur en de restanten van de zoogenaamde bouwput, waarin, na ontgraving, niets aanwezig bleek te zijn; in de nabijheid van deze plaats werden op den grond aangetroffen de brokstukken van een beeldvoetstuk of yoni en een gehavende Gaṇeça en in de afvoergoot langs den weg een paar brokstukken van een Durgā, welke bleken bij elkaar te passen (foto's 8574 en 8576); bij G werd een fragment van een hand gevonden. Van tempel No. IV werden nog vrij belangrijke restanten aangetroffen, teekening 415, F 11, wat betreft het Westelijk gedeelte foto's 8581 en 8582; het grootste, Oostelijk gedeelte der natuursteenmuren is door de bevolking, tot aan de kalisteenen fundeering-vloerlaag, ontgraven en weggehaald; verschillende kleine fragmenten werden op 150 cM. uitgegraven; ze zijn buitengewoon fraai in witte steen gesneden, op dezelfde wijze als dit geschiedde met het groote beeldfragment op het tempelterrein; een klein fragmentje van 10 bij 15 cM. ongeveer vertoont nog een gedeelte van den haartooi en het kleed van een klein en relief gesneden beeldje; vermoedelijk stond hier vroeger de als Tjaṇḍi Wajang bekende tempel. De witte steen, welke gedurende de bewerking zoo zacht geweest moet zijn, dat hij gesneden kon worden, is nu bijna even hard als andesietsteen. In de onmiddellijke nabijheid van dezen tempel zijn vele baksteenmuurresten gevonden; de ontgraving en het onderzoek zijn echter nog niet geheel beëindigd; voor zoover zij werden opgemeten en geteekend kan er geen verband tusschen de muren onderling aangetoond worden, en daar zij voor het grootste gedeelte reeds door de bevolking zijn uitgegraven en tot roode cement verwerkt, bestaat er niet veel hoop dat met zekerheid de begrenzingen van sommige bouwwerken bewezen zal kunnen worden; hier komt nog bij, dat door de bouwmeesters zelve vermoedelijk hier en daar nog al wat veranderd is; de oudere en de jongere muren zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden; de ouderen zijn met zeer veel zorg vlak en strak geslepen, opgebouwd terwijl bij de jongeren gebruik gemaakt is van klei bij wijze van metselspecie. Niettemin kan, nadat alles wat alsnog gevonden zal worden, geteekend is, getracht worden enkele bouwomtrekken te bepalen. De tot nog toe aangetroffen muurresten werden op teekening 415 E, F 10, 11 aangegeven. In den Noord-Westhoek van vak F 11 werd een platte steen aangetroffen, welke in het midden der bovenzijde, bij wijze van bekroning, halfrond van omtrek gehakt is; de steen lag ten deele onder den grond, maar de hoop, dat het onzichtbare ondervlak beschreven zou zijn, werd helaas niet bewaarheid, de steen werd echter ter plaatse overeind gezet. Hier en daar elders werd nog een onderzoek ingesteld o. a. bij de vroegere woning van den Controleur, ten Westen van de groote raksasa's en op de plek, waar vroeger het groote beeldfragment, dat nu op het tempelterrein staat, opgegraven is. Voor een nader uitgebreid en zorgvuldig onderzoek van deze plek moet echter gewacht worden op het oogsten van de djagoeng, maar bovendien

verdient het overweging, niet het minst om de goede stemming der desalui niet te storen, het onderzoek in de vakken E, F 10 en 11 ten Noord-West van den weg geheel te voltooien tot aan de kali ten zuiden; het is voor de bewoners niet bepaald een pretje, dat erven en tuinen omgewoeld worden, groote putten gemaakt en zij een deel van de vrijheid op eigen erf tijdelijk moeten missen. De lust tot medewerking wordt zooveel mogelijk in de hand gewerkt door het uitloven en uitreiken van kleine geldbedragen van *f* 1.—, hoogstens *f* 2.50, indien iets wordt gemeld of gevonden, dat de moeite waard is.

§ 6. *Epigraphie en Iconographie.*

De herstelling van den hoofdtempel van het tjaṇḍi Sewoe-complex (zie hiervoor p. 14) heeft het onverwachte gevolg gehad, dat bij de samenvoeging van de uiteengewerkte steenen van de balustrade, aan de buitenzijde van den omgang, gedeelten van een serie dansende en musiceerende figuren in den trant van de op de correspondeerende plaats aan den Çiwa-tempel van Prambanan gebeeldhouwde voorstellingen, doch minder fraai en minder gevarieerd, aan het licht zijn gekomen. Aan den Zuid-Westhoek is de serie het meest compleet en blijkt zij te bestaan uit twee paneelen aan weerszijden van den waren hoek, elk gevuld met vier figuren, en daarnaast aan beide zijden één paneel elk met twee figuren. Op de hoeken in het Noord-Oosten en Zuid-Oosten zijn slechts enkele tableaux van dezelfde voorstellingen blijven staan, overal elders zijn zij verdwenen. De Fotograaf-teekenaar heeft opdracht ontvangen de figuren te fotografeeren en in de omgeving van den hoofdtempel naar fragmenten te zoeken om zoo mogelijk nog andere gedeelten te completeeren.

Hier moge vermelding vinden, dat de heer Th. van Erp tijdens zijn aanwezigheid te Prambanan in 1926 een goed leesbaar opschrift in rooden inkt aan den Brahmā-tempel ontdekte en onze aandacht vestigde op nog eenige andere, maar geheel onleesbare opschriften aan denzelfden tempel. Het bedoelde opschrift in oud-Javaansch schrift is te vinden aan de Westzijde boven de rechtsche figuur van de middengroep en luidt w a c u h y a n g. „Wacu" wordt niet in de woordenboeken opgegeven; waarschijnlijk beteekent het „dienaar" of „volgeling" en wordt in het opschrift een aanwijzing aan den beeldhouwer omtrent den aard der uit te beelden figuur gegeven.

In April werden door een inlander bij het graven naar krikil, ongeveer 3 paal ten Noord-Oost van tjaṇḍi Sewoe, dus op Solo'sche gebied, een zestal stukken brons gevonden. Het grootste is ongeveer 10 c.M. lang en 5 c.M. dik, aan de eene zijde eenigszins hol en onbewerkt, aan de andere zijde bezet met Buddha-haarkrullen, zeven in getal, elk ter grootte van een kippenei; twee andere stukken zijn kleiner en dragen ieder één haarkrul, terwijl de drie overige stukken aan beide zijden onbewerkt zijn. Het beeld, waarvan de fragmenten afkomstig zijn, moet naar de grootte der krullen te oordeelen, 3 à 4 M. hoog zijn geweest. Door P. A. Hadiwidjaja, aan wien wij de

bovenstaande bijzonderheden danken, werd bij de vindplaats een onderzoek ingesteld, dat geen resultaten opleverde. De stukken zijn in het Sriwedari-museum te Solo opgenomen; één ervan kon door ruil voor de Batavia'sche collectie worden verkregen.

Bij Besluit van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst van 13 Mei werd aan Dr. Stutterheim opgedragen zich in de groote vacantie in het belang van het oudheidkundig onderzoek naar Bali te begeven, ten einde daar volgens aanwijzingen van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst onderzoekingen in te stellen. Aan Dr. Goris werd voor hetzelfde doel dzz. een opdracht verstrekt. Het verslag van beide heeren laten wij hier volgen.

„Den 21sten Mei scheepten ondergeteekenden zich in gezelschap van den Fotograaf-teekenaar te Soerabaja in voor Boeleleng, waar zij den 22sten arriveerden. Aanstonds begaven zij zich naar Pedjeng, waar zij nog denzelfden dag hun intrek samen in de door de zorgen van den Poenggawa van Oeboed, den heer Soekawati, gereedgemaakte woning.

De Fotograaf-teekenaar, de heer De Vink, hield zich gedurende de eerste dagen bezig met het fotografeeren der vondsten van 1926 in Bedoeloe, benevens enkele aanvullingen op het materiaal te Pedjeng, in 1925 ontdekt. Intusschen onderzochten ondergeteekenden systematisch het terrein, gelegen tusschen de rivieren Pakerisan en Petanoe, zuidelijk tot aan de zee en noordelijk tot aan de in de Oesana Bali genoemde desa Manoekaja. Genoemde strook gronds gaf in verband met hetgeen in de oude Balische bronnen omtrent legendarische geschiedenissen is opgeteekend, de meeste kans op oudheidkundige vondsten, zooals trouwens reeds lang door de tjaṇḍi's van den Goenoeng Kawi, de Goa Gadja, de reliefs van Jeh Poeloe, en de vondsten te Pedjeng waarschijnlijk was geworden.

De verwachting werd dan ook niet beschaamd, al is het resultaat niet gelijk aan dat van 1925. Vooruitloopende op de Inventaris en samenvattende behandeling in de Publicaties van den Oudheidkundigen Dienst, kan hier reeds gemeld worden de vondst van een oorkonde uit Çaka 1116 op een bovendorpel in de Poera Pengoekoeran (boven de Goa Garba), een oorkonde uit Çaka 884 in de desa Manoekaja, benoorden Tirta Empoel, een inscriptie in zgn. gefigureerd schrift (als dat van den Goenoeng Kawi) achter op een beeld bij Goenoeng Sari aan de Pakerisan, en voorts een groote hoeveelheid beelden, verspreid over talrijke poera's, die desa na desa werden bezocht. Tevens werd de rotstjaṇḍi bij de Krobokan bezocht en opgenomen.

Helaas kon tengevolge van een tijdbeperking in de reisopdracht van Dr. Stutterheim het voorgenomen onderzoek niet geheel beëindigd worden, zoodat in het Zuiden nog eenige desa's ondoorzocht overblijven.

Op den terugweg op den 5den Juni hebben Dr. Stutterheim en de Fotograaf-teekenaar den Panoelisan bezocht, tot het doen van opnamen. Daarbij werd op het bekende beeld met het gefigureerde opschrift een jaartal in zeer kleine cijfers aangetroffen.

Den 6den Juni arriveerden zij te Soerabaja, vanwaar naar de respectievelijke standplaatsen werd teruggekeerd.

Intusschen verbleef Dr. Goris tot den 10den Juni te Pedjeng tot het doen van lontar-onderzoek, waartoe hij reeds afzonderlijke reizen had gemaakt naar Blajoe en Taman Intaran. In afwachting van een nadere inventaris moge hier gemeld worden de vondst van een handschrift van de Sang Hyang Kamahăyānikan in de bibliotheek te Taman Intaran, dat vroeger onder den naam Jīnaputra was opgenomen in de desbetreffende lijst (O. V. 1922 p. 87). In de collectie lontars van den Pĕrbĕkĕl te Pedjeng bevonden zich o. a. fragmenten van een der oudjavaansche prozaparwa's en het Rāmāyaṇa, benevens een zeer gaaf exemplaar van de Bhuwanakoça. Bij dit voorloopig onderzoek is ten duidelijkste gebleken, dat nadere pogingen om tot een overzicht der op Bali bewaarde, zeer talrijke en grootendeels onbekende handschriften te geraken uiterst gewenscht zijn".

In het laatst van de maand November 1928 onderzochten de heeren Joh. Scholte, Directeur der Normaalschool te Blitar en J. Ch. E. Manuel, Controleur B. B. aldaar, de grot Siti Djedog ten Zuiden van de desa Plasaredja, eenige K.M. ten Oosten van Kademangan, afd. Blitar. Volgens een opgave van 1914 (Rapp. Oudh. Dienst 1915 no. 2082 p. 344) bevinden zich op tien meter afstands van de grot een voetstuk van kalksteen met inscriptie van 1270 in tjandra sengkala, een tweetal neuten en een trapvormige steen met drie treden. Een onderzoek van het inwendige van de grot had in 1914 nog niet plaats gehad. Het rapport van den heer Scholte bevat hieromtrent de volgende bijzonderheden.

„Beneden de grotopening bevindt zich een klein plateau, van waaruit de grot ongeveer 25 M. in het rond meet. Hier werd een kalksteenen tjaṇḍitop gevonden *(Pl. 2 a)*. In den door het water diep uitgeholden zuidwand van de grot bevindt zich een offertafel, 5 M. lang en ruim 1 M. breed, waarop 5 padmasana's zonder beelden staan, zeer eenvoudig verwerkt *(Pl. 2 c)*. Daarnaast werd een soort natuursteenen wijwaterbak gevonden. De offertafel opgezet van baksteenen, lijkt wel gemetseld. In de nabijheid van de tafel lagen scherven van aarden vaatwerk. Volgens het zeggen van oude Javanen is er nooit een Europeaan in de grot geweest. Het vaatwerk is te voorschijn gebracht uit drie diepe plaatsen, een Oost en twee West van de tafel. We hebben die plaatsen doorzocht en aldus bevonden. Het vaatwerk was bijna allemaal vernield, slechts steenen en aarden lampjes en enkele vaasjes, die in den grond tusschen en onder kalksteenen werden aangetroffen bleken ongeschonden. De grot is waarschijnlijk vroeger gewijd geweest aan den eeredienst der dooden. De groote vazen maken den indruk van urnen, die na de lijkverbranding daar bijgezet zijn, vergezeld van offergaven in potjes, kendis en kommen. In den vorm van poppen en zelfs van tjelengans, waarvan deelen gevonden werden, schenen ook gaven aan de dooden verstrekt te zijn. In de buurt van de grot is waarschijnlijk een kluizenarij geweest. Het uitzicht op de vlakte van Zuid-Kediri is schitterend vanaf de plaats, waar de sengkala gevonden is. Tusschen de

twee diepten ten Westen van de offertafel werd een dorpel van andesiet aangetroffen, waarover men in een soort kluis komt. Misschien is deze bestemd geweest voor tapa-oefeningen. Behalve vaatwerk van aardewerk, dat getuigenis aflegt van groote bedrevenheid der makers, is er door ons niets in de grot gevonden, zelfs geen stukje offergeld. In een der urnen werden een paar stukjes vermoedelijk beenderenkool gevonden. Het is dus duidelijk, dat in vroegere tijden alles vernield en nagespeurd is door de vogelnestzoekers. Verhalen gaan, dat er gouden kendis zijn gevonden. Voor de tegenwoordige bevolking heeft de grot geen beteekenis. Ze zijn er alleen bang voor. Vroeger moeten er veel legenden vastgeknoopt zijn aan de grillige vormen, die aan menschen en dieren doen denken. Ook is aannemelijk, dat de eeredienst veel ouder is dan de sangkala vermeldt en opklimt tot de oudste tijden van de Javaansche geschiedenis. *Pl. 2 ∂* geeft een beeld van resten van een vierkante urn, bovenlengte 44 cM., hoogte 26 cM. De urn op *Pl. 2 e* meet 35 cM. bij 18 cM. *Pl. 3 a* geeft kendivormig vaatwerk te zien, evenals *Pl. 3 b*. Zoo'n urn bestaat uit voet, lichaam en top, totaal ongeveer 60 cM. hoog, terwijl de middellijn van den voet 24 cM. is. *Pl. 3 c* geeft fraai versierde deksels en ook meroevormige urntoppen, voorts een deel van een kālakopversiering. Sommige vaashalzen of vaaswanden zijn fraai geboetseerd met menschfiguren of vleugel-(vlam-)motieven *Pl. 4 a*. *Pl. 4 b* geeft een deksel in Gaṇeça-vorm, terwijl hier ook afgebeeld zijn twee koppen van poppen, een geestige togog en een meisjeskopje. *Pl. 4 c* vertoont een vrouwenkop met een wrong links, zooals thans nog op Bali en ook sporadisch bij de Oesingers te zien is. De koppen hebben behoord tot baksteenen holle poppen, vermoedelijk 60 tot 70 cM. hoog. Was het meeste vaatwerk vernield, er bleken verscheidene lampjes (tjloepak), die in de aarde tusschen de kalksteenen werden aangetroffen, gespaard gebleven. *Pl. 4 ∂* geeft de primitiefste vormen, uit natuursteen gehakt. *Pl. 5 a* fijnere aardewerkvormen, *5 b* een staand model en twee lampjes met handvat, terwijl *5 c* een tjloepak vertoont met reservoir. De lampjes hebben natuurlijk voor verlichting, maar ook als begeleiding der offers gediend. *Pl. 6 b* geeft klein vaatwerk te zien, evenals *5 c*.

Bij de zuidelijke tjaṇḍi van Bajalangoe, de bijzetplaats van de Radjapatni en Wikramawarddhana werden fragmenten van aardewerk aangetroffen, dat als vergelijkingsmateriaal kan dienen met de vondsten te Siti Djedog. De grot Siti Djedog, die zooveel serieus gemaakt aardewerk bevat, heeft zeker een belangrijke rol gespeeld in het godsdienstig leven van de 14e eeuw en van vroegeren tijd. Ze ligt in één lijn met Djimbe, Soemberdjati en Batjem tegen het Zuidergebergte. Ook is een dergelijke doodengrot, waarschijnlijk gewijd aan Yama of misschien ook aan Koebera (tjelengans), tot nu toe niet op Java aangetroffen.

Het ware wenschelijk alle resten uit de grot te halen, om te probeeren, inhoeverre het mogelijk is de oude vazen te reconstrueeren. Tevens zou de grot nauwkeurig moeten worden onderzocht, om na te gaan, of er tusschen zand en vogelnesten nog soms iets merkwaardigs schuilt. Ook het terrein rondom de grot moet nader verkend worden. Het aardewerk legt onwederlegbaar getuigenis af van de

kunstvaardigheid der makers. De verhoudingen zijn juist en aangenaam voor het oog, terwijl de versiering sober is en het boetseerwerk artistiek. Het baksel is hard en het moet vroegere vernielers heel wat moeite gekost hebben, om sommige vazen te vernielen".

Dr. A. Baudisch, Directeur van 's Landsgevangenis te Kediri, berichtte ons, dat hem bij een bezoek aan een agave-aanplant op een heuvel in de onmiddellijke nabijheid der grotten van Goenoeng Klotok (3 K.M. van de hoofdplaats Kediri) ter oore kwam, dat aldaar vele roode baksteenen van een regelmatigen langwerpigen vorm gevonden worden, die thans voor het maken van roode cement gebruikt worden. Een hem getoonde steen had als afmetingen 38 × 20 × 8 c.M. De steenen worden in trapvormige lagen aangetroffen onder de oppervlakte van den heuvel. De desalieden uit de omgeving beweren, dat er volgens de overlevering een oude kraton op den heuvel heeft gestaan.

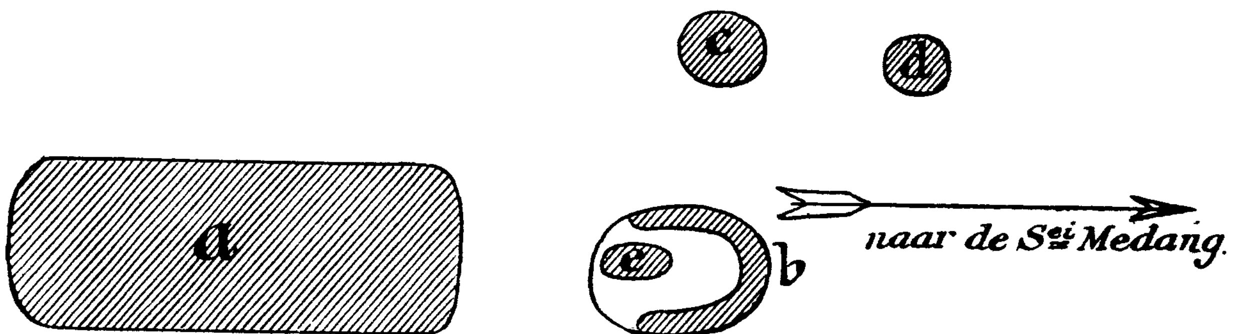
In de rapporten van Hoepermans (1885) en Knebel (1908) die beiden deze plek bezochten en wel de drie in de rotswand uitgekapte kamers vermelden, wordt van kratonoverblijfselen niet gesproken. Aan den bouwkundigen Inspecteur voor Oost-Java is opdracht gegeven een nader onderzoek ter plaatse in te stellen.

Van den heer May, opperhoutvester te Kebon-hardjo (Rembang) werd bericht ontvangen van eenige vondsten in het Lasem-gebergte, op de desagronden van Dadapan, distr. Sedan, res. Rembang. Ten oosten van den top bleek een door afgraving gewonnen vlak terreingedeelte aanwezig te zijn van ± 20 × 70 M. De top ligt ongeveer 700 M. hoog en de streek is thans geheel onbewoond. In een rechte lijn van West naar Oost lagen ruwe, eenigszins platte andesietblokken, eindigend bij een opvallend konisch gevormden heuvel van ± 15 M. doorsnede, opgehoopt uit aarde en tichelsteenen. Op dit terrein, waarop zich ook een graf, „Makam dawa", bevindt, werden verschillende overblijfselen gevonden, waarvan enkele werden opgezonden.

De vondst omvatte terracotta-fragmenten van Midden-Javaansche bewerking; voorts een rechthoekig bekapt natuursteentje, waarop een lotuskussen met afgebroken voeten. Dergelijke miniatuur-godenbeelden werden tot op heden alleen op den Diëng aangetroffen. Een grootere natuursteen vertoont de afbeelding van een kālakop, opgevat als zon met stralenkrans, waaronder 3 kronkelende figuren, die wellicht slangen voorstellen. Verder werden nog op het terrein aangetroffen tichelsteenen, resten van nokpannen, neuten van andesietsteenen, in den vorm van een afgeknopte pyramide, 35 c. M. hoog, en rechthoekige andesietsteenen van 9 × 23 × 34 c.M. Volgens oudere desalieden uit de omgeving zou er ongeveer 30 tot 35 jaar geleden nog een tamelijk groot steenen beeld zonder hoofd gestaan hebben, dat thans echter verdwenen is.

Van den Gezaghebber van Boven-Mahakam (Z. en O. afd. van Borneo) den heer J. A. Vorstman, kwam bericht in omtrent eenige door hem op zijn

tournee in Mamahak aangetroffen oudheden. De vindplaats is bij de samenvloeiing van de Mahakam en de Medang, ongeveer tien minuten roeiens in de laatst genoemde rivier stroomopwaarts en dan nog naar schatting 300 M. landinwaarts. Bij de samenvloeiing zelve ligt de kampong Mamahak (± 4 dagen roeien boven Long Iram, de standplaats van den Gezaghebber). Na verwijdering van varens en jong houtgewas en een weinig weggraven van de aarde bleken de oudheden te staan op een regelmatig gevormd heuveltje (wellicht door menschenhand gemaakt), ongeveer twee meter boven het omliggende terrein. De gevonden steenen dragen thans inheemsche benamingen en bestaan uit:

a. de „batoe sapi"; een beeld van een vrouwelijk rund: kop, bult, pooten, schaamdeel en staart zijn duidelijk te onderscheiden. Lengte ongeveer 70 c.M.; hoogte ± 50 c.M.; voetstuk ± 8 c.M. dik.

b. „hawet" (Dajaksche draagmand voor een zuigeling).

c. „kiran sepa" (of sirihdoos) (een vormlooze steen).

∂. „oewa" (d. i. een koker met daarop sluitend deksel, beide van bamboe o. a. de kralen halssnoeren — inoe — in te bergen).

e. een klein steentje, geplaatst in de „hawet" (sub *b* genoemd) en volgens de legende een kind voorstellende. Daarop lijkt het echter al heel weinig.

Verder werd nog enkele andere steenen aangetroffen, welke geen sporen van bewerking vertoonen en vermoedelijk dienen om de „hawet" (sub *b* genoemd) te steunen.

Voor de onderlinge situatie zie men de door den Gezaghebber bijgevoegde schets.

De inheemsche namen zijn ontleend aan de plaatselijke legende, die ons omtrent den aard der Hindoe oudheden niets kan leeren. Alleen moet er volgens deze legende nog een mannebeeld op den rivierbodem liggen, dat ook inderdaad volgens het kampong-hoofd van Mamahak bij zeer lage waterstand te zien is.

Bij de beelden valt niet veel op te merken. De vrouwelijk sapi is mogelijk Nandinī of Surabhī; de steen sub *b* schijnt een voetstuk te zijn, die sub *∂* een lingga.

Merkwaardig is de plek der vondst: de samenvloeiing van twee rivieren, van oudsher en overal heilig. Ook andere Hindoe-oudheden in Borneo werden bij

samenvloeiingen gevonden, bv. de „Batoe Sapi" (Alan en Mahakam) en de beelden bij de Ratah en Mahakam.

§ 7. *Praehistorica.*

In de maand October van het vorige jaar is er vanwege het Hoofdbestuur van het Bureau voor Anthroplogie in Nederlandsch-Indië bij de Regeering op aangedrongen, dat er bepalingen in het leven zouden geroepen worden om onderzoekingen door ondeskundigen van voor de anthropologie en de prehistorie van belang zijnde overblijfselen te beletten. Als voorbeeld werd gewezen op de schelpenheuvels ter Oostkust van Sumatra, die vrijwel alle waren opgeruimd om er kalk van te branden, toen de aandacht van den Oudheidkundigen Dienst erop werd gevestigd. Een tweede voorbeeld is het urnenveld gelegen bij Melolo op het eiland Soemba, waar door ondeskundigen werd gewerkt. Het urnenveld in kwestie is zoo uitgestrekt, dat de aangerichte schade geen ernstige gevolgen heeft, doch ware het kleiner geweest, dan zou ook hier onberekenbare schade uit wetenschappelijk oogpunt zijn aangericht.

Na ingewonnen advies bij het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst werd bij schrijven van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst aan de Gouverneurs en Residenten van de betrokken gewesten het verzoek gericht om in afwachting van de tot standkoming der nog in bewerking zijnde monumenten-ordonnantie maatregelen te treffen tot bescherming van de aangewezen plaatsen tegen opgravingen door ondeskundigen.

De bedoelde plaatsen zijn:

1. De schelpenheuvels in de Gouvernementen Oostkust van Sumatra en Atjeh en Onderhoorigheden;
2. De neolithische ateliers nabij de onderneming Pasir Salam in de afdeeling Soekaboemi, door den heer Olive, employé dier onderneming ontdekt;
3. De megalithische grafmonumenten in de residentie Besoeki;
4. De megalithische grafmonumenten op de eilanden Soemba en Flores;
5. Het urnenveld te Melolo op het eiland Soemba;
6. Het grottencomplex en de abris sous roche door Ir. van Es, ontdekt nabij Sampoeng in de afdeeling Ponorogo;
7. De To'ala-grotten van Lamontjong in Zuid-Celebes;
8. De tumuli en urnen-begraafplaatsen door Dr. Alb. C. Kruyt ontdekt in de Toradja-landen van Midden-Celebes.

De verzameling steenen bijlen, noodig voor de vaststelling van de typologie van het neolithicum, breidt zich voortdurend uit. Dank zij de medewerking van verschillende bestuursambtenaren werden grootere en kleinere verzamelingen uit de meeste door den heer Van Stein Callenfels bereisde residenties bij elkaar gebracht. In verband met de in te dienen voorstellen aangaande het verdere onderzoek van de door Ir. Van Es in Madioen en Rembang ontdekte prehistorische overblijfselen, bracht

Dr. Callenfels een bezoek aan de grot te Sampoeng. Hij constateerde dat de vondsten inderdaad van groot belang zijn en waarschijnlijk afkomstig zijn van het ras, dat Java vóór de komst der tegenwoordige bevolking bewoonde.

§ 8. *Hollandsche Oudheden.*

Aan de Gereformeerde Kerk te Soerabaja werd ten behoeve van haren kring te Makasser de voormalige kerk in het fort Rotterdam, thans in gebruik als kleedingmagazijn, in eigendom aangeboden ten einde bedoeld gebouw weder aan zijn oorspronkelijke bestemming terug te geven. Bij deze aanbieding is de voorwaarde gesteld, dat de Gereformeerde Kerk te Soerabaja de noodige herstellingen zal uitvoeren volgens eene door den eerstaanwezend Genieofficier te Makasser opgemaakte begrooting. Voor de uitvoering van deze herstelling, welke o. m. omvat het vernieuwen van het dakroosterwerk, de nok en de muurplaten en het wederaanbrengen van het pleisterwerk van de opgaande muren, wendde de Kerkeraad zich tot de Regeering om subsidie, welk verzoek door den Oudheidkundigen Dienst werd ondersteund. In dzz. advies kon er o. m. aan worden herinnerd, dat het kerkje te Makasser dateert uit de jaren 1669—79, toen de oude Portugeesche sterkte, welke later fort Rotterdam zou heeten, door de Compagnie aanmerkelijk werd verbeterd en uitgebreid (zie O.V. 1921 p. 139) en dat het als een van de zeer weinige gespaard gebleven bedehuizen uit den tijd der vestiging van het Nederlandsche gezag in den Archipel een historische herinnering vertegenwoordigt, welke de pieteit gebiedt voor de toekomst te bewaren. Het is een gelukkige omstandigheid, dat de eventueele herstelling zal leiden tot een weder in gebruikneming van het kerkgebouw als zoodanig. Het gebouwtje immers zal als oudheidkundig monument heel wat beter tot zijn recht komen, wanneer het wederom als kerk zal zijn ingericht, dan wanneer het als kleedingmagazijn dienst blijft doen. In aanmerking genomen den weinig ingrijpenden aard der te nemen maatregelen kwam het niet noodig voor de leiding van of het toezicht op de werkzaamheden aan den Oudheidk. Dienst te trekken. De uitvoering van de herstelling zal, indien de Regeering het verzoek om subsidie inwilligt, aan de genie te Makasser worden opgedragen, waarbij den executant op de wenschelijkheid zal worden gewezen om bij het aanbrengen van nieuwe materialen zooveel mogelijk met het oorspronkelijke oud-Hollandsche karakter van het bouwwerk rekening te houden. Nopens de beslissing der Regeering zal t. z. t. nader worden bericht.

§ 9. *Mohamedaansche oudheden.*

Van den heer J. S. Brandt Buys te Solo werd bericht ontvangen, dat hij op een reis voor een voorloopig onderzoek van de Madoereesche muziek te Pamekasan op de oude Inlandsche begraafplaats aldaar, gelegen een eindweegs achter het Residentiehuis (desa Kalpadjoek Laoet, Pamekasan), een grafgebouwtje heeft aangetroffen, waarvan de achterwand en gedeeltelijk ook de zijwanden bijzonder interessant en fraai à jour bewerkt houtsnijwerk vertoonen. Er is een middenpaneel, met aan weerszijden 6 paneelen, die elkaars spiegelbeeld zijn. Het graf wordt toegeschreven aan Panem-

bahan (Pangeran) Ronggo (overleden omstreeks 1600 A. D., een zoon uit een bijvrouw van Panembahan Lemah-doewoer) [1]) en is thans in beheer bij een perdikan desa. Bij het bezoek van den heer Brandt Buys in Juni 1926 was de toestand der paneelen niet slecht. Zij waren alleen nog al wormstekig, maar overigens vrij gaaf. Toen echter Dr. Pigeaud in Maart daaraanvolgende, dus ongeveer 9 maanden later, hetzelfde grafmonument bezocht, was het houtwerk aangetast, wat den heer Brandt Buys aanleiding gaf de aandacht van den Oudheidkundigen Dienst op deze aangelegenheid te vestigen.

Door de welwillend verleende tusschenkomst van den Resident van Madoera kon worden bereikt, dat het hoofd van de perdikan-desa het houtsnijwerk heeft schoongemaakt en met een rajab afwerend middel behandeld. De Controleur zal op het geregelde onderhoud toezicht houden.

§ 10. *Foto's en Teekeningen.*

Gedurende het eerste kwartaal was de Fotograaf-teekenaar te Prambanan onder leiding van den bouwk. adj. Inspecteur werkzaam. Geteekend werden o. a. de opstand van de teerling van tjaṇḍi A en het zijaanzicht van het Zuidelijke hoftempeltje. De in het vorige jaar gemaakte opnamen van de reliefs aan de buitenzijde aan de balustrade van den Çiwa-tempel en van de bodhisattwa's van tjaṇḍi Sari, waarvan vele minder goed geslaagd waren, werden voorzoover noodig overgemaakt, met betere resultaten. In het tweede kwartaal werd aan deze opdracht voortgewerkt. Verder werden foto's genomen van tjaṇḍi Ngawen na de herstelling en van de collectie oudheden in het bezit van P. A. A. Mangkoe Negara VII te Solo. Den 19den Mei scheepte de fotograaf zich in naar Bali, waar hij volgens aanwijzingen van Dr. Stutterheim en Dr. Goris foto's vervaardigde.

§ 11. *Programma voor het volgend kwartaal.*

De werkzaamheden aan de tjaṇḍi's Prambanan, Kalasan en het bijtempeltje van tjaṇḍi Sèwoe zullen worden vervolgd. In Oost-Java zal het onderzoek van het Singasari-terrein worden voortgezet.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,

F. D. K. BOSCH.

[1]) Zie Geschiedenis van Madoera door Pa' Kamar, in Djawa, 1926, p. 234.

LIJST
VAN
FOTOGRAFISCHE OPNAMEN

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8373	18×24	20-9-'26	Panataran distr. en afd. Blitar	Naga-monumentje. Noord-Westhoek.
8374	"	"	id.	Overzicht tempelterrein van het Zuid-Oosten.
8375	"	"	id.	Bovenbouw hoofdtempel, West- en Zuidzijde op den beg. grond.
8376	"	"	id.	id. id. Zuidzijde id.
8377	"	"	id.	id. detail Westzijde id.
8378	"	"	id.	id. id. Zuidzijde id.
8379	"	"	id.	id. id. Beeld met voetstuk. Lichaam op den beg. grond.
8380	13×18	7-7-'26	Biara Sitokpajan, afd. Padang Lawas (Tapanoeli)	Terrasje-restanten van den trap a/d Oostzijde.
8381	"	"	id.	Steenen beeld, voetstuk.
8382	"	"	id.	Overzicht van het Noord-Oosten.
8383	"	"	id.	Aanzicht soubassement Oostzijde van af het terrasje.
8384	"	"	id.	Soubassement, Zuid-Oosthoek.
8385	"	"	id.	Soubassement, bovenbouw met neuten a/d Zuid-Oosthoek.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8386	13×18	7-7-'26	Biara Sitokpajan, afd. Padang Lawas (Tapanoeli).	Soubasement, detail Noord-Oosthoek (om vroegere profileering te laten zien een kleine gedeelte van het later profiel weggebroken).
8387	„	„	id.	Soubasement, ornament in paneeltje aan de Westzijde.
8388	18×24	20-12-'26	Prambanan (Brahma-tempel).	Tweede basement No. 10, der windhoeders.
8389	„	25-11-'26	id.	id. id. No. 8, id.
8390	„	„	id.	id. id. No. 7, id.
8391	„	„	id.	id. id. No. 6, id.
8392	„	„	id.	id. id. No. 5, id.
8393	„	„	id.	id. id. No. 4, id.
8394	„	„	id.	id. id. No. 2, id.
8395	24×30	10-8-'26	Onbekend, thans Coll. Blijdenstein bij Malang.	Bronzen lamp.
8396	„	„	id.	Zelfde van ter zijde.
8397	18×24	18-12-'26	Tjaṇḍi Sari, distr. Brebah, afd. Mataram.	Bodhisattwa op den buitenmuur, onderste reeks, Zuid No. 3.
8398	„	„	id.	id. id. No. 4.
8399	„	„	id.	id. id. No. 5.
8400	„	„	id.	id. id. No. 6.
8401	„	17-12-'26	id.	Bodhisattwa op den buitenmuur, bovenste reeks, Zuid No. 3.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8402	18×24	17-12-'26	Tjaṇḍi Sari, distr. Brebah, afd. Mataram.	Bodhisattwa op den buitenmuur, bovenste reeks, Zuid No. 4.
8403	„	„	id.	id. id. No. 5.
8404	„	„	id.	id. id. No. 6.
8405	„	13-12-'26	Prambanan (Çiwa-tempel).	Eerste basement, balustrade Gandharwa-groepen, Zuid No. 1.
8406	„	„	id.	id. id. id. No. 2.
8407	„	16-12-'26	id.	id. id. id. No. 3.
8408	„	„	id.	id. id. id. No. 4.
8409	„	13-12-'26	id.	id. id. id. No. 5.
8410	„	„	id.	id. id. id. No. 6.
8411	„	„	id.	id. id. id. No. 7.
8412	„	15-12-'26	id.	id. id. id. No. 8.
8413	„	14-12-'26	id.	id. id. id. No. 9.
8414	„	18-12-'26	id.	id. id. id. No. 10.
8415	„	„	id.	id. id. id. No. 11.
8416	„	„	id.	id. id. id. No. 12.
8417	„	17-12-'26	id.	id. id. id. No. 13.
8418	„	„	id.	id. id. id. No. 14.
8419	„	20-12-'26	id.	id. id. id. No. 15.
8420	„	„	id.	id. id. id. No. 16.
8421	„	„	id.	id. id. id. No. 17.
8422	„	17-12-'26	id.	id. id. id. No. 18.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8423	18×24	13-12-'26	Prambanan (Çiwa-tempel).	Eerste basement balustrade Kasement, Zuid No. *a.*
8424	„	7-1-'27	id.	id. id. id. *b.*
8425	„	29-9-'26	id.	id. id. id. *c.*
8426	„	4-10-'26	id.	id. id. id. *d.*
8427	„	15-12-'26	id.	id. id. id. *e.*
8428	„	16-12-'26	id.	id. id. id. *f.*
8429	„	„	id.	id. id. id. *g.*
8430	„	„	id.	id. id. id. *h.*
8431	„	17-12-'26	id.	id. id. id. *i.*
8432	„	„	id.	id. id. id. *j.*
8433	„	„	id.	id. id. id. *k.*
8434	„	„	id.	id. id. id. *l.*
8435	„	20-10-'26	id.	id. id. id. *m.*
8436	„	16-12-'26	id.	id. id. id. *n.*
8437	„	„	id.	id. id. id. *o.*
8438	„	„	id.	id. id. id. *p.*
8439	„	27-10-'26	id.	Eerste basement, balustrade Gandharwa-groepen, West No. 1.
8440	„	„	id.	id. id. id. No. 2.
8441	„	7-1-'27	id.	id. id. id. No. 3.
8442	„	17-12-'26	id.	id. id. id. No. 4.
8443	„	28-10-'26	id.	id. id. id. No. 5.
8444	„	„	id.	id. id. id. No. 6.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8445	18×24	29-10-'26	Prambanan (Çiwa-tempel).	Eerste basement, balustrade Gandharwa-groepen West No. 7.
8446	,,	,,	id.	id. id. id. No. 8.
8447	,,	,,	id.	id. id. id. No. 9.
8448	,,	19-10-'26	id.	id. id. id. No. 10.
8449	13×18	2-11-'26	id.	id. id. id. No. 12.
8450	,,	,,	id.	id. id. id. No. 13.
8451	,,	,,	id.	id. id. id. No. 14.
8452	18×24	25-11-'26	id.	id. id. id. No. 15.
8453	,,	,,	id.	id. id. id. No. 16.
8454	,,	16-10-'26	id.	id. id. id. No. 17.
8455	,,	7-1-'27	id.	id. id. id. No. 18.
8456	,,	16-10-'26	id.	Eerste basement, balustrade Kasement, West *a*.
8457	,,	27-10-'26	id.	id. id. id. *b*.
8458	,,	16-12-'26	id.	id. id. id. *c*.
8459	,,	,,	id.	id. id. id. *d*.
8460	,,	28-10-'26	id.	id. id. id. *e*.
8461	,,	,,	id.	id. id. id. *f*.
8462	,,	29-10-'26	id.	id. id. id. *g*.
8463	,,	,,	id.	id. id. id. *h*.
8464	,,	,,	id.	id. id. id. *i*.
8465	13×18	2-11-'26	id.	id. id. id. *j*.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8466	13×18	2-11-'26	Prambanan (Çiwa-tempel).	Eerste basement, balustrade Kasement, West *k.*
8467	„	„	id.	id. id. id. *l.*
8468	18×24	25-8-'26	id.	id. id. id. *m.*
8469	„	„	id.	id. id. id. *n.*
8470	„	18-10-'26	id.	id. id. id. *o.*
8471	„	„	id.	id. id. id. *p.*
8472	„	8-10-'26	id.	id. Gandharwa's Oost 1.
8473	„	„	id.	id. id. id. 2.
8474	„	6-10-'26	id.	id. id. id. 5.
8475	„	7-10-'26	id.	id. id. id. 6.
8476	„	18-10-'26	id.	id. id. id. 7.
8477	„	19-10-'26	id.	id. id. id. 8.
8478	„	27-10-'26	id.	id. id. id. 11.
8479	„	„	id.	id. id. id. 12.
8480	„	„	id.	id. id. id. 13.
8481	„	5-10-'26	id.	id. id. id. 14.
8482	„	7-1-'27	id.	id. id. id. 15.
8483	„	„	id.	id. id. id. 16.
8484	„	15-12-'26	id.	id. id. id. 17.
8485	„	„	id.	id. id. id. 18.
8486	„	21-8-'26	id.	id. Kasement Oost *a.*
8487	„	„	id.	id. id. id. *b.*

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8488	18×24	21-8-'26	Prambanan (Çiwa-tempel)	Eerste basement, balustrade Kasement Oost *c.*
8489	„	6-10-'26	id.	id. id. id. *e.*
8490	„	18-10-'26	id.	id. id. id. *f.*
8491	„	„	id.	id. id. id. *g.*
8492	„	27-10-'26	id.	id. id. id. *h.*
8493	„	„	id.	id. id. id. *i.*
8494	„	4-10-'26	id.	id. id. id. *j.*
8495	„	14-12-'26	id.	id. id. id. *k.*
8496	„	„	id.	id. id. id. *l.*
8497	„	29-9-'26	id.	id. id. id. *m.*
8498	„	4-10-'26	id.	id. id. id. *n.*
8499	„	16-10-'26	id.	id. Gandharwa's Noord No. 1.
8500	„	25-8-'26	id.	id. id. id. 2.
8501	„	16-10-'26	id.	id. id. id. 3.
8502	„	„	id.	id. id. id. 4.
8503	„	9-10-'26	id.	id. id. id. 15.
8504	„	„	id.	id. id. id. 16.
8505	„	28-8-'26	id.	Eerste basement, balustrade Kasement Noord *a.*
8506	„	„	id.	id. id. id. *b.*
8507	„	16-10-'26	id.	id. id. id. *∂.*
8508	„	25-8-'26	id.	id. id. id. *b.*

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8509	18×24	20-8-'26	Prambanan (Çiwa-tempel).	Eerste basement balustrade Kasement Noord *j*.
8510	„	„	id.	id. id. id. *k*.
8511	„	„	id.	id. id. id. *l*.
8512	„	29-9-'26	id.	id. id. id. *m*.
8513	„	„	id.	id. id. id. *n*.
8514	„	5-11-'26	Prambanan (Nandi-tempel).	Beeldengroep v/d teerling, hoog 1.06 M.
8515	„	„	id.	id. id. 1.06[5] M.
8516	„	„	id.	id. id. 1.09 „
8517	„	„	id.	id. id. 1.09 „
8518	„	„	id.	id. id. 1.09[5] „
8519	„	„	id.	id. id. 1.07 „
8520	6×8	10-11-'26	Long Oero, onderafd. Apo-Kajan, afd. Samarinda, Zuider- en Oosterafd. Borneo.	Praehistorische graven (uitgehouwen in den rotswand).
8521	„	„	id.	id. id.
8522	„	„	id.	id. id.
8523	„	„	id.	id. id.
8524	„	„	Data-genojong onderafd. Apo-Kajan, afdeeling Samarinda.	id. id. (steenen doodrustend op pilaren).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8525	6×8	10-11-'26	Data-genojong onderafd. Apo-Kajan, afdeeling Samarinda.	Praehistorische graven (steenen doodrustend op pilaren).
8526	„	21-7-'26	LongSoengon onderafd. Apo-Kajan, afdeeling Samarinda.	id. id. (bewerkte steenen pilaren).
8527	„	„	id.	id. id. id.
8528	„	„	id.	id. id. id.
8529	„	„	id.	id. id. id.
8530	„	„	id.	id. id. id.
8531	„	„	id.	id. id. id.
8532	13×18	„	Prambanan (Djokja) thans te Bangkok (Siam).	Relief a/d binnenzijde balustrade van den Brahma-tempel.
8533	„	„	id.	id. id.
8534	„	„	id.	Apsara-relief, buitenzijde balustrade van den Çiwa-tempel.
8535	„	„	id.	Kṛṣṇāyaṇa-relief, binnenzijde balustrade van den Wiṣṇu-tempel.
8536	„	„	Borobudur thans te Bangkok (Siam).	Relief.
8537	„	„	id.	Makara-spuier.
8538	„	„	id.	Kāla-kop als spuier.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8539	13×18		Borobudur thans te Bangkok (Siam).	Kāla-kop (antefix).
8540	„		id.	Tempelwachter.
8541	„		id.	Zelfde van den anderen kant.
8542	„		id.	Jātaka-relief v/d balustrade 1ste gaanderij bovenste reeks.
8543	„		Soengkai (Zuid-Perak)	Megalitisch graf.
8544	„		Goea Kerbau Gng. Pondok, Padang Rengas (Perak).	Abri sous roche.
8545	„		id.	id. id.
8546	„		id.	id. id.
8547	„		id.	id. id.
8548	„		id.	id. id.
8549	„		id.	Menschelijke skelet-deelen (in situ).
8550	„		id.	id. id.
8551	„		id.	Verticale profielen met schelpenbank.
8552	„		id.	id. id.
8553	„	4-1-'27	Malaka	Grafsteen (voorzijde) van Soeltan Mansoer Sjah.
8554	„	„	id.	id. (achterzijde) id.
8555	„	„	id.	id. (L. zijkant) id.
8556	„	„	id.	id. (R. zijkant) id.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8567*	13×18	15-4-'27	Singosari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Beeldvoetstuk, ontgraven v/h terrein ten Zuiden v/d hoofdtempel.
8568	„	„	id.	Muur-restanten.
8569	„	„	id.	Tempelrestanten.
8570	„	„	id.	id.
8571	„	„	id.	Baksteenmuur-restanten.
8572	„	„	id.	Tempelresten.
8573	„	„	id.	id.
8574	„	„	id.	Restanten Durgā.
8575	„	„	id.	Kop van een steenen beeld.
8576	„	„	id.	Restanten Durgā als No. 8574.
8577	„	„	id.	Tempelresten.
8578	„	„	id.	id. als No. 8577.
8579	„	„	id.	Restanten baksteenenmuur.
8580	„	„	id.	id. id.
8581	„	„	id.	Restanten van Tj. Wajang.
8582	„	„	id.	id. id.
8583	„	„	id.	id. id.
8584	„	„	id.	Muurresten ten Zuiden van Tj. Wajang.
8585	18×24		Tjaṇḍi Ngawen, distr. Moentilan (Magelang).	Aanzicht Oost met ornament naar een teekening.
8586	„		id.	id. id.

* De nummers 8557—8566 zijn uitgevallen.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8587	18×24		Tjaṇḍi Ngawen, distr. Moentilan (Magelang).	Aanzicht Oost met ornament naar een teekening.
8588	„		id.	id. id.
8589	„		id.	id. id.
8590	8×11		Longnawang, onderafd. Apo Kajan, afd. Samarinda, Z. en O. afd. Borneo.	Steenen pilaar (doodkisten-voetstuk).
8591	„		id.	id. id.
8592	12×16		Trawoelan afd. Modjokerto i/h bezit van een employé te Trawoelan.	Bronzen vrouwenbeeldjes.
8593	13×18	5-9-'27	Tjaṇḍi Singasari, afd. Malang (Pasoeroean).	Fragmenten.
8594	„	„	id.	id.
8595	„	„	id.	id.
8596	„	„	id.	id.
8597	„	„	id.	id.
8598	„	12-9-'27	id.	Yoni en bouwfragmenten (gevonden ten Noorden v/d woning v/d wedana).
8599	„	„	id.	Fragmenten id. id.
8600	„	„	id.	id. van beelden id. id.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8601	13×18	12-9-'27	Tjaṇḍi Singasari, afd. Malang (Pasoeroean).	Fragmenten (gevonden te Noorden v/d woning v/d wedana).
8602	„	25-9-'27	id.	Beeld-fragmenten id. id. (thans overgebracht naar 't tempelterrein).
8603	„	„	id.	id. id.
8604	„	„	id.	id. id.
8605	„	„	id.	id. id.
8606	„	„	id.	Opstelling van een gedeelte v/d nis. Westzijde ten Noorden.
8607	24×30	20-10-'27	Midden-Java thans Mus. te Batavia.	Gouden ringen met inscriptie's.
8608	„	„	id.	id. id.
8609	„	„	id.	id. id.
8610	„	„	Ngemplak-lemongan, distr. en afd. Semarang, thans Mus. Batavia.	Zilveren beeld van Mañjuçrī, voorzijde (tegalan Kapoenjaän Ngadiman).
8611	„	„	id.	Zelfde, van ter zijde.
8612	„	„	id.	Zelfde, achterzijde.
8613	18×24	7-4-'27	Tjaṇḍi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Noord-Oosthoek van 29ste tempel, 2de reeks.
8614	„	„	id.	Zuid-Oosthoek id. id.
8615	„	„	id.	Noordzijde id. id.
8616	„	„	id.	Zuid-Westhoek van 29ste tempel, 2e reeks.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8617	9×12	7-4-'27	Tjaṇḍi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Westzijde v/h. 7de tempeltje 1ste reeks, Groeven in de daklaag.
8618	„	„	id.	Zuidzijde id. id.
8619	18×24	„	Tjaṇḍi Idjo, distr. Brebah, afd. Mataram.	Noord-Oosthoek voor de ontgraving.
8620	„	„	id.	Makara v/d poort-ingang.
8621	„	„	id.	Oostelijke muur i/d tempelkamer.
8622	„	„	id.	Fragment-relief i/d tempelkamer.
8623	„	„	id.	Fragmenten met ornament.
8624	„	„	id.	id. id.
8625	„	„	id.	id. id.

TJANDI NGAWEN [1])

DOOR

P. J. PERQUIN.

I n l e i d i n g. Uit de litteratuur over tjaṇḍi Ngawen, vermeld in de Rapporten van den Oudheidkundigen Dienst 1914, No. 826, p. 253 e. v. blijkt het volgende:

In 1864 trof Hoepermans bij de desa Ngawen, „onmiddelijk aan de weg en niet ver van de kali Kitdjil" de overblijfselen van een tempeltje met rondom verspreide steenen en een beschadigd Buddhabeeld aan. In 1897 werd het voorstel van den Controleur J. van Aalst om *f* 100.— beschikbaar te stellen voor verdere ontgraving van tjaṇḍi Ngawen van de hand gewezen (Not. Bat. Gen. 1897, p. 44), op grond van de overweging, dat de uitkomsten niet aan de verwachting hadden beantwoord en er geen grond bestond om aan te nemen, dat verdere onderzoekingen met beteren uitslag zouden worden bekroond. De heer van Aalst heeft blijkbaar toch kans gezien gelden los te krijgen voor een onderzoek van de oudheden in het district Probolinggo en heeft toen Ngawen „gedeeltelijk, wegens gebrek aan fondsen" blootgelegd en daarbij bevonden, dat in de richting Noord-Zuid, vier tjaṇḍi's respectievelijk genoemd A, B, C en D door den grond bedolven waren. Een korte beschrijving van de blootgelegde tjaṇḍigedeelten werd gepubliceerd in Tijdschr. Bat. Gen. XLI, 1899, p. 401—404 (waaruit blijkt, dat met tjaṇḍi D de meest noordelijke bedoeld wordt) en de gevonden fragmenten nader aangeduid. De veronderstelling, dat tegenover C nog een vijfde tjaṇḍi gestaan zou hebben, is bij de onderzoekingen enz. in 1925 niet bewaarheid.

---

[1]) De volgende serieën foto's zijn van tj. Ngawen vervaardigd:

2047—2070	(opnamen van 1910, bijna alle gepubliceerd R. O. C. 1911, pl. 171—9).			
2623	Zie O. V.	1916	p. 121.	
5442—5445	„ „	1920	p. 123	vgl.
7352—7357	„ „	1925	p. 30	„
7413—7455	„ „	„	p. 33	„
7487—7513	„ „	„	p. 105	„
7773—7813	„ „	„	p. 125	„
7853—7858	„ „	1926	p. 35	„
7939—7944	„ „	„	p. 45	„
8150—8159	„ „	„	p. 58	„
8370—8372	„ „	„	p. 173	„

Van de in 1920, 1925 en 1926 genomen foto's kan natuurlijk slechts een zeer klein gedeelte hier worden afgebeeld (de nos. met de correspondeerende platen als ook de verwijzingen naar de teekeningen zijn gecursiveerd). De niet-opgenomen foto's zijn toch steeds in den tekst vermeld ten gerieve van hen, die de afdrukken op het bureau van den Oudheidk. Dienst te Weltevreden of in het Instituut Kern te Leiden wenschen te raadplegen.

In 1903 (zie Rapp. Oudh. Comm. p. 58) bezocht Dr. Brandes Ngawen en maakte o.a. (zooals nu gebleken is) terecht de opmerking, dat een nader onderzoek vereischt was ten opzichte van de meening van den heer van Aalst, dat alleen de basementen van steen en de bovenbouwen van hout waren.

Blijkens Notulen 1910, p. 29, werden aan den heer van Erp in bruikleen afgestaan teekeningen en kaartjes, behoorende bij de bovengenoemde beschrijving van den heer van Aalst en in hetzelfde jaar door den heer de Vink de ruine van A aan de oostzijde blootgelegd. In Rapp. Oudh. Comm. 1911, p. 62, komt van de hand van den heer van Erp eene beschrijving met foto's voor, en in hetzelfde Rapport p. 224, een inventarisstaat.

Gedurende de ontgraving in 1921 werd door mij één Dhyāni-Buddha-beeld zonder kop, maar van dezelfde grootte als het reeds aanwezige, bij tempeltje No. II [1]) in den grond gevonden; het geluk wilde, dat de reeds vroeger aangetroffen kop (Rapp. 1911) bij het beeld bleek te behooren. Het vermoeden werd nu uitgesproken (Mataram 10 Maart 1921) dat, indien zou blijken, dat er vijf tempeltjes zouden zijn, de waarschijnlijkheid groot werd, dat deze tempeltjes aan de vijf Dhyāni-buddhas gewijd waren. Gedurende de ontgraving (wegens de bezuiniging in 1922 stopgezet) hervat in 1925, bleken er inderdaad vijf tempeltjes geweest te zijn, waarbij meteen van de bijzonderheid melding gemaakt kan worden, dat de beide aanwezige beelden, resp. Ratnasambhawa en Amitābha, behooren bij de twee grootste II en IV, en bij de drie kleinere ook kleinere beelden verwacht kunnen worden.

L i g g i n g. Het tempelcomplex ligt in het district Moentilan, vijf kilometers ten zuiden van de gelijknamige districtshoofdplaats en ten oosten van de desa Ngawen. De landweg van Moentilan loopt vlak langs het tempelterrein, is berijdbaar tot aan de kali ten zuiden ervan en staat vervolgens in verbinding met den weg, welke naar Baraboedoer leidt.

T o e s t a n d v ó ó r d e n a a n v a n g d e r w e r k z a a m h e d e n. Van de ontgraving in 1911, Rapp. 1911, pl. *172*, *174* was uit den aard der zaak geen spoor achtergebleven; slechts gedeelten van de bovenste steenlaag van het zuidelijkste tempeltje waren nog te zien, foto's *5443 (Pl. 7 b)* en 5445 (eerstgenoemde opname is genomen van Z. naar N.); aan den Zuid-Oosthoek liep de landweg vrij dicht langs tempeltje No. IV. *Tkg. I*, terwijl het terrein aan den anderen hoek vrij breed was. De fragmenten afgebeeld in Rapp. 1911, pl. *173*, *177*, 178, 179, werden bijna alle, hier en daar verspreid, ter plaatse aangetroffen.

O m r a s t e r i n g, g r o n d a a n k o o p e n o n t g r a v i n g. Verschillende redenen noopten tot voorzichtigheid bij den aankoop van gronden: 1e de onzekerheid van een gunstig resultaat, hetwelk daarin zou moeten bestaan, dat er voldoende fragmenten voor den dag gebracht zouden komen, om tenminste den onderbouw van één der tempeltjes te kunnen herstellen. Na eenige proefontgravingen bleek al

[1]) Daar in 1925 de ontgraving werd begonnen aan de noordzijde, werd het noordelijkste tempeltje No. I (voorheen A) genoemd.

spoedig, dat een bevredigend resultaat verwacht kon worden; 2e de belangrijke diepte van het oorspronkelijk tempelniveau onder dat der omliggende sawahs, hetwelk een kostbare ontgraving tengevolge zou hebben. Bovendien kwam hierbij de ongunstige omstandigheid, dat aan geen enkele zijde de uitkomende grond in eene eenigszins horizontale richting weggewerkt kon worden, zooals op vele plaatsen elders, maar als uit een groote put opgevoerd moest worden; 3e de geweldige wateraandrang, veroorzaakt door de waterrijke omliggende sawahs en door de belangrijke peilverlaging; 4e de waarde der omliggende gronden, welke bekend stonden als vruchtbaar.

Om bovenstaande redenen werd begonnen met den aankoop alleen van de meest noodige grondstrooken, zooals deze zijn afgebeeld op teekening 188 bij A waar eene voldoende ontgraving der tempeltjes I en II, in verband met de bestaande terreingrens, mogelijk was. Na de overdracht van den grond werd overgegaan tot het plaatsen van een stevigen pagger met toegangshek; het gevaar van ontvreemding van waardevolle steenen of fragmenten was namelijk niet denkbeeldig.

Het transport van de enorme grondmassa's ging nog al met moeielijkheden gepaard; niet alleen was het omliggende terrein vrij vlak, maar er was ook geen kali of vrijliggend laag terrein in de onmiddellijke nabijheid te vinden waar ze gedeponeerd konden worden, zoodat men was aangewezen op eene verhooging der desawegen. Het ligt voor de hand, dat deze wegophooging aan zekere grenzen gebonden was en het vervoer ten slotte toch tot op verren afstand uitgestrekt moest worden.

In aanmerking genomen dat de humuslaag minder geschikt zou zijn voor wegverhooging doch waardevol als bouwgrond werd met de eigenaars der aanliggende sawahs overeengekomen hunne sawahs op te hoogen met de af te graven humus. Dit gaf tevens een aanmerkelijke bezuiniging, omdat hierdoor ongeveer 1000 kubieke meters grond slechts tot op korten afstand vervoerd behoefden te worden (Fotos 7352, 7353, 7354, 7355 resp. tempels: I, II, III, IV na de ontgraving).

Bij het dieper graven werd veel hinder ondervonden van den geweldigen wateraandrang. De heer van Erp schreef hierover reeds vroeger (R. O. C. 1911 p. 64): „Men zit oogenblikkelijk in het grondwater en eene foto als die van plaat 172 was dan ook alleen te maken door met alle beschikbare handen gedurende eenigen tijd te hoozen; onderwijl moest worden ingesteld en zoodra het waterpeil voldoende gezakt was, moest vlug de plaat worden belicht, want in den sterk doorlatenden bodem liepen de gegraven kuilen in een ommezien weer vol".

Als men hierbij nog in aanmerking neemt, dat de waterdrang in niet geringe mate toeneemt bij eene ontgraving over eene grootere oppervlakte, is het duidelijk, dat het in de eerste plaats zaak was de waterafvoer te regelen. Dit werd ten deele gevonden door het graven van een sloot ten westen van het vierde tempeltje langs den desaweg in westelijke richting naar eene op vrij grooten afstand gelegen kleine kali. Daar door invallende grond de waterloop in de diep uitgegraven sloot echter herhaaldelijk gestremd werd, was het maken van een voorloopige betonnen afvoerbuis onvermijdelijk en door een toeval kon het water geloosd worden in een laag

gelegen waterbassin op het erf van een inlander, die daarvoor bereidwillig toestemming gaf. Afdoende was deze maatregel niet; voor een voldoend schot kon de leiding niet diep genoeg gelegd worden, zoodat men bij het herstellen van dieper gelegen fundamenten (fotos 7433, 7434) verplicht was gebruik te maken van een pomp voor opvoer van het water. Toen later, gezien de enorme hoeveelheid belangrijke fragmenten, welke werden uitgegraven, besloten werd het terrein te vergrooten (*Tkg. I*) werd ook de waterafvoer afdoende geregeld, zooals op de teekening 371 te zien is.

Een andere moeielijkheid werd gedurende het graafwerk ondervonden door het gebrek aan plaats om uitkomende steenen en fragmenten op te bergen; aan den éénen kant moesten ze zoo dicht mogelijk bij de vindplaatsen worden neergelegd, aan den anderen kant werd de waterafvoer hierdoor ten zeerste belemmerd (foto's 7416, 7438); men was dus verplicht de steenen te merken en naar elders, op een tijdelijk hooger gelaten terreingedeelte uit te leggen. Het bovenvlak van tempeltje No. I werd ook als tijdelijke opslagplaats gebezigd. In den loop van 1926 werd de weg verlegd volgens *Tkg. I,* maar eene ontgraving tot de volle diepte van het geheele terrein, welke op sommige plaatsen ongeveer drie meter bedraagt, werd voorloopig uitgesteld en de grens bepaald, zooals op *Tkg. I* bij X geteekend is.

Overzicht. Van de ringmuren van het Ngawen-tempelcomplex, liggend in het vlakke veld, is niets overgebleven. Indien er nog iets gespaard is, zouden de sporen diep in den grond gezocht moeten worden en de groote vraag is, of het eventueel verkregen resultaat eenigzins evenredig zou zijn aan de zeer hooge kosten van onderzoek. De aandacht werd bepaald tot de twee noordelijke tempeltjes van de rij. Zooals op de situatieteekening te zien is, bestaat het complex uit vijf in één rij gelegen tempeltjes van twee verschillende bouwtypen; I, III en V zijn kleiner van afmetingen en meten in grondplan-aanleg ongeveer negen meter, terwijl II en IV ongeveer dertien meter zijn. Ofschoon de typen I, III en V niet minder opmerkelijk zijn dan II en V, werd een begin gemaakt met de werkzaamheden aan No. II, omdat hiervan reeds belangrijke bouwfragmenten waren aangetroffen.

Onderzoek en voorziening der fundamenten. Tempeltje No. II. Na de ontgraving bleek, dat dit tempeltje zeer gehavend was, en gevreesd moest worden, dat het niet mogelijk zijn zou den onderbouw en daarmede als logisch gevolg ook den bovenbouw in een eenigzins bevredigenden toestand te herstellen. Aan de zuid- en noordzijden, zoomede aan de zuid-oosthoeken bevonden zich nog vier à vijf steenlagen (foto's 7440, 7441, 7447 op den achtergrond), waardoor een groot deel van de samenstelling van den onderbouw kon bepaald worden, tevens de afwijkende profileering der hoekuitbouwen naast de trapvleugels en de sprong van de trap zelve. De westzijde met noord en zuid-westhoeken waren echter vrijwel geheel verdwenen, foto's 7438, 7435, 7439. Voor een goed herstel van de onderbouwmuren was een afbraak langs alle zijden noodzakelijk; de zuid-oost- en noordzijden behoefden slechts onder de onderste in het gezicht komende steenlaag waterpas gemaakt te worden, waarbij de hoogst gelegen gedeelten als uitgangspunten voor de hoogtebepaling genomen werden; deze

punten werden naar de noord- en zuidhoeken van de westzijde overgebracht, om de fundamenten volgens die hoogte te kunnen opbouwen (foto 7439). De noordwesthoek moest tot een belangrijke diepte worden uitgegraven, omdat daar een geheel nieuwe fundeering noodig was (foto 7438); dit moest met de noodige voortvarendheid geschieden, omdat men op de diepte van ongeveer vier meter beneden de omliggende sawahs met een geweldigen wateraandrang te kampen had; de werkzaamheden werden echter tot een goed einde gebracht (foto's 7433, 7454, 7434). De aanvulling van de andere zijden en hoeken kon zonder veel moeielijkheden regelmatig voortgang hebben (foto's 7437, 7436).

Onderbouw. Herstelling. Daar vermoed werd, dat in den loop der tijden verschillende tjandisteenen naar de omliggende desas vervoerd waren, werd daarnaar een grondig onderzoek ingesteld; gelukkig werd de volle medewerking van de bevolking ondervonden en konden achtereenvolgens meer dan 300 belangrijke en waardevolle bouwsteenen of fragmenten naar het tempelterrein terug gebracht worden. In een desa ongeveer drie KM. ten Noorden werden drie ingangsdorpels, welke benut waren voor het maken van een trap naar den missigit, aangetroffen. Met toestemming van den penghoeloe werden ook deze weggenomen en de trap op andere wijze samengesteld.

Het sorteeren van fragmenten en bouwdeelen werd, in verband met de opgravingen en de eerst benoodigde steenen, regelmatig voortgezet. De duidelijkste aanwijzingen, bestaande uit de nog in den onderbouw aanwezige geornamenteerde paneelen of paneelgedeelten (foto's 7419, 7353) werden zooveel mogelijk herplaatst (foto *7453*) *Pl. 14 b.* Een andere constructie-aanwijzing zou gevonden moeten worden in den staanden leeuw, waarvan het geornamenteerde voetstuk ter plaatse (o.a. foto's *7440 Pl. 14 a,* 7441) werden aangetroffen. In het tweede kwartaalverslag van 1925 werd over een en ander het volgende gezegd: „Omtrent de plaats van de singha's op de hoeken bestond geen twijfel; door dit stuk werd de hoogte van den onderbouw bepaald; over de plaats van de rechthoekige geprofileerde lijst boven de geornamenteerde paneelen bestond zekerheid, omdat een klein gedeelte van dien band nog op de oude plaats lag (foto 7353 meest rechts bovenaan). Omtrent de steenlaag boven deze laatste bestond echter nog geen zekerheid. Wel waren bij de respectievelijke hoeken eenige geornamenteerde banden in den grond aangetroffen, maar na de plaatsing bleek, dat zij in verband met de hoogte van den singha te weinig laagdikte hadden en ook de lengte onvoldoende was. Waar nu vast staat, dat deze geornamenteerde band niet bij den onderbouw behoort, werd het onderzoek in een andere richting voortgezet en speciaal gelet op de ojiefvormige steenen, die eveneens bij de respectievelijke muren waren aangetroffen, met het gevolg, dat na meting en aanpassing, bleek, dat de hoogte dezer steenen overeenkwam met de afmeting, bepaald door den afstand van den onderkant van de dekplaat (waaraan de kop van den singha gehouwen is) en den bovenkant van de rechthoekige geprofileerde band (zie foto 7353)." De op deze ojieflijst behoorende rechthoekige vlakke band werd bepaald door den deksteen op

het lichaam van den singha (foto's 7491, 7493); ze komen slechts voor aan de ware hoeken en door bekendheid van de dikte van den dekband (aan den kop verbonden) kostte het weinig moeite om soortgelijke banden uit de opgedolven bouwsteenen bij elkaar te brengen; de vóórvlakken dier banden loopen niet ononderbroken door, zooals dit in den regel geschiedt (o. a. bij de Prambanantempels), maar worden op de uitwendige hoeken en in het midden van elk der velden onderbroken door hoek- en middenantefixen (foto 7494).

De samenstelling van den onderbouw, zonder balustrade, waarover straks meer, is met uitzondering van den vóórbouw, links en rechts van de trap, door een en ander vastgesteld. Wat de laatste betreft wordt de toestand na de ontgraving en vóór de herstelling weergegeven door de foto's 7353, 7419, 7418 en *7440. Pl. 14 a.* Op foto *7440* kan gewezen worden op 1e de afwijkende profileering; 2e het gebaarde staande figuurtje naast den voorsprong; 3e de afwijkende ornamenteering der paneelen; 4e de halfrond geprofileerde dekband met blokbandje boven de paneelen. Aan de hand van deze gegevens was de herstelling niet moeielijk; het meerendeel der te kortkomende fragmenten werd teruggevonden (foto's 7510, 7511); de midden antefix, welke, zooals gezegd, ook in de as en der N. W. en Z. zijden voorkomen, wordt verantwoord door den hoeksteen (foto 7511, detail 7495), waarvan het breukvlak in den vlakken dekband past tegen het fragment met antefix.

De trapvleugels konden voor het grootste gedeelte herplaatst worden; de makara's werden in de onmiddellijke nabijheid gevonden; het bovenbeloop der trapvleugels bleek uit aanwezige gevonden fragmenten; de kālakop-eindstukken, welke o. a. te Prambanan en ook elders veelvuldig voorkomen, werden ook hier opgespoord en gelukkig kon de juiste plaats bepaald worden door een kleine inkeeping in de hoogstgelegen deklaag van de linker trapvleugel (foto's 7510, 7511); verder was de op- en aantrede der traptreden bekend door aanhakking (links en rechts) van het trapbeloop aan de binnenvlakken der vleugels (foto 7490).

Een merkwaardige bijzonderheid kon worden opgemerkt gedurende en na het stellen der dekbanden; in de bovenvlakken waren nl. inkassingen gehakt van een bepaalde breedte (foto 7496; in den eersten steen, links, is de breedte der inkassing duidelijk te zien), welke alleen reden van bestaan hebben, indien daarin andere bouwdeelen gesteld worden; het bestaan hiervan maakt tevens duidelijk, waarom aan de dekbanden (bij uitzondering) antefixen gehakt zijn. De opmerkzaamheid was reeds getrokken door het voorkomen van vele kleine fragmenten met profileering en antefixen van geringe afmetingen. Oorspronkelijk werd verondersteld, dat zij zouden behooren bij de bekroning, maar, toen na sorteering duidelijk was geworden, dat de binnenzijden der gestelde fragmenten (foto 7447 van de buitenzijde) vlak en glad waren afgewerkt, moest deze veronderstelling worden opgegeven en werd vermoed, dat zij behoorden tot de balustrade. Na vergelijking van de maten met die der inkassingen in de bovenvlakken der dekbanden en met de sprongen van de onderbouwmuren zelven (o. a. foto 7492) bleek, dat de maten klopten en dus kon worden overgegaan tot de herplaatsing (foto's 7510, 7511, teekening 385).

Onderbouw en vaststelling der gegevens van de binnenruimte. Daar de bovenlagen der onderbouw-muren langs alle zijden geheel ontbraken en steenen, grond, enz. van het gedeelte binnen die muren niet gesteund of vastgehouden werden, dus door ontgraving of onderzoek gemakkelijk van de oorspronkelijke plaatsen zouden geraken, werd dit onderzoek uitgesteld, totdat de ringmuren tot de volle hoogte hersteld zouden zijn. Toen dit werk achter den rug was, bleek de toestand der binnenruimte na blootlegging en ontgraving als volgt te zijn: Op foto 7496 komt een gedeelte der noordzijde voor met uitzicht naar het oosten of den tempelopgang; zooals men ziet, is de muur tot de volle hoogte opgetrokken, terwijl één steenlaag van den tempelvoet met het hoekige beloop aan de oostzijde en een gedeelte van den vloer van den omgang tusschen tempelvoet en balustrade duidelijk zichtbaar zijn; op foto 7499 zuidzijde, genomen van oost naar west, komt de onderste laag voor van de cella; op foto 7498 dezelfde laag, genomen vanaf het noord-oosten; bovendien één steenlaag van den cellavloer; op den vóórgrond (links-onder der foto) een uitwendige hoek van een muurgedeelte liggend aan de oostzijde. Daar de dikte der cellamuren op de hoogte van de eerste laag van den tempelvoet, (foto 7496) uitwendig en (foto 7498) inwendig bepaald kon worden, kon de ligging van bovengenoemden hoek uitgemeten worden en bleek, dat eene zijde (rechts) de cella begrensde, de andere den noordelijken zijmuur van den cellaingang; de afbeelding op foto 7497 is als het ware de aanvulling van die op foto 7496, eveneens dus genomen in de richting noordoost-zuidoost; de meest rechts liggende steen (schuin afgebroken) komt ook voor op foto 7497 (linkerbovenhoek); het beloop van den cellamuur uitwendig (de buitenzijde) is op deze foto niet zoo duidelijk te herkennen, als in werkelijkheid te zien is; de grens is volgens bekend geworden maten met een krijtlijn aangegeven.

Waar het in dezen meer op aankomt: wat zijn de drie steenen in het midden, bovenaan op de foto en rechts van den zooeven genoemden afgebroken steen? Ze springen te veel naar binnen, om een gedeelte van de binnenzijde der balustrade te kunnen vormen. Bovendien zijn ze glad en vlak afgewerkt en behooren dus wel tot een buitenmuur (de eerste steen, de meest linksche, is ook ter zijde vlak afgewerkt; voor een en ander te vergelijken *Tkg. III*). Deze geringe gegevens gaven niet veel moed voor een goede oplossing van dit bouwkundig raadsel; een nauwlettende bestudeering van opgegraven fragmenten, waarvan vermoed kon worden, dat zij niet zouden behooren bij den eigenlijken tempel, was het eenige middel, om tot een oplossing te geraken.

Vrijstaand poortgebouw. Het sorteeren en in elkaar zetten van den teerling en den kroonlijst werd onafgebroken voortgezet, zoodat na eenigen tijd geconstateerd kon worden, welke fragmenten niet daarbij behoorden. Intusschen was de aandacht getrokken door fragmenten, waaraan bloklijstjes gehakt waren, zooals deze in den herstelden voorbouw, links en rechts van de trap voorkomen, foto's 7510, 7511 en vanzelf de conclusie gemaakt, dat andere bloklijstjes, die dus niet meer in dien voorbouw noodig waren, zouden behooren bij een bouwdeel, dat een eenheid zou moeten vormen met dien vóórbouw.

Aan de werkwijze der bouwmeesters is het te danken, dat op deze bloklijst, uitgelegd volgens foto 7488 de opbouw mogelijk was, zooals op deze foto wordt afgebeeld en waardoor de volgende samenstelling kwam vast te staan: 1e een nisje met omlijsting en dorpel; 2e de breedte van het bouwdeel met de uitwendige hoek; 3e op foto 7487 de zekerheid van een rechtsch bouwdeel met hoekpenant (rechts), waardoor dus de afbeelding op foto 7488 een l i n k e r bouwdeel moet voorstellen; 4e de aanwezigheid van een vóórspringende zijpenant, de aansluiting aan het nis-gedeelte en de hoogte van den dekband. Tengevolge van de werkwijze bovengenoemd was eene opstelling mogelijk, zooals afgebeeld op foto 7489 (Vgl. *Pl. 10 a* en *b)* en daar de vóórzijden (vóórmuurtjes) der bouwdeelen (links foto 7488; rechts foto 7487) bekend waren, lag de conclusie voor de hand, dat deze combinatie behoorde aan de binnenzijde van het linkerbouwdeel en evenzeer, dat er twee vrijstaande bouwgedeelten waren, waarbij, gezien de vóórspringende penant op foto 7487, elk der bouwgedeelten een doorgang of poort flankeerde.

Al was hiermede de combinatie in haar geheel nog niet opgelost, de voornaamste vraag betreffende de bestemming was beantwoord; men kon nu voortbouwen op vaststaande gegevens.

Het eerste werk was nu de breedte van den doorgang te bepalen. Dit zou kunnen geschieden door de oplegging van den dorpel, welke in de onmiddellijke nabijheid was opgedolven en welke n i e t kon behooren bij den tempelingang. Op de foto's 7507 en 7508 wordt deze dorpel gesteld, in verbinding met de bouwdeelen van foto's 7487, 7488 en 7489. Hierdoor, door deze opstelling, is tevens de geheele breedte van het poortgebouw bepaald.

Op foto 7508 komt eenzelfde dorpel voor (op den vóórgrond) ook ter plaatse in de nabijheid opgedolven. Daar de achterzijde van den poortdoorgang ongetwijfeld eveneens met een kālakop-dorpel was afgedekt geweest en de plaats van den reeds gestelden dorpel, foto's 7507 en 7508, gezien het doorloopen van het vlammenornament in de penanten, verzekerd was, was het zeker, dat de eerstgenoemde behoorde aan de achterzijde. De oplegging, waardoor de doorgangsbreedte bepaald wordt, was nog duidelijk in het ondervlak waarneembaar. De drie vlakke dorpels, gevonden bij de missigit in een der noordelijke desa's, pasten volgens de maten, eveneens door een duidelijke „moet" aangegeven, tusschen beide kālakop-dorpels, aldus de poortafdekking completeerende.

De diepte van den doorgang van O. naar W. kon worden afgeleid uit de bekendheid van den sprong der penanten onder de kālakop-dorpels plus de dieptemaat van de teerling, waarvan aan de noordzijde een steenlaag voorkomt *(foto 7507 Pl. 10 a)*, welke aan drie zijden schoon bewerkt is en de volle diepte beslaat. Op dezelfde foto is het fragment, waaraan de rechthoekige geprofileerde lijst en de sprong van de penant (aan één steen) gehakt is, gemerkt met een ruit; deze lijst behoort bij de kroonlijst en daar de breedte- en dieptematen der beide vleugels ten noorden en ten zuiden bekend zijn door bovengenoemde maataanwijzingen, kon de plaats van den vogelband, foto *7507* bij III, welke beiderzijds daarmede

overeenkomt, bepaald worden, terwijl de gezamenlijke hoogtemaat van rechthoekige geprofileerde lijst, vogelband en dekband, foto *7507* bij III en XX, wordt geverifieerd door het fragment met den driehoek gemerkt op dezelfde foto; dit fragment past met het afgedamde gedeelte, of de zgn. staart, in een keep van den kālakop-dorpel, waardoor dus zoowel de profileering van de ojief-deklijst, de samenstelling van de kroonlijst, als de plaats van den ojiefband, als onderdeel van de bekroning, komt vast te staan.

Door de aldus bekend geworden maten van poortgebouw-breedte en -diepte, van middenpartij en rechter met linkervleugel, worden de maten der voetlijsten en der drieledige bekroning bepaald.

De opvolging van de steenlagen der voetlijsten wordt op foto 7511 van boven af als volgt aangetoond; het ornament aan den onderkant van den makara-uitlooper, gemerkt met een stip, sluit aan bij dat van de geprofileerde band ////; van de ojieflijst er onder /// is de hoogte bepaald op de tweede laag van de makara, waaraan een klein gedeelte van de ojieflijst is afgedamd op het zijvlak van dien steen; in verband met de makara- en de kalakop (trapleuninguitlooper) worden de hoogten der vlakke lagen // en / aangegeven.

Wat de bekroning betreft: reeds werd de conclusie gemaakt, dat ééne enkelvoudige bekroning der drie bouwgeledingen van het poortgebouwtje, bestaande uit doorgang met kālakop-dorpel en twee zijvleugels, wegens het groote verschil van breedte- en dieptemaat, zoo niet onmogelijk, in elk geval geen bevredigende oplossing zou geven, en dat dus elk der geledingen afzonderlijk bekroond zou zijn geweest. Verder werd opgemerkt, dat enkele bekroningsstukken niet den gebruikelijken vierkanten vorm, maar eenen langwerpigen vorm hadden en daar voor het poortgebouw een vierkant type wegens het verschil in maat van breedte en diepte, óók van de drie geledingen, niet gebruikt kon worden, lag de onderstelling voor de hand, dat de langwerpige zouden behooren bij het poortgebouw.

Zooals reeds aangetoond werd, was de ojiefband bekend; de aansluiting aan het fragment (met den driehoek gemerkt, foto *7507)* werd op den beganen grond uitgelegd (foto 7509), om te kunnen nagaan, hoe de bovenlagen der bekroning samengesteld waren; immers, al stond het vast, dat de ojieflijst op de goede plaats lag, zij liep dood tegen de zijvlakken van de kālakop-dorpels en de breedtematen der drie bekroningen (midden, linker en rechter) moesten nog bewezen worden. De dieptematen waren daarentegen wél bekend; de opvolgende lagen moesten dus, rekening gehouden met de sprongen naar binnen, met die maten overeenkomen; door een gelukkig toeval werd er een fragment aangetroffen, uit een stuk, dat op de ojieflijst paste (foto 7509); de verdere opbouw volgde nu automatisch en wel zoodanig, dat door de derde laag boven den ojiefband ook de breedten der linker- resp. rechterpartij bepaald werd, zooals wordt afgebeeld op foto's *7777 (Pl. 10 b)* en 7778, ten oosten en ten westen van de poortbekroning. De breedte van deze werd gevonden door den ondersten antefixenband boven den kalakop (foto *7777*), en door den bovensten, waarbij het regelmatig en onafgebroken verband der antefixen wordt aangetoond.

Teerlingvoet. Bij de absolute onbekendheid met den tempelvorm mag het wel een gunstige omstandigheid genoemd worden, dat na de ontruiming van den afgebrokkelden onderbouw, nog enkele sporen gevonden werden, waardoor het mogelijk was ten minste den grondvorm van den tempel af te leiden, zooals hierboven werd verklaard onder „Onderbouw". (Teekening 310). Op een enkele belangrijke bijzonderheid moet intusschen nog gewezen worden. Alhoewel de buitenomtrek van den tempelvoet uit de restanten kon worden afgeleid, moesten de gegevens betreffende de hoogte-verdeeling nog gezocht en gevonden worden, voor men in staat zou zijn verder te bouwen. Op foto 7499 (links) komen twee steenlagen voor, na de ontruiming in dien stand ter plaatse aangetroffen en waaruit het volgende blijkt: 1e de hoogte van een plint, bestaande uit twee lagen en 2e den sprong van een derde laag binnen het plint, zie het bovenvlak van dezelfde steenen op foto 7499, waarin een inkassing gehakt is en waarvan de grens den buitenkant van de derde laag beduidt. Een uitgangspunt naar verder onderzoek was hierdoor verkregen en het lag voor de hand, dat dit geleid werd door de aanwezigheid van verschillende ojieflijsten, welke als regel worden toegepast voor de samenstelling van de overgangslaag van plint naar teerling. Bij het sorteeren van deze ojieflijsten werden de uitwendige hoeksteenen, waarvan reeds spoedig bleek, dat er in elk geval méér dan vier exemplaren waren, uitgeschoten; een grooter aantal dan vier sloot eene eventueele veronderstelling van een vierkant grondplan uit en klopte met de veelhoekigheid, waarbij een aantal van twaalf hoeksteenen noodig was. Ik kwam echter óók tot de ontdekking van een zonderlinge afwijking. Er werden namelijk fragmenten gevonden, waarbij het ojiefprofiel niet dóórliep, reden waarom een combinatie gezocht werd en bevonden, dat de steenen met afdamming van het profiel, tegen elkaar gelegd, zooals op foto *7442 (Pl. 2 a)* wordt voorgesteld, op bepaalde afstanden voorkwamen en deze afstand tusschen de afdammingen 56 cM. bedroeg. Dank zij de schuine voeg (naast het cijfer 56), behoefde aan de juistheid van de maat niet getwijfeld te worden. Toen ook halfrond geprofileerde steenen gevonden werden, eveneens plaatselijk afgedamd, foto *7442,* kon het raadsel spoedig opgelost worden; de pilaster gehakt tegen het halfrond profiel paste op de afdamming der fragmenten, foto *7442* en daar terecht eene dergelijke onderbreking slechts in het midden der vóórsprongen verondersteld werd, was het vinden van het fragment met makara-afbeelding, aan één steen gehakt met een rechthoekig geprofileerde lijst niet onverwacht (foto *7443*). Het volgende kon hierna worden geconcludeerd: 1e de gewone orde van oplegging van drie lagen, ojief, halfrond en rechthoekig profiel; 2e makara's aangebracht op uitgebouwde onderstukjes of basementen; 3e de plaatsbepaling der partij in het midden van elk der voorsprongen, foto *7512 (Pl. 2 b)* en dus 4e vrijwel de zekerheid van het bestaan van nissen, waarvan de makara's de penant-uitloopers waren. Er kan nog worden opgemerkt, dat de breedtemaat, waarvan de helft wordt voorgesteld op foto *7512,* met inachtneming van de oversprongmaten van de drie lijsten en met die van de inkassing, in de bovenste laag van foto 7499, klopte met de breedtemaat van den tempelvoorsprong op de hoogte van het plint.

Teerling. Bij de verklaring van den voet zijn de horizontale maatverhoudingen der tempelvoorsprongen aangetoond; die der ware hoeken worden bekend door aftrek van bovengenoemde van de totale lengte- en breedtematen van den tempelvoet, terwijl de maten der binnenwaartsche sprongen worden bevestigd door den teerlinguitleg.

Zooals gezegd, werd zekerheid verkregen omtrent het bestaan van nissen in de drie tempelvoorsprongen; wat de gevelvelden der ware hoeken betreft, werd eveneens dat bestaan aangetoond door het vinden van een fragment op foto *7512 (Pl. 12 b)* bij III afgebeeld; aan dit fragment is de rechthoekig geprofileerde lijst gehakt, behoorende bij de tempelvoet-geledingen (dubbel plint, ojief, halfrond, rechthoekige lijst, foto 8154), maar bovendien is daaraan te herkennen een zeer klein gedeelte van een afhangend kleed, waarvan (gezien meerdere voorbeelden b. v. aan den Çiwatempel van Prambanan) verondersteld werd, dat het behoorde bij den zetel van een godenbeeld; later is deze veronderstelling bevestigd door de vondst van een grooter fragment (foto 7785). Op dezelfde foto *7512*, komt een hoeksteen voor, met // gemerkt, waaraan dezelfde rechthoekig geprofileerde lijst gehakt is met beiderzijds drie antefixen; een andere dergelijke hoeksteen wordt afgebeeld op foto 7444 (op den vóórgrond; het verband met de ojieflijst is slechts schijn; de hoeksteen ligt óp een halfronde lijst en de ojieflijst 56 op den achtergrond); bij den eersten konden de breedte en de sprong van de hoekpenant gemeten worden en dus de noodige aanwijzingen verkregen voor het bijeenbrengen der hoeksteenen van de penanten. Naar aanleiding van deze en meerdere reeds genoemde gegevens werd overgegaan tot het sorteeren, bijeenbrengen en in elkaar zetten van verschillende bouwdeelen, waarbij het volgende aangaande de ware hoeken kon vastgesteld worden (foto 7782): de eerste drie lagen op de voetlijsten, gewaarmerkt door de lagen — en = op het nisbasementje en een rechtsche aansluitende hoekpenant der voorsprongen, gewaarmerkt door de juiste aansluiting van het inwendige-hoek ornament en voor beide gevallen de overeenkomstige dikte der steenlagen; (foto 7804) eveneens de drie onderste lagen op de voetlijsten van de ware-hoek-velden, herkenbaar aan de nispenant /, // en /// en bovendien nog aan de steenlaag ////, waarin ter plaatse in de indieping aan den bovenkant een serie rechthoekige lijstjes voorkomt. Dezelfde serie, ofschoon eenigzins anders van maat, komt voor op foto 7428 rechts naast den nisdorpel, terwijl de eindversiering ook in den vorm van een serie bandjes voorkomt op foto 7506 naast den kālakop boven den nisdorpel; de laatstgenoemde profileering komt eveneens voor op foto 7781, volgens welke de geheele ware hoek in regelmatig verband en overeenkomstig de bekende maten op den beganen grond is opgesteld. Hierbij kan nog opgemerkt worden, dat de volle hoogte van de teerling aldus bestaat uit acht steenlagen (foto's 7781 en 7782).

Wat de vóórsprongen betreft: een nis-bovendorpel werd uitgelegd (foto 7420), waarvan de lengtemaat overeenkomt met den afstand tusschen de twee afdammingen in de voetlijsten, waarop de nis-penant-makaras gesteld zijn (foto's 7512 en 7443). Deze dorpel behoort bij tempel No. IV, waar hij ook gevonden en opgesteld is;

de bijzondere verschillen van ornament- en beeldbehakking zullen nog nader behandeld worden in het desbetreffende hoofdstuk. Een gedeelte van eenzelfden dorpel met aansluiting en penant komt voor op foto 7784; verder een soortgelijke op foto *7776 (Pl. 9 a)* en een vierde op foto 7783. Zooals te zien is, zijn de laagdikten en de onderlinge aansluitingen der fragmenten, waaruit de opstellingen bestaan niet allen gelijk; ze werden gesteld overeenkomstig de vindplaatsen, terwijl de juistheid wordt gewaarborgd, omdat ten slotte de totaalhoogten tot onder de kroonlijst en de breedten, in verband met de verschillende sprongen, moeten kloppen. Vergelijk foto's *7776*, (7432 en 7428) Noordzijde; 7783, (7784) Zuidzijde; 7430, (7785) Westzijde; 7781, (7506) Oostzijde.

Wat den cella-ingang aan de oostzijde betreft: de ingangsdorpel werd aan deze zijde aangetroffen, terwijl bovendien uit de lengte volgde, dat hij niet bij een der andere zijden kon behooren, terwijl van deze de dorpels aanwezig waren. Daar echter de makara's en de onderste lagen der penanten ontbraken, moest de bouw van den cella-ingang met bekroning bepaald worden door eene samenstelling van boven naar beneden, welke zou aantoonen, dat slechts deze mogelijk zou zijn, indien de hoogte, de samenstelling van de kroonlijst, en de juiste aansluiting daarvan tegen den kālakop bewezen was. In verband hiermede kan het nuttig zijn de volle hoogte van de teerling nog op andere wijze, dan geschiedde, te verantwoorden. Op foto 7430 is de hoogte van de nis bepaald door de onderlinge aansluiting der nispenant-steenlagen; de verdere hoogte door de oplegging van den dorpel en het kalakop-fragment daarboven; verder door de hooger gelegen laag, waarop een gedeelte van de kinnari voorkomt; ten slotte door completeering van een dergelijke kinnari, zooals o.a. wordt afgebeeld op de foto's 7506 on 7781. Dat de hierop afgebeelde laag werkelijk de bovenste laag is, wordt aangetoond door de sluitlaag van de geornamenteerde paneelen in de inwendige hoeken (foto's 7781, links; 7776, rechts van de kinnari; in het groot afgebeeld op foto 7502). Op deze laag behoort, volgens den gewonen regel, een rechthoekig geprofileerde lijst, waarvan exemplaren werden gevonden, waaraan in de ondervlakten de breedte van den hoekpenant beiderzijds aangehakt was (foto 7500); dezelfde lijst op den penant gelegd foto 7503; terwijl ook de maten der sprongen aangegeven door de afdammingen kloppen. De juiste hoogte-ligging van de tweede en de derde laag is bewezen, omdat behalve de maat-overeenkomst der sprongen, de juiste hoogte van den ganaband der middenpartijen, noord, west en zuid aangetoond kan worden. Hiervoor wordt verwezen naar de foto's 7445, *7448 (Pl. 11 b)*, 7446 en 7451, waaruit de aansluiting van kroonlijst-dekband en ganaband tegen den kālakop blijkt. Deze bewijzen zijn echter niet geldig voor de oostzijde, waarbij op de hoogte van de voetlijsten reeds opgemerkt kon worden, dat de voorsprong van het gedeelte, dat aan de andere drie zijden de nisomlijsting met bekroning vormt, grooter is, zoodat ook een andere aansluiting aan de kroonlijst verwacht moest worden; ten dien einde werd eerst getracht den kālakop, waarvan nog slechts één laag, de onderste, aanwezig was, te completeeren; dit kon door de eigenaardigheid van voegverdeeling gemakkelijk en bovendien zonder eenigen twijfel

geschieden, zooals te zien is op foto *7423*; eene belangrijke aanwijzing kwam bij de oplegging van de bovenlaag van den kālakop voor den dag; aan de bovenzijde was op zijde een keep gehakt, in welke keep absoluut juist aansluitend een fragment met ganaband paste (foto's *7423*, *7424* detail), waardoor dus niet alleen de aansluiting tegen den grooteren voorsprong van de cella-ingang-partij, maar ook het verband met de kroonlijst duidelijk bleek. Deze aansluiting wordt nog bevestigd door het vinden van een kroonlijst-fragment (dekband) waaraan een gedeelte van het kālakop-ornament gehakt was (*foto 7431, Pl. 11 a)*.

Al was de samenstelling van den cella-ingang van een afwijkenden, nog niet bekenden vorm, de verdere opbouw gaf geene bijzondere moeielijkheden; het bestaan van een nis werd aangegeven door de nisafdekking en door de twee lagen rechts en links onmiddellijk onder den kālakop, welke fragmenten hiertegen aansloten en het ornament volledig maakten; de hoogte en breedte werd bekend door den completen opbouw van de beeld-figuurtjes, beiderzijds, terwijl de breedten der penanten eveneens door deze fragmenten bekend werd; de dorpel, welke den cella-ingang afsloot, kwam in lengte overeen met de breedte van de bovenpartij en de profileering van de penanten was overeenkomstig (foto *7431, Pl. 11 a)*. Voorzoover de steenlagen onder den cella-ingangs-dorpel ontbraken, werden ze van nieuwe steenen bijgemaakt, omdat dit noodzakelijk was in verband met den noodigen steun voor de bovenpartij.

Het is merkwaardig, dat zoowel de steenen van den ganaband als die van den dekband bijna alle in den grond werden teruggevonden en op de oorspronkelijke plaatsen in den tempel gelegd konden worden. Onder anderen: de ganaband, die aan vier zijden tegen de kāla-koppen stuit, kan slechts dáár en op geen andere plaats gelegd worden, omdat de juiste maat van den voorsprong uit de ware hoekvelden bepaald is door de verdeeling der gana's; voor de ware-hoekvelden konden ze worden aangewezen, omdat een maatverschil de opeenvolgende serie van gana's, afgewisseld door geornamenteerde tusschenpaneeltjes, merkbaar zou onderbreken (foto's *7797* bij Y en V, *Pl. 11 c*; *7798* bij O, voor beide hoeken foto 7800). Wat de dekbanden betreft, waarvan de hoeksteenen eveneens in twee soorten onderscheiden kunnen worden, nl. die voor de middenpartijen en die voor de ware hoeken, werden de authentieke plaatsen der eersten bepaald door de aanhakking van kleine gedeelten van het ornament van den kālakop (foto's *7799* bij O; foto *7797* bij V); de anderen konden door vergelijking met de breedtematen der zijden alleen dáár gelegd worden, waar zij met de aanvullende steenen die breedtematen compleet maakten (foto's *7800* bij O; dezelfde ware hoek, foto *7797*).

Omtrent het terugspringende bouwdeel op den kroonlijst-dekband, kan het volgende worden opgemerkt, in het bijzonder wat betreft de ojieflijst met antefixen, waaruit de juiste plaats, de juiste verdeeling, enz. blijken.

In verband met den gana- en den dekband werden de combinaties op den beganen grond gesteld; noord *7853*; noord-oost *7854*, *7797*; oost *7800*, *7798*, *7799*; zuid *7808*, *7942*; zuid-west *7941*; west *7802*, *7943*; noord-west *7940*.

In de as van elke middenpartij bevindt zich een groote antefix (foto's *7941*, *7940*, *7854*, *7801*). Aan sommige zijn ojieflijsten gehakt; deze geven dus de juiste doorsneden aan (foto's *7799*, oostzijde, bij P; *7942*, zuidzijde, rechts van de antefix; *7853*, noordzijde, links id.; *7802*, westzijde, links id.).

Aan de hoekantefixen, waarvan er twaalf stuks voor de completeering van den geheelen band noodig zijn en welke allen gevonden werden (zuid-west foto *7941*; noord-west foto *7940*; zuid-oost foto *7801*; noord-oost foto *7854*) zijn hier en daar staartstukken gehakt met het profiel van den ojiefband (foto *7797* bij X; *7801* boven O; *7798* bij P; *7800* bij P en anderen). Dezelfde omstandigheid (d.w.z. de aantallen) werkte mede voor de vaststelling van de tusschenantefixen; het totale aantal dezer moet zestien bedragen, acht voor de vier ware hoeken en acht (vier maal twee) voor de vier middenpartijen, links en rechts naast de groote antefixen. Zij worden getypeerd door de lengten der aangehakte staartstukken (van den ojiefband); die der ware hoeken hebben een lengte van ongeveer 30 c.M., zooals op foto *7801* bij P, rechts; die der middenpartijen een lengte van ongeveer 16 c.M. foto *7798* bij P, welke maat overeenkomt met de staartlengte aan de groote antefix bij P. Hierbij kan nog worden aangeteekend, dat de lengtematen van den kroonlijstdekband vaststaan en dat het aantal tusschenantefixen niet grooter kan zijn dan twaalf, omdat in elk vak der ware hoeken en in elk vak der middenpartijen slechts plaats is voor één antefix; de ruimten tusschen hoek- en middenantefixen resp. groote antefixen wordt bepaald door bovengenoemde maten van 30 en 16 c.M.; deze maten geteld bij die der breedten der antefixen respectievelijk van warehoekvelden en middenpartijen correspondeeren met de totale lengtematen.

De doorsnede van de rechthoekig geprofileerde lijst boven de ojieflijst kon in een der zijvlakken van de groote antefix aan de westzijde opgemerkt worden en bij het bijeenzoeken dezer lijsten bleek, dat hieraan hoekantefixen gehakt waren; er werden totaal tien stuks teruggevonden en op den beganen grond op de ojieflijst gesteld (N. O. hoeken, drie stuks foto *7854*; Z. O. drie, foto *7801*; Z. W. twee, foto *7941*; N. W. twee, foto *7940*) in het geheel dus slechts twee te weinig. Middenantefixen werden niet gevonden en komen bij deze lijst ook niet voor; indien wel, dan zouden deze aan de staarteinden der hoekantefixen gehakt moeten zijn, omdat deze te lang zijn, om nog een afzonderlijken steen, waaraan eventueel een middenantefix, te kunnen plaatsen. Op foto *7797 (Pl. 11 c)* zijn twee hoeksteenen afgebeeld, de één op den waren hoek, de andere op een van de middenpartijen bij Z. In de bovenvlakken dezer steenen zijn, op een afstand van ongeveer tien centimeter van de buitenlijn, inkassingen gehakt; op grond hiervan werd verondersteld, dat de hooger gelegen lagen een voet zouden vormen voor het hooger gelegen bouwdeel en dat dit dezelfde grondvorm zou hebben. Te dien einde werd een proefopstelling uitgevoerd (zie foto *7797* bij A, B, O) en in verband hiermede de ruitvormig geornamenteerde steenen, gesorteerd en opgesteld, welke de partij, afgebeeld op foto *7800* bij I en foto *7797* bij O, eventueel zouden moeten completeeren. Bij dit onderzoek bleek echter ten duidelijkste uit de maten, dat de hooger gelegen

bouwdeelen veel meer naar binnen gesteld moesten worden dan was aangegeven door de inkassing in de rechthoekig geprofileerde lijst, zoodat de opstelling foto *7797*, bij A, B, O niet goed kon zijn. Het bestaan van de inkassing in de lijsten, zie o. a. bij Z van genoemde foto, moest dus op andere wijze verklaard worden en dit zou slechts kunnen geschieden door eene aanwijzing in een of meer der aansluitende lagen tegen Z. Toen deze lijsten, gewaarmerkt door de reeds bekende profieldoorsnede waren aangepast, bleek, dat de inkassing niet onafgebroken doorliep langs den buitenomtrek van ware hoeken en vóórsprongen, maar op bepaalde punten rechthoekig was omgehakt in eene richting loodrecht op den buitenomtrek, hetwelk dus wees op een afzonderlijk staand bouwdeel; in verband met de bekende methode van vrijstaande torentjes boven den kroonlijst, werd het onderzoek in die richting voortgezet, met het gevolg, dat een hoektorentje samengesteld kon worden, zooals op foto *7939* wordt afgebeeld en waarvan de onderste laag overeenkomt met de vierkante inkassing in de lijst boven de ojieflijst. Dit hoektorentje is geplaatst op den waren hoek, omdat inmiddels gebleken was, dat nog andere lijsten met inkassingen gevonden werden, waaruit een serie van drie naast elkaar staande torentjes bleek, welke slechts geplaatst zouden kunnen worden boven de middenvoorsprongen (*Tkg. III*). Geen enkel exemplaar dezer kleinere torentjes kon echter, bij gebrek aan fragmenten, in elkaar gezet worden (foto *7942*).

Men zou kunnen veronderstellen, dat er nu geene moeielijkheden meer zouden bestaan en de bouwdeelen, zooals ze zijn opgesteld op den beganen grond, in het monument overgeplaatst zouden kunnen worden, indien de teerling hersteld zou zijn, en toch is dit niet het geval. Zelfs bij dit betrekkelijk kleine monument, waarvan de fragmenten voor het grootste gedeelte gevonden werden aan de zijden, waar zij oorspronkelijk thuis hoorden, waarvan de samenstelling niet zoo ingewikkeld is, en het sorteeringsveld gemakkelijk kon overzien worden, komen omstandigheden voor die, aangenomen dat alles vast staat, zooals boven verklaard werd, eene verificatie na de opstelling op den beganen grond noodzakelijk maken.

Wat toch is het geval? Nadat alles gesteld was, zooals op foto's *7793—7943*, *7853—7854*, *7797—7802* wordt afgebeeld, bleek, dat in de hoogten der ojiefbanden verschillen bestaan van een tot drie centimeter, zoodat b.v. de op foto *7799* met P en P' gemerkte profielen niet in eenzelfde vak gebruikt kunnen worden. Het ligt voor de hand, dat een dergelijk maatverschil bij zoo'n betrekkelijk klein aantal bouwsteenen in eenzelfden band vóór de opstelling niet verondersteld werd; te minder, omdat tengevolge van het verschil in hoogte de bovenvlakken dezer banden niet waterpas kunnen liggen. Er moet dus, al is de opstelling — in dit geval in horizontale richting — juist, eene opstelling gezocht worden, waarbij de ojiefbanden een geleidelijk verloop krijgen en de verschillen in hoogten onmerkbaar zijn. Deze gevallen van niet waterpas liggen van steenlagen komen meer voor en worden dan in den regel door de volgende steenlaag genivelleerd.

Bekroning. Omtrent de samenstelling van de bekroning was niets met zekerheid bekend. In verband met de resultaten, verkregen door den bouw van de kroonlijst

met hoektorentjes kon echter worden aangenomen, dat de eerste geleding van de bekroning zóóveel op het bovenvlak van de tempelkroonlijst terugsprong, als noodig was om genoemde hoektorentjes te kunnen plaatsen. Verder kon met zeer veel waarschijnlijkheid verondersteld worden, dat het grondplan der bekroningsgeledingen hetzelfde zou zijn als van den tempel zelven en de veelzijdige verdeeling, met verkorte breedtematen van ware-hoekvelden en vóórsprongen, bleef behouden. Ten slotte zou de eerste geleding (en ook eventueel de tweede en derde) bestaan uit een teerling met voetlijsten en een kroonlijst.

Wat de voetlijsten betreft: gedurende de ontgraving werden in de nabijheid der tempels No. I en II twee typen van lijsten aangetroffen, welke hiervoor in aanmerking konden komen. Er moest dus uitgemaakt worden, welk type bij I en welk type bij II zou behooren; het ééne type komt voor op foto *7797* bij A *(Pl. 11 c)* en bestaat uit twee steenlagen, terwijl het andere type in één steenlaag gehakt is (foto *7942* op den voorgrond, rechts).

Bij tempel No. II was het, bij gebrek aan onderlagen, waarin eventueel keepen of moeten zouden voorkomen, moeielijk eene oplossing te vinden, terwijl wel bij tempel No. I aanwijzingen gevonden waren, waaruit een andere samenstelling van de kroonlijst duidelijk was. Daar de oplossing dus hier gezocht moest worden, werden de steenen gesorteerd en op den beganen grond bij elkaar gevoegd (foto's *7856*). Ofschoon de teerlingbouw van den tempel zelven hierdoor niet bekend werd, behoefde er niet aan getwijfeld te worden, of deze samenstelling (op den beganen grond) bij dezen tempel behoorde en of ze juist was. (Bij de beschrijving van dit monumentje zal dit nog nader worden aangetoond). Zij behoort bij I, omdat die van II bekend en bewezen is; zij is juist, omdat in den tweeden steen, links, duidelijk de bekroning van een kālakop onderkend kan worden en deze kop slechts kan behooren onder en aansluitend aan de kroonlijst. Door eene inkeeping in het zijvlak van de groote middenantefix kan bewezen worden, dat de voetlijst van twee lagen, afgebeeld op foto *7797* bij A bij tempel No. I behoort en tevens dus, dat die, welke uit één steenlaag bestaat (foto *7942*) behoort bij II. Toen dit vaststond, was de samenstelling van een bouwdeel, zooals afgebeeld op foto 8152, slechts een kwestie van tijd. Wat de teerling van deze geleding betreft: de breedte is bepaald door het ruitvormig paneelornament; de rechthoekig geprofileerde lijst er onder komt in lengtemaat met de aangegeven breedte overeen; in den hoeksteen van de lijst er boven, welke den overgang vormt naar de kroonlijst van deze geleding, is in het ondervlak de doorsnede van den hoekpenant aangegeven. Dit bouwdeel met twee uitwendige hoeken, is één der middenpartijen of midden-voorsprongen; toen de samenstelling van de teerling, aldus bekend was door het in meerdere steenen (maar aansluitend) gehakte ruitvormig ornament, werden dergelijke fragmenten op den beganen grond gesteld en uitgezet volgens de gecompleteerde ornamentaanwijzingen. Bij gebrek aan plaats geschiedde dit binnen de uitgelegde steenrijen van de tempelkroonlijst (foto's *7853*, *7940*).

Bij het sorteeren en het opstellen van de fragmenten van de kroonlijst van deze geleding op den beganen grond, werd van de gedachte uitgegaan, dat de bouw

zou overeenkomen met dien van de tempelkroonlijst en werden, met als uitgangspunt de breedtemaat van den vóórsprong, de kroonlijstgeledingen, van onder naar boven, als volgt opgebouwd: rechthoekige band (foto 8152) — geornamenteerde band — rechthoekige dekband — ojieflijst met antefixen — dekband waarop torentjes.

De breedte der vóórsprongen beiderzijds vermeerderd met de buitenwaartsche sprongen van geornamenteerden band en dekband, wordt geverifieerd door den ojiefband met antefixen, welke, na opstelling, één aansluitend geheel vormt (foto's 7811, 7809, 7810); de binnenwaartsche sprong der middenpartijen blijft uit den aard der zaak voor alle lijsten, banden, enz. dezelfde; de contrôle hiervan wordt vereenvoudigd door het voorkomen van afdammingen (foto's 7811, 7809, dekband bij / en boven, dekband bij ////, ojiefband bij —).

De breedte der warehoek-velden wordt bewezen door de juiste aansluiting der fragmenten van de ojieflijst, foto 7811, rechts naast foto 7811, bij ///, tegen de afdammingen van de middenpartijen.

Het grondplan en de verdeeling van de torentjes wordt aan drie zijden afgebeeld op foto 7810; de krijtlijnen zijn de grenslijnen der inkassingen; de toenmaals gevonden fragmenten worden op de foto's 7809, 7810 en 7811 afgebeeld.

De kroonlijst van de tweede geleding kon voor het grootste gedeelte op den beganen grond gesteld worden en ofschoon dus de horizontale doorsnede van de teerling van dit bouwdeel bekend was, werden geen voldoende fragmenten gevonden om eene opstelling of eene nadere verklaring mogelijk te maken. Op één der middenpartijen werden twee complete torentjes gesteld, welke pasten in de inkassingen op het bovenvlak van genoemde kroonlijst *(Tkg. III)*.

Betreffende de derde geleding werden slechts aanwijzingen en geen fragmenten voor eene voldoende opstelling gevonden.

Wederopbouw. Onderbouw. Zooals op blz. 55 e. v. gezegd, werd zonder rekening te houden met het eventueel terugvinden van den eigenlijken tempelbouw de onderbouw hersteld, zooals achtereenvolgens wordt voorgesteld op de foto's 5444, 7438, 7439, 7436, 7437, 7453, 7490, 7491, 7493, 7492, 7494 en 8159.

Poortgebouw. De voorraad authentieke stukken van het poortgebouw, was zoo volledig, dat geen enkele moeielijkheid den herbouw in den weg stond. Deze wordt achtereenvolgens afgebeeld op de fotos 7510, 7511 en 7791.

Teerling met voet- en kroonlijst. Daar de samenstelling van alle bouwdeelen horizontaal en verticaal, bekend was en bovendien de voornaamste gedeelten, zooals voetlijsten, cella-ingang met bekroning, hoekpenanten, nisformaties, kroonlijst enz. geheel compleet of voor het grootste gedeelte uit de gevonden fragmenten op den beganen grond gesteld konden worden, werd tot den wederopbouw besloten. Hierbij kan nog het volgende worden opgemerkt. Ofschoon de grootte der cella-ruimte uit aanwijzingen bepaald kon worden, konden de binnenmuren niet opgetrokken worden, omdat de mogelijkheid niet was uitgesloten, dat in die muren nissen gebouwd of versieringen waren aangebracht. Er werden nl. enkele

fragmenten gevonden, welke zeer vermoedelijk niet behoorden bij de buitenordonnantie, omdat ze sporen vertoonen van een bepleistering en andere kenteekenen, welke aan de buitenordonnantie ontbreken. Verder werd een steen ter plaatse aangetroffen (foto 7444), waarin een zwevend figuurtje gebeeldhouwd is (eenzelfde exemplaar bevindt zich op het erf van den Controleur van Moentilan), dat ons aan het feit herinnert, dat in den tempel van tjaṇḍi Idjo in de cellawanden dergelijke gebeeldhouwde steenen voorkomen, welke gediend kunnen hebben als draagsteenen voor lampen of andere ceremonieele benoodigdheden. Hoe het zij, de grootte der nissen en de hoogten boven den cellavloer konden niet bepaald worden, zoodat om deze redenen de bouw der binnenmuren niet wenschelijk geacht werd en de aanvulling der buitenmuren zoodanig moest geschieden, dat men nog altijd in de gelegenheid zou zijn de binnenmuren op te trekken. De kalisteen-aanvulling werd dus op een wijze uitgevoerd, dat de binnenvlakken ongeveer dertig centimeter binnen de oorspronkelijke cellawanden kwamen te staan. Voor den bouw der voetlijsten met teerling en kroonlijst gaf dit geene moeielijkheden, maar wel voor de cella-bovenafsluiting, welke in verband met de herplaatsing van de eerste geleding van de bekroning noodig was; deze moeielijkheid werd opgelost, op de wijze, zooals wordt afgebeeld op *Tkg. IV* [1]).

Het verval der tempels kan in verband met de vindplaatsen der fragmenten verondersteld worden als volgt in zijn werk te zijn gegaan. In de eerste plaats vielen de minder stabiele gedeelten der bekroning en van het vrijstaand poortgebouw af; deze zijn het beste bewaard gebleven en zoo goed als compleet, omdat zij na verloop van tijd niet alleen door eigen gewicht door de niet harde aardlaag werden opgezogen, maar ook, omdat zij door andere afvallende fragmenten bedekt werden. Daarna de tempelkroonlijst, waarvan de zware steenen voor het grootste gedeelte op den omloop terecht kwamen en met de hierdoor beschadigde balustraden successievelijk in den grond aan den voet van den onderbouw verdwenen. De minder zware steenen boven den kroonlijstdekband maakten bij het vallen een grooteren sprong, werden waarschijnlijk door den onderbouw afgeketst en kwamen terecht op de bekroningsfragmenten der hoogere geledingen. Het vervalproces van de teerling, welke meer stabiel geconstrueerd was, heeft het langste geduurd en terwijl alle afgevallen fragmenten op natuurlijke wijze bedekt en beschermd werden, bleef de teerling, voor zoover deze nog gespaard was, een prooi voor een ieder, die de niet zware steenen voor eigen doeleinden wenschte te gebruiken; vandaar dan ook, dat de cellamuren, die uit vlakke lichte steenen waren opgetrokken, geheel (met uitzondering van de enkele reeds genoemde, slecht te gebruiken fragmenten) verdwenen zijn.

De onderbouwmuren, die tengevolge van de plaats gehad hebbende verzakkingen uit hun verband gerukt waren, stonden nog voor een gedeelte rondom overeind, maar het wegbreken aan de westzijde vooral door schatgravers of tempelrooves

[1]) Later zijn nog eenige aanvullende werkzaamheden aan de binnenruimte uitgevoerd (zie hiervoor p. 18 en 22). *B.*

heeft niet alleen het verband nog meer verstoord, maar ook de afgebroken steenen naar boven gewerkt, waar zij gereed lagen voor het weghalen. Gelukkig hebben lahars en overstroomingen de geheele ruïne van afgevallen steenen in den loop der tijden bedekt, zoodat de steenen al dieper en dieper in den grond verdwenen en op deze wijze werden bewaard. Het is dus duidelijk, dat aan de onderste lagen van den teerling met voetlijsten naar verhouding het meeste ontbrak. Verschillende vlakke steenen van de hoekpenanten zijn geroofd en moesten voor het herstel der zoo goed als complete boven-bouwdeelen opnieuw aangemaakt worden. Hetzelfde was het geval met de onderste lagen van enkele nispartijen, maar hier kwam nog bij, dat de nispenanten met nisbekroningen van het vak aan de oostzijde, links van den ingang, aan de zuidzijde, links van de middenpartij, aan de westzijde, rechts van de middenpartij, vrijwel geheel ontbraken en eene vervanging dezer decoratieve velden door nieuw aangemaakte vlakke steenen zeer storend zou werken op de nevenliggende bouwdeelen. Op grond van de overweging, dat men eventueel in de gelegenheid zou moeten zijn om eventueel later gevonden fragmenten van deze vakken alsnog te herplaatsen, werd besloten, ofschoon het aesthetisch uitzicht hierbij niet zou winnen, de open gebleven vakken te dichten met kalisteenen.

De toestand van de voetlijsten, enz. vóór den herbouw wordt o. a. afgebeeld op de foto's *7440 (Pl. 14 a)*, *7490*, *7496*, *7498* en *7499*; het regelmatig verloop van den herbouw op de foto's *7513*, *7774*, *7786*, *7792*, *7788*, *7789 (Pl. 15 a)*, *7791*, *7792*, *7810*, *7813*, *8153*, *8154*, *8370*, *8372* en *8371*; de toestand na de beëindiging der werkzaamheden, op *Pl. 16* en *17*, voorloopig ontbreken. Zie ook *Tkg. V*, *VI* en *VII*.

TEMPEL No. I.

Onderzoek, voorziening en herstelling der fundamenten. Het onderzoek en de voorziening van de fundamenten en de daarbij ondervonden moeielijkheden zijn reeds bij de beschrijving van Tempel No. II voldoende toegelicht, zoodat hierover niet meer uitgeweid behoeft te worden.

Bij de afbeeldingen van den tempel voor de herstelling op de foto's *7773* en *7775* kan worden aangestipt, dat dezelfde oorzaken, die op tempel I gewerkt hebben, ook dit bouwwerk hebben doen vervallen, voornamelijk de westzijde, waar de muur ongeveer veertig centimeter verzakt was.

Voor de herstelling van den onderbouw waren voldoende aanwijzingen aanwezig (foto *7773*) en ging het er slechts om, de tekortkomende gedeelten uit de opgegraven fragmenten te sorteeren.

De geheele onderbouw, met uitzondering van een gedeelte der westzijde kon wederom worden opgebouwd. De belangrijkste details, zooals de hoekversieringen, waarvan oorspronkelijk die van den zuid-oosthoek bijna geheel intact was, konden allen herplaatst worden; de middenpartijen konden aan noord- en zuidzijden worden

gecompleteerd en die aan de westzijde voor het grootste gedeelte, foto's 7780, 7793, 7794. Op laatstgenoemde foto is de verzakking van de voetlijsten van den teerling duidelijk waarneembaar; eene vernieuwing en aanvulling der fundamenten was dus noodzakelijk. Gedurende de hiervoor uitgevoerde ontgraving werden echter geene bijzonderheden in het midden van den tempel aangetroffen, terwijl aan de ligging der nog aanwezige kalisteenen duidelijk te zien was, dat ook hier vroeger voor een onderzoek de fundamenten waren omgewerkt. Na de vernieuwing van de fundamenten werden de voetlijsten met aanvulling van gevonden fragmenten waterpas en in goed verband herbouwd, foto 7944.

Ofschoon de tijd ontbrak om het onderzoek naar de oorspronkelijke constructie van den teerling te beëindigen, kan op de volgende bijzonderheden worden gewezen. Aan de oostzijde bevindt zich de cella-ingang, geflankeerd door penanten, waarvan de onderstukken of basementen in den vorm van zeer karakteristiek gebeeldhouwde leeuwen, aanwezig zijn (foto 7779); op dezelfde foto wordt de eerste steenlaag van den teerling afgebeeld; aan elk der drie andere zijden bevindt zich een vóórspringende middenpartij; in plaats van de leeuwen zijn daar hurkende olifanten in de basementsteenen gehakt.

De breedten der middenpartijen en der ware hoekvelden zijn bekend.

Omtrent de beantwoording van de vraag, of de na te noemen fragmenten bij dezen tempel behooren, behoeft men niet in het onzekere te verkeeren; ze werden in de onmiddellijke nabijheid opgegraven en behooren niet bij tempel No. II. De hoeksteen, behoorend op de eerste laag van den teerling (foto 7779), werd nog niet aangetroffen, maar een duidelijke aanwijzing daarvoor bevindt zich in den geplaatsten steen.

De samenstelling van twee godinne-figuren en relief, geflankeerd door versierde pilasters, afgebeeld op foto 7857, is volkomen juist. Vermoedelijk behooren deze figuren te staan op een overgangslijst, waarvan aan den hoeksteen een aanwijzing te vinden is, in elk geval behooren zij bij den teerling en vermoedelijk bij de warehoekvelden, immers, indien men foto 7427 bekijkt, kan men in de eerste plaats een afwijking opmerken in de voorstelling van twee figuren naast elkaar, zonder pilaster er tusschen en ten tweede wijst het vlakke dekstukje op een eenigszins breedere pilaster dan van die, welke voorkomt op foto 7857. Op deze foto komt, in drie lagen gesteld, ook een penant voor, welke behoort bij een der middenpartijen; het ornament van den bovensten hoeksteen zal dan moeten aansluiten aan het ornament van den kālakop, waarvan een niet compleet model wordt afgebeeld op foto 7415. Het is niet uitgesloten, dat deze kop behoort bij de ware-hoekvelden, immers boven den cirkelvormigen versieringsband behoort zeer waarschijnlijk nog een gedeelte, dat aan de kroonlijst zou moeten aansluiten welk gedeelte echter vooralsnog niet bekend is; wel kan geconstateerd worden, dat de band met cirkelvormige bloemversiering niet behoort bij de kroonlijst, daar hiervoor de ornamentbanden kunnen worden aangewezen, voorkomend op foto 7855. Op deze foto is het ornament rechts afgedamd, wat noodzakelijk is in verband met den vóórsprong der middenpartijen; de hoekantefix komt ook voor op foto 7856 rechts, in verband uitgelegd met de

samenstelling van de kroonlijst met groote antefixen en één laag, waaraan te zine is, dat zij behoort bij een kālakop (tweede steen van links).

De sprong van de middenpartij kan hier dus vergeleken worden met dien, welke is aangegeven in de voetlijsten o. a. op foto 7795, maar afgezien hiervan is op foto 7856 te zien, dat het ornament van den kop, welke dus bij een der midden-partijen behoort, op de hoogte van den kroonlijst-dekband slechts een paar centimeters vóórspringt en het bewijs geeft, hoeveel het ornament, afgebeeld op foto 7855, moet vóórspringen.

De voorstelling van de bovenlagen van den kālakop op foto 7856 is niet zoo duidelijk, omdat tusschen den tweeden en den derden steen van links een ander fragment behoort, waarmede het ornament van den tweeden steen gecompleteerd wordt; de plaats van den derden steen met vogelafbeelding moet overeenkomen met dien van den eersten steen links.

De kroonlijstsamentelling is door een en ander in horizontaal verband voldoende bekend, om ze te kunnen verifieeren met de teerlingmaten; wat de verticale opstapeling betreft en dan meer speciaal de doorsnede van de groote hollijst is de juistheid van aansluiting verzekerd in de behakking der fragmenten van het groote antefix en de hollijst (aan te wijzen op foto 7856).

Het bovenvlak van de tempelkroonlijst is dus vierkant zonder middenvóórsprongen en als men overweegt, dat de bekroningstoppen van tempel No. II bekend zijn en vierkant van opbouw, ligt het voor de hand, dat de cirkelvormig behakte pinakels, waarvan fragmenten zijn afgebeeld op foto's 7802 e. a. en die eveneens in de nabijheid werden opgedolven, moeten behooren bij tempel No. I. Ofschoon een nader onderzoek en specificeering dier toppen moest achterwege blijven kan op het volgende worden gewezen. De hoekdeksteen (bovenste laag) van foto 7856 komt in aard van profileering overeen met denzelfden band van tempel No. II en in profieldoorsnede met den steen op foto 7807 met een vierkant gemerkt (onderste laag), zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat in elk geval op de vier hoeken pinakels of ronde torentjes gesteld waren. Enkele dezer pinakels zijn op den beganen grond gesteld, foto's 7805, 7806 en 7802; op de laatste foto komt links op den voorgrond ook een kleiner model voor.

Zooals hierboven is uiteengezet, is van de vijf in één rij gelegen tempels No. II tot en met een gedeelte van de bekroning (foto's 8371 en 8372) uit de ontgraven fragmenten herbouwd kunnen worden, terwijl van No. I de onderbouw en een gedeelte van de teerling-voetlijsten (foto 7944) hersteld werd, in afwachting van den mogelijken herbouw door terugvinding en samenstelling van de daarvoor noodige bouwdeelen.

Wij gaan er nu toe over de architectuur van de beide, tot dusver onbekende typen van Buddhistische heiligdommen iets uitvoeriger te bespreken.

ARCHITECTUUR.

Tempel No. I.

Buitenordonnantie. In het algemeen kunnen beide typen worden onderscheiden in onderbouw, teerling met voet- en kroonlijst (pinakels) en bekroning,

terwijl voor type II hieraan nog moet worden toegevoegd een afzonderlijk poortgebouwtje.

Wat de samenstelling van type I betreft kan worden opgemerkt:

1. de vierkante vorm van den onderbouw.
2. de meerzijdige vorm van den teerling, verkregen door den uitbouw van de middenpartijen aan de vier zijden op het vierkant grondvlak van het plint.
3. de vierkante cella.
4. de herhaling van den vierkanten vorm op het kroonlijstvlak.
5. de ronde bekroningstoppen op dat vlak.
6. (vermoedelijk) een éénledige bekroning.

O n d e r b o u w. In aansluiting aan den vierkanten aanleg van den tempel zelven is de onderbouw vierkant met een gelijken sprong rondom naar buiten; hij heeft eene gelijkmatig dragende bestemming, uitgedrukt door de gelijkvormigheid der rechthoekige lijsten, welke de teerling van onderen en van boven begrenzen. De overgang van plint naar teerling wordt gevormd door den ojiefband, de logische uitdrukking van het overbrengen van den last naar een grooter grondvlak. De kroonlijst, waarop geen balustrade werd aangelegd en die dus geen eigen last heeft te dragen, dient alleen opgevat te worden als bekronend element; hierop wijst ook het ontbreken van de ojieflijst en de hiervoor in de plaats komende vlakke versierde band. Op dezen versierden band is de dekband gelegd, waarvan het bovenvlak den omgang vormt rondom den tempel. De teerling is onversierd; eene versiering zou weliswaar de eentonigheid verbroken en het aanzicht verlevendigd hebben, maar dit wordt voldoende bereikt door de hoek- en middenpartijen. De voorstellingen van beide partijen zijn vrij diep en relief gehakt en omlijst door den gebruikelijken drieledigen staanden band, langs de buitenzijden versierd met bladornament, een telkens terugkomende stijleering, welke behoort bij de kāla-makara uitbeelding. De kāla is in de dekstukken, welke ook de dekbanden afsluiten, nog wel te onderkennen, maar van een makara als uitlooper is niet veel te bespeuren; het profiel van den drieledigen band eindigt zeer logisch in een versierde voluut en vormt een gedecideerden en sierlijken overgang van lijsten en penanten. Foto *7780 (Pl. 18 c)* e. a. Om een geleidelijken overgang te verkrijgen tusschen de trapvleugels en de muren zijn de inwendige hoeken aangevuld met rechthoekige bouwdeelen. Elders is de profileering in den regel eenigszins afwijkend van die der aansluitende muren; om de een of anderen reden is dit gebruik hier niet nagevolgd; een van de redenen zou kunnen zijn, dat de afmetingen zeer gering zijn en de overgang toch reeds voldoende tot zijn recht komt. De afdekkingen van den trapvleugel, welke in ojiefvorm op de bekende wijze het kāla-makara motief vormen, vertoonen in algemeene trekken het bekende type.

O m g a n g. De omgang van den tempel, gevormd door den buitenwaartschen aanleg der onderbouwmuren, is ongeveer 150 centimeter breed. Indien oorspronkelijk balustraden op dezen omloop gemaakt zouden zijn, zouden daarvan sporen aanwezig moeten zijn in de bovenvlakken der dekbanden en daar deze sporen in de authentieke hoeksteenen foto *7793* bij X ontbreken, is het vroeger bestaan van een

balustrade uitgesloten. Bovendien werd geen enkel fragment gevonden, dat daarvoor zou kunnen hebben gediend.

Voetlijsten van den teerling. De aanleg der voetlijsten op den onderbouw is vierkant en bestaat in dezen vorm uit één steenlaag, welke als een plint, slechts door den cella-ingang onderbroken, rondom doorloopt. Op deze laag rusten de basementen der middenpartijen, zoodat de voetlijsten daartegen doodloopen. Deze eigenaardigheid komt vrij algemeen voor bij de kleinere Çiwaitische tempels. Bij de Buddhistische is dit echter een uitzonderingsgeval, verklaarbaar door de vooropgezette idee een kleinen tempel te bouwen met vierkanten grondslag, waarbij echter sprekende middenpartijen, bij den vierkanten aanleg gesupprimeerd, niet te veel zouden verliezen aan belangrijkheid. Bij de samenstelling der voetlijsten komen meer uitzonderingsgevallen voor; de onderste laag is, zooals gebruikelijk, een ojieflijst, ook voorkomend bij tempel No. II, maar de afscheiding tusschen ojieflijst en halfrond-lijst is, in tegenstelling met No. II, meer geaccentueerd door een afzonderlijk rechthoekig lijstje, waardoor twee scherp afgeteekende schaduwlijnen ontstaan. Verder komen op de uitwendige hoeken van de halfrondlijst antefixen voor, terwijl ten slotte de rechthoekig geprofileerde lijst boven het halfrond ontbreekt.

Teerling. De absolute zekerheid omtrent den teerlingbouw ontbreekt en de gelegenheid ontbrak om de bewijzen te zoeken. Er kan echter op de volgende bijzonderheden gewezen worden. De teerling was vermoedelijk rondom versierd met en relief gebeeldhouwde voorstellingen, waarvan de foto's *7857 (Pl. 18 b)* en *7427* een beeld geven. De plaats dezer voorstellingen in de velden der ware hoeken of middenpartijen is vooralsnog onbewezen. De aansluiting op den geornamenteerden band en dus het verband met de voetlijsten (foto *7779*) is echter vrij zeker. De bovenafsluiting der voorstellingen in den vorm van een vlakken band met lotusbloemen staat vast, maar daarom niet het verband van dezen band met de kroonlijst. Verder is van de samenstelling der middenpartijen slechts bekend het basement met olifant-relief-voorstellingen en van den cella-ingang de zeer bijzondere penantdrager in den vorm van een leeuw. Zie R. O. C. 1911 Pl. 175.

Een bouwkundige detail-beschrijving moet dus, wegens gebrek aan de noodige vaststaande gegevens, achterwege blijven.

Kroonlijst. Wat de kroonlijst betreft, staan wij op vasten bodem. Ten eerste kan geconstateerd worden, dat de vierkante vorm van het plint der voetlijsten in de kroonlijst herhaald wordt. De lijst wordt, wederom als uitzonderingsgeval, boven de middenpartijen onderbroken door de kālakoppen ; het bekroningsornament van den kop wordt dus vervolgd in de voorzijden van den kroonlijstdekband. Op deze manier zijn de middenpartijen sterk geaccentueerd en de uitzonderlijke behandelingwijze, welke aan de aangrenzende midden-antefix veel meer waarde geeft dan aan de hoekantefix, wordt verklaard door den vierkanten vorm, waarbij er geen sprake is van drie vlakken maar van één vlak, terwijl in die lijn de eenheid met de gepronenceerde middenpartijbekroning beter tot stand komt dan door kleinere antefixen. Men krijgt aldus, als men de volle breedte beziet, door de kleinere hoekantefixen en de grootere midden-

antefixen, beiderzijds een oploopende lijn van belangrijkheid, waarin aan de middenbekroning, de voornaamste waarde is toegekend.

Bekroning. Hieromtrent kan met zekerheid gezegd worden, dat de ronde pinakels op het kroonlijstvlak behooren, terwijl, in verband met de geringe bovenoppervlakte, verondersteld moet worden, dat de bekroning uit één geleding bestaan heeft.

Tempel No. II.

Buitenordonnantie. Het volledig beeld van dezen tempel wordt vertoond op *Tkg. V, VI* en *VII,* terwijl de foto's 8370 en *8371 (Pl. 15 b)* den tempel doen zien gedurende de laatste periode der herbouwing, foto's 9008—9012 *(Pl. 16* en *17)* na de beëindiging der werkzaamheden.

Voor een juist inzicht in en een goede beoordeeling van de architectuur is een vergelijking van de teekeningen en de foto's zeer noodig, omdat een belangrijk element in den vorm van het vrijstaande poortgebouwtje op de teekening (vooraanzicht) niet tot zijn recht komt.

Beeld- en ornamentbehakking. In de beeld- en ornamentbehakking heeft de techniek een ongekende hoogte bereikt; de beitelslag is vast en zeker; nerven en contouren zijn buitengewoon karakteristiek en zwierig. Bij tempel No. IV is de behakking bijna volmaakt, omdat zij meer nog dan bij II gepaard gaat met een onnavolgbare gratie, soepelheid en zuiverheid van uitbeelding van bladeren, windingen, spiralen en omlijningen.

De plaats, de verdeeling, en het karakter der ornamentpartijen is bestudeerd, logisch en besloten, wel is waar rijk en veelvuldig, maar beheerscht en niet overheerschend of storend werkend op de constructielijnen of bouwdeelbegrenzingen.

Onderbouw. De onderbouw is de drager van den tempel en in aanleg daaraan gelijkvormig, met dien verstande, dat de grootere lengtematen, ontstaan door het grootere grondvlak, slechts tot uitdrukking komen in de vóórsprongen en dat de vierkante kern, waarvan de cella het middelpunt is, het scherpst wordt afgeteekend in de ware hoeken, waarvan de maten der velden gelijk zijn aan die van den tempelkern zelve. Het dragende karakter of de dragende bestemming der ware hoeken en der middenpartijen aan noord-, west- en zuidzijden is echter gelijk en dus ook het normaalprofiel en het is geen toeval, dat de ojieflijst zoowel aan de voet- als aan de kroonlijst is toegepast; immers de kroonlijst heeft (in tegenstelling met die van I resp. III en V), óók een dragende functie, omdat daarop een borstwering of balustrade gebouwd is. De begrenzing van den teerling wordt beiderzijds door hetzelfde lijstprofiel afgeteekend, omdat er geen verschil van bedoeling bestaat. De teerling zelf is rijk versierd en met bewustheid is hierbij verschil gemaakt tusschen ware hoeken middenpartijpaneelen. De eerste worden beheerscht door olifantvoorstellingen in het midden van elk paneel. Deze zijn, vooral wat de kop betreft, met meesterhand uitgevoerd en al vormt het aanvullingsornament uit den aard der zaak daarmede minder een geheel dan bij die der andere paneelen, de in cirkelvorm gehakte stengels met bladeren vormen geen opvallende tegenstelling (foto's 8156 en 8155). De éénheid

van het teerlingstelsel is in het ornament aangegeven door gelijkvormigheid van het hoofdmotief, de urn of vaas, in de beide z ij paneelen en de toepassing van een ander hoofdmotief, de gevleugelde schelp, in het middenpaneel.

De ware hoeken liggen in de verlengden der diagonaal getrokken lijnen van de cella en de belangrijkheid dezer hoeken wordt bewust aangeduid door de staande leeuwen, welke juist door dat „staan" de grootste kracht uitdrukken. Bij een dergelijke stijlvolle toepassing van een versieringselement wordt natuurlijk het goede en juiste verband met het bouwdeel niet verwaarloosd. De leeuw staat „vrij", maar op den vasten bodem van het vierkante plint en draagt den dekband op de schouders. De geopende bek staat in verbinding met den omloop en spuit het hemelwater ver buiten de muren. De stevige pooten met geweldige klauwen rusten op een geornamenteerde dekplaat, welke op een draagkussen ligt. Aan den kop treft de krachtige en beheerschte styleering van manen, baard en ooren. De éénhoorn op den kop maakt door de verlenging van den neuswortel een krachtiger indruk dan de gebruikelijke hoorns boven de oogen, foto *8159 (Pl. 13 a)*.

De borstwering of balustrade is in profileering zonder eenige pretentie; de lange gestrekte licht- en schaduwlijnen brengen de bestemming van afsluiten tot uitdrukking, terwijl het verband met en het rusten op den dekband wordt aangegeven door antefixen, welke over de volle hoogte doorloopen en als het ware verbonden zijn aan de dekband-antefixen.

De dekbanden zijn bij uitzondering op de hoeken en in de tusschenliggende vóórzijden versierd met antefixen; ongetwijfeld zouden deze daar niet zijn toegepast, als er geen borstwering op die banden gebouwd was; de borstwering staat namelijk niet opvallend op zich zelve en ofschoon de doelmatigheid vaststaat, dient hij in verband met de antefixen mede opgevat te worden als een bekroning van den onderbouw.

De middenvóórsprong is aan de oostzijde, aan beide zijden van den trapopgang, slechts voor een klein gedeelte zichtbaar; deze kleine gedeelten hebben dezelfde profieldoorsneden als die der middenpartijen aan de andere drie zijden, omdat zij in bestemming daarvan niet afwijken. Bij gebrek aan ruimte heeft men ze versierd met gebaarde mannetjes met opgeheven armen. De middenpartij is aan deze zijde zoo weinig zichtbaar, omdat zij door een afzonderlijken vóórsprong van den onderbouw bedekt wordt. Deze laatste dient als basement van het poortgebouwtje, dat den doorgang naar de cella omsluit; de omgang, gevormd door den buitenwaartschen sprong der onderbouwmuren moest bereikbaar zijn, wanneer men na het opgaan van de trap op die hoogte was aangekomen. Het poortgebouwtje moest dus een kleinen doorgang naar den omgang vrijlaten en dit had noodzakelijk ten gevolge, dat de dragende onderbouw — het poortgebouw-basement — daar meer naar buiten uitgelegd moest worden; de dragende bestemming is echter niet gelijk, omdat de vóórbouw tevens een basement is. Het ligt dus voor de hand, dat de samenstelling kloeker van bouw is en het karakter der lijsten op andere wijze logisch wordt uitgedrukt: Onder de plintlaag bevindt zich rondom nog eene vierkant behakte steenlaag,

welke ook onder den vóórbouw doorloopt en tegen de trapvleugels stuit. Op de hoogte van de vlakke plintlaag werd een stevig halfrond profiel gemaakt, dat de grootere draagkracht, in verband met den grooteren bovenlast, duidelijk doet uitkomen. De kloekere vorm is verder verkregen door toevoeging of inlassching van twee halfrondprofiellijsten; het schijnt zoo gewoon, zoo simpel en toch verraadt een dergelijke „kleinigheid" een groot artistiek vernuft; de twee halfronden hebben den halfronden vorm, omdat daarin het drukkende gewicht van den bovenlast wordt uitgedrukt; zij vormen een zoo geraffineerde en geestige tegenstelling met de schaduwrijke er tegen aan geplaatste bloklijstjes, dat het geheele aspect van den vóórbouw door de combinatie een gelijkmatig en voornaam uitzicht heeft verkregen. Foto's *7787, 8371 (Pl. 15 b)* en 8370.

De dekband heeft langs alle zijden dezelfde dikte; de hoek- en midden antefixen zijn toegepast in verband met- en in aansluiting aan de balustraden; vandaar dat zij, wat de middenantefixen betreft, slechts voorkomen in de assen der drie middenpartijen. In den dekband van het poortgebouw-basement, waar de balustrade ontbreekt, kan men om deze reden dus geen hoekantefixen verwachten; dat zij daar desniettemin zijn aangebracht en bovendien nog middenantefixen, moet verklaard worden uit de bedoeling, dat zij ook daar het verband van basement en poortgebouw bevestigen.

Het Poortgebouw. Indien men den tempel in perspectivisch beeld ongeveer in het verlengde van den diagonaal beziet, is het uitzicht zoowel op den tempel en dan meer speciaal op den cella-ingang, als op het poortgebouwtje het meest sprekend en komt de éénheid in de samenstelling van de los van elkaar staande onderdeelen, het best tot zijn recht, foto 8370. *Vgl. Pl. 16.* In de horizontale verdeeling van het poortgebouwtje staan de deelen met afzonderlijke bestemming, doorgang en vleugels, in gelijke belangrijkheid naast elkander. De doorgang, het poortje, wordt naar voren geschoven en als zoodanig getypeerd door de omlijsting en den kālakopdorpel, zoodat aan dit bouwdeel geen mindere waarde toegekend kan worden dan aan de vleugels, welke den doorgang flankeeren. Beiden, doorgang en vleugels, vormen te zamen met de bekroning en het basement, het poortgebouw en in de meesterlijke samenvatting van deze elementen, tot een éénheid, ligt de groote architecturale waarde van dit bouwdeel.

Hier moet er nog op gewezen worden, dat de poortvleugels als constructiedeelen onmisbaar zijn; de poortomsluiting immers heeft geen steun van muren in de breedte-as, zooals de poortjes in tempelhofmuren, maar staat vrij. De vleugels zijn voorzien van voet en kroonlijst; zij vormen als het ware afzonderlijke gebouwtjes met hun bekroning. De bekroning van het geheele poortgebouw is dus in drieën te splitsen, twee behoorend bij de constructieve vleugels en een bij de doorgangafsluiting.

De voetlijsten van de vleugels zijn op dezelfde wijze geprofileerd als die van den tempel, met dien verstande, dat, in verband met de mindere belangrijkheid, de zwaarte der lijsten is verminderd en de rechthoekig geprofileerde lijst op het halfrondprofiel ontbreekt; in de plaats van de laatste wordt echter de overgang naar den teerling fijner uitgedrukt door een rechthoekigen band, die aan de vóórzijden

afwisselend is geornamenteerd met ovaal en vierkant gestyleerde bladeren of bloemen; om den stroeven overgang van het rechte bovenbandje met de vlakke hoekpilasters te verfijnen, werd deze met bladornament behakt. De hoogte van het dubbele plint werd bepaald door en geregeld naar de hoogte van de balustrade, die daartegen stuit; een gecompliceerde en onrustige aansluiting werd hierdoor vermeden. Dit dubbelplint vormt tevens een regelmatigen en geleidelijken overgang van het basement naar de voetlijsten, foto *8371*. De ojief- en halfrond lijsten op het plint drukken een dragende functie uit; de teerling heeft hoekpilasters en in de vóórvelden nissen. In verband met de geringe afmetingen is het ornament der vakken tusschen nispenanten en hoekpilasters klein verdeeld; het bestaat uit een patroon van lotusbloemen. Van een kāla-makara-nisomlijsting kan bij de nissen niet gesproken worden, omdat zij hiermede slechts de driedeelige opgaande penantprofileering gemeen heeft; deze driedeelige lijst eindigt van onderen in een voluut, waarvan het ornament dat van de lotusbloemen onderbreekt, terwijl hij van boven den vorm van de bovenafsluiting volgt en stuit tegen een lotusbloem; het gebruikelijke bladornament aan beide zijden van de drieledig geprofileerde penant eindigt boven den dorpel in aansluiting met de lotus in langwerpige sierlijk gebogen bladeren. De paneelen der smalle zijvelden en der breede achtervelden (aan de zijden van den omloop) werden in langgerekten vorm versierd met lotusbloemen, waarvan bladeren en stampers afhangen; deze ornamenttoepassing zou aan de vóórvelden minder rustig van werking zijn wegens de aansluiting aan de nispenanten en de verbreking door voluut en voluutornament, welk bezwaar bij series van cirkelvormig ornament niet bestaat.

Op de gebruikelijke wijze bestaat de kroonlijst uit eene opvolging van rechthoekig geprofileerde lijst, ornamentband, dekband en ojiefband; de rechthoekige lijst vormt de hoekige afsluiting van den teerling; het halfrond, dat bij den onderbouw voorkomt als drager van den tempel, is bij de kroonlijst achterwege gebleven.

Op de met antefixen versierden ojiefband is eene doorloopende onversierde lijst gelegd, en hierop, maar nu verdeeld in drie partijen overeenkomend met het aantal der bekroningen, is een rechthoekige band met antefixen aangebracht; de wijze van versieren is bij de middenbekroning en de beide nevenbekroningen verschillend; deze verscheidenheid moet zeker niet aan het toeval geweten worden, maar worden beschouwd als eene beredeneerde vormgeving door den bouwmeester toegepast, om het verschil uit te drukken tusschen de bekroningen, welke op een teerling met voet- en kroonlijst rusten en die, welke steunt op kālakopdorpels en tusschendorpels, met bestemming een doorgang af te sluiten.

De antefixen van den rechthoekigen band der middenbekroning zijn vijf in getal, meer in de breedte uitgezet dan die der zijbekroningen (foto *7777*); en in voortreffelijke harmonie met den breeden kālakop. Het ornament stemt hiermede overeen. In de toppen der bekroningen is wederom eenig verschil gemaakt: die van de middenpartij is drieledig en bestaat uit drie afzonderlijke toppen, terwijl elk der nevenpartijen slechts één bekroningstop heeft; zonder bezwaar zou die van de middenpartij ook eenledig hebben kunnen zijn en de profileering eenvormig, maar

door het verschil wordt nogmaals het accent gelegd op het verschil van doorgang en vleugels.

Deden wij reeds uitkomen, dat het poortgebouw met den tempel een geheel vormt, op zich zelf beschouwd als vrijstaand monumentje is het een unicum, niet alleen omdat het aan geen ander Hindoe-Javaansch heiligdom is aangetroffen, maar ook omdat de groote moeielijkheid verbonden aan de conceptie van een vrijstaand poortje met wijden doorgang zoo schitterend is opgelost: het basement vormt een geheel met den onderbouw en is daaraan zonder storenden overgang verbonden, terwijl het desniettegenstaande als zelfstandig, dragend bouwdeel gekenmerkt is. Ondanks het contrast tusschen de open ruimte, den doorgang, en de massieve aanleuning, de vleugels, is er een éénheid tot stand gekomen, waarvan alle onderdeelen in volmaakt evenwicht verkeeren.

Het verband van den trapopgang met den doorgang is vastgelegd door het sierlijke beloop der trapboomen. De trap vormt een geheel met basement en poortgebouw; elke verplaatsing of vormverandering zou schade aanbrengen aan die éénheid. De trapspiegelversiering werd niet aangebracht; daar de ornamenteering in den geheelen tempel aangebracht is, is dit ook niet de bedoeling geweest en moet men aannemen, dat in het oog van den bouwmeester alles af was en de versiering van den trapspiegel in het geheele samenstel niet op haar plaats zou zijn.

T e m p e l l i c h a a m. Het vierkante tempellichaam is aan elk der vier zijden, in de assen uitgebouwd. Door deze uitbouwingen worden middenpartijen gevormd en de grondvorm in plaats van vierzijdig met vier maal drie zijden vermeerderd en een twintigzijdige aanleg verkregen, welke in de buitenordonnantie — en dus ook in de bekroning — wordt voortgezet. De voetlijsten volgen dit meerzijdige beloop en worden slechts gestuit tegen de cella-ingangspenanten. Daar in de middenpartijen bovendien nissen geconstrueerd zijn, waarvan de penanten buiten die partijen zijn uitgebouwd, worden de voetlijsten plaatselijk onderbroken door de basementjes dier penanten. De samenstelling der voetlijsten bestaat in opvolgende geledingen uit een dubbelplint, ojieflijst, halfrondlijst en rechthoekige lijst. Het plint is dubbel aangelegd ten einde het karakter van dragen nog duidelijker tot zijn recht te doen komen; de ojieflijst is in zijn vorm „last-overbrengend"; in de halfrondlijst is het gewicht van den bovenlast gecomprimeerd, terwijl de rechthoekig geprofileerde lijst den overgang vormt naar den teerling. Deze overgang wordt in het bijzonder gekarakteriseerd door de versierde antefixen op alle uitwendige hoeken in verband met de hoekpilasters. De geledingen van voet- en kroonlijst zijn zoowel van de warehoekvelden als van de middenpartijen gelijkvormig, maar er is verschil gemaakt in de afmetingen — de zwaarte — der hoekpenanten; die der warehoekvelden zijn zwaarder dan die der middenpartijen, omdat zij constructief meer op zich zelven staan en een onmiddellijk verband met de inwendige hoeken missen; bovendien wordt door de krachtiger hoekformatie in den diagonaal van de vierkante cella het organisch verband gelegd tusschen binnen- en buitenordonnantie, tusschen cella en cella-afsluiting. De hoekpilasters hebben geen afzonderlijke basementjes; het begrip van dragen is

reeds voldoende uitgedrukt door de versierde antefixen in de rechthoekig geprofileerde lijst; van boven loopen zij dóór tusschen den rechthoekigen band en den ganaband; dit kan van den beganen grond af niet worden waargenomen en daar het desniettemin toch geschied is, wijst het op de bewuste bedoeling van den bouwmeester om geen overgangs- of dragend element in den vorm van een kapiteeltje toe te passen.

Zooals wij reeds gezien hebben bij den onderbouw en het poortgebouwtje wordt het ornament van tjaṇḍi Ngawen gekenmerkt door groote technische vaardigheid en een voorbeeldig logische toepassing. Bij de tempelteerling komt deze fijne nuanceering nog duidelijker tot zijn recht.

De tempels met samengesteld grondplan en dus met meer dan één cella hebben ook in de inwendige hoeken pilasters; de nevencellas zijn ook bouwkundig, afzonderlijke objecten, welke in de buitenordonnantie tot uitdrukking komen. Deze tempel echter is in wezen vierkant. Door de weglating van de hoekpilasters in de inwendige hoeken (bij de ontmoeting dus der warehoekvelden en middenpartijzijvelden) is het innerlijk verband met de vierkante cella-afsluiting (de ware hoeken) erkend en uitgedrukt. Om hierop echter nog meer den nadruk te leggen heeft de bouwmeester van het eenig mogelijke middel — het ornament — op even geniale als karakteristieke wijze gebruik gemaakt: de velden, welke den inwendigen hoek, de aansluiting van bovengenoemde bouwdeelen, vormen, werden beide versierd met om en om gelegde stengelwendingen en bladvullingen (zgn. recalcitrante spiralen) maar — waar het hier op aankomt — de stengels groeien weerzijds uit den inwendigen hoek, zoodat beide versierde velden als het ware in een plat vak uitgelegd moeten worden om de versiering als compleet te kunnen aanschouwen. In deze versieringswijze ligt het begrip, het wezen, opgesloten van den vierkanten tempelkern, welke aan vier zijden naar buiten werd uitgeschoven. Een inniger en klaarder uitbeelding is inderdaad niet mogelijk of denkbaar.

Het ornament is in alle opzichten schitterend uitgebeeld (Zie o. a. foto *7804 Pl. 9 b*). De verdeeling der stengelwindingen vloeit voort uit de groeiwijze; bij de eene groeit de winding onmiddellijk uit den inwendigen hoek, bij de andere ligt de onvolgroeide stengel in een sierlijk gebogen lijn in het tusschenveld van twee windingen en eindigt in een bladerenkroon, welke het cirkelvormige binnenveld van de winding vult. De behakking is meesterlijk van stijleering; de rondingen zuiver van lijn; de bladeren in bevallige orde uitgelegd en geschikt. De aard der versiering naast de nisvoorsprongen der middenpartijen is niet gelijk aan de genoemde, daar het ornament geen nauwere aansluiting van nispenanten tegen de middenpartij behoeft uit te drukken en de beteekenis, gehecht aan de versieringswijze der inwendige hoeken in dit geval niet bestaat.

N i s s e n. In de velden der ware hoeken en die der middenpartijen zijn beeldnissen aangebracht, maar de ordonnantie is absoluut verschillend. De stabiliteit der ware hoeken wordt niet gebroken door de kleine nissen, welke passen in de decoratieve vlakversiering, terwijl die der middenpartijen meer op den vóórgrond

treden, meer als nissen spreken en met penantbasementjes, penanten, omlijsting en bekroning een zeer voorname plaats in het geheele samenstel innemen.

Wat de eersten betreft, kan men in elke nis een klein zittend beeldje verwachten en het past volkomen in den decoratieven opzet, dat op het beeldvoetstuk een afhangend kleed gebeiteld is. Met weinig vóórsprong liggen op deze voetstukken tevens de versierde basementjes der nisomlijsting; de profileering heeft de eigenschappen van de kālamakara-omlijsting en eindigt van boven ook in een kālakop, welke, op de uiteinden van de ojiefvormig gebogen lijstjes rust; in de uitlooper is echter geen makara te onderkennen; de profileering eindigt in een met bladornament versierde voluut, zooals bij de nisjes van het poortgebouw. De kālakop boven de nisjes heeft vooral in den vorm der wangen veel overeenkomst met enkele exemplaren van den Çiwatempel van Prambanan, maar mist een krachtige uitdrukking, omdat bij sommige de neus klein en onbeduidend gehakt is, bij andere de oogen zoodanig zijn gestijleerd, dat de uitdrukking verloren gaat in de omgekrulde einden van bladeren; uit de bek hangt een lotusbloem, waarvan de bladeren aansluiten tegen de ojiefvormig gebogen nisomlijsting; het ojiefvormige beloop is herhaald in de begrenzing van het bladornament, dat in lang gestrekten vorm den kālakop omsluit, of daarvan afhangt (foto *8371 Pl. 15 b*). De bekroning in den vorm van een kleinen tempeltop is elders meermalen toegepast, maar hier is de toepassing stijlvoller, omdat de tempeltop gedragen wordt door pilasters, welke naast de nispilasters zijn uitgebeiteld terwijl de versierde kālakop niet den tempeltop draagt, maar de geheele nis met de omlijsting en den kālakop als het ware gevat is in een klein tempeltje waarvan de kop alle kenmerken heeft van een complete drieledige tempelbekroning met hoektorentjes in den vorm van bloemen, antefixen, geornamenteerde lijstjes en dekbandjes. Het open veld boven deze tempeltjes is behakt met kinnari's met verschillende handhoudingen en verschillende emblemata; sommige rusten op wolkenpartijen (foto 7428); bij anderen zijn de vogelvormen grof en plomp, daarentegen de gedeelten, welke menschelijke vormen vertoonen goed van proporties en zuiverder gebeiteld (foto 7506). De ruimte tusschen de twee kinnari's is van boven aangevuld met een prachtig gehakte lotusbloem met sierlijk gevormde bladeren, welke afhangen van den rechthoekig geprofileerden band van de kroonlijst (foto 7506 en 7505).

De nispenanten der drie middenpartijen vertoonen de bekende kālamakara-omlijsting; de makara's steunen op basementjes, welke als het ware in de voetlijsten zijn ingeschoven; het drieledige profiel is in verhouding tot de breedte van de opgaande stengelbladrand smaller dan men als regel aantreft en de uitdrukking dientengevolge niet krachtig. Het is echter mogelijk, dat hiermede bedoeld is duidelijker verband te leggen tusschen dezen versierden band en de versiering naast de inwendige hoeken, welke door den vóórsprong der nispartijen gevormd is.

De samenstelling der nispartijen wijkt in zooverre van de gebruikelijke af, dat de kālakop meer als een deel van de kālamakara-omlijsting dient opgevat te worden dan als nisafdekking, daar voor dit laatste doel een dorpel gelegd is; het schijnt bovendien

de bedoeling geweest te zijn, dat de kop, met de nispenanten als steunpunten, zou dienen als drager van kroonlijst- en bekroning. Hoe dit zij, als decoratief element is hij niet te scheiden van den dorpel met de bovenliggende paneelversiering.

De uitbeelding van lotusbloemen in of onder den bek van de kālakop is bij de oudere monumenten algemeene regel, al is de toepassing verschillend. Wij dienen aan te nemen, dat de plaats van den kop en die van den nisdorpel bewust aldus is ont worpen en het ontstaan van het paneelvak tusschen deze twee bouwdeelen dus een noodzakelijk gevolg was. Alhoewel men, in verband met het constructieve karakter van een ruimteoverspannenden dorpel, van meening kan verschillen, of deze al of niet versierd mag worden, kan men daarom niet zeggen, dat eene versiering als wordt afgebeeld op foto 7420 van tempel IV of op foto 7432 van tempel II ongemotiveerd is; immers, de daarin afgebeelde figuurtjes rusten op de wolken en er onder staat in de nis het vereerde beeld. Wat de lotusbloemen betreft, deze had de bouwmeester op de meer gebruikelijke manier kunnen aanbrengen onmiddellijk onder de tanden van den kālakop, maar dan zou het paneel niet gevuld en er een hiaat ontstaan zijn in het decoratieve beeld. De lotusbloemen werden dus, drie op een rij, boven den dorpel gehakt, en verbonden aan den bek door lotus-stengels; ze behooren echter bij den kop en de verhouding moet daarnaar worden afgemeten. Een schooner verband tusschen de liefelijke voorstelling op den dorpel en den krachtigen kālakop is nauwelijks denkbaar; de vrije stijleering van de lotusplantstengels en bladeren past volkomen in de voorstelling en men kan hieruit leeren, dat bij zeer velen der decoratieve afbeeldingen van antefixen, paneelen, opgaande bladranken, enz. in de lotusplant de motieven gevonden werden. Als men b.v. de foto's 7420, 7432 en 7804 e. a. met elkaar vergelijkt, hebben zij alle gemeen de vrije stijleering van den lotusblad- en bloemstengel. Een minitieuse bestudeering en beschrijving zou een nuttig en tevens dankbaar werk zijn, maar dient hier achterwege te blijven. Terloops kan echter gewezen worden op de buitengewone bevalligheid van de beeldfiguurtjes op foto 7420 en op de schitterende uitbeelding der wolkenpartij.

M i d d e n p a r t ij o o s t z ij d e. De samenstelling der middenpartij aan de oostzijde waar, in plaats van een nis, de cella-ingang op den vóórgrond staat, is in hoofdzaak gelijkvormig aan die der andere middenpartijen; penanten met kālamakara-versiering hebben zij gemeen, maar natuurlijk moet er eenig verschil bestaan, omdat het doel niet gelijk is. Het verschil wordt gevonden in het algemeen in den grooteren buitenwaartschen sprong der penanten, waardoor de profileering der voetlijsten niet wordt onderbroken, maar gestuit tegen de penanten; op bijzondere wijze wordt nog het verschil gemarkeerd door de verdeeling en de versiering van het paneel of veld tusschen kālakop en dorpel (foto 7431). In plaats van de gecombineerde bladeren, stengels en bloemen van lotussen, is in dit paneel slechts één lotusbloem afgebeeld, welke ligt op de platte omlijsting van het beeldnisje, terwijl behalve het beeldnisje nog figuurtjes en relief aan weerszijden daarvan zijn uitgebeiteld, welke te zamen het geheele veld vullen. In de lijn van hetgeen gezegd werd over de logische versiering van den dorpel, waaronder bij de andere partijen een beeld dient te

staan, zou de versiering van dezen dorpel minder rationeel genoemd moeten worden, omdat hij niet alleen dient om de ruimte van den cella-ingang te overspannen, maar bovendien een dragende bestemming heeft, wat wel is waar niet zoozeer blijkt uit de en relief gehakte figuurtjes, welke niet in monolith gehakt zijn, maar ongetwijfeld uit het middennisje, waarin een vrijstaand of zittend beeldje moet gedacht worden. De en relief gehakte figuurtjes, welke zonder overgang op den versierden dorpel staan, passen m. i. ook niet geheel in den overal nauwkeurig doorgevoerden rationeelen bouwstijl, tenzij de combinatie een hoogere beteekenis heeft in verband met den ingang naar de cella.

Tengevolge van den noodzakelijk geachten grooteren sprong van de penanten is de bouwmeester in eene moeielijkheid gekomen, welke in het absoluut evenredige verdeelingssysteem niet was te ondervangen; de aansluiting namelijk van den kālakopbekroning tegen den dekband van de kroonlijst, welke geen bevrediging wekt, als men foto *8371 (Pl. 15 b)* beziet; deze moeielijkheid bestaat dus niet bij de andere middenpartijen.

K r o o n l ij s t. Het evenredige verdeelingsysteem brengt mee, dat de kroonlijstdekband niet willekeurig hier of daar onderbroken kan worden, maar geometrisch zoowel boven warehoekvelden als boven de middenpartijen is uitgelegd. De geprofileerde rechthoekige lijst vormt den overgang naar de teerlingvelden, terwijl in den band, versierd met gana's de dragende functie ten opzichte van den dekband en de bekronende hoektorentjes krachtig wordt uitgedrukt. De hurkende houding der gana's is vrij primitief, maar karakteristiek als versieringsbedoeling, omdat bij de dragende uitbeelding tevens wordt aangetoond, dat het dragen niet al te intensief moet worden opgevat; zij zijn namelijk niet aaneengesloten in één rij gehakt maar van elkaar gescheiden door verticale tusschenpartijtjes (foto *7448 Pl. 11 b*), welke verfijnd zijn door schoon gestijleerde bloem- en bladvullingen. De ganaband loopt uit den aard der zaak dood tegen de vóórsprongen der nis- en cella-ingangspenanten, omdat dáár de kālakop de dragende functie overneemt.

De ordonnantie, onmiddellijk boven den kroonlijstdekband, bestaat uit een ojieflijst met antefixen, een rechthoekige antefixenband, boven de ojieflijst scherp afgeteekend door een drieledige terugspringende band-combinatie en bekroningstorentjes. Ofschoon deze ordonnantie mede kan beschouwd worden als een overgang naar de drieledige tempelbekroning, behoort zij organisch bij den tempelkroonlijst, hetwelk wordt uitgedrukt door de hoek- en middenantefixen, die aan de ojieflijsten en de rechthoekige boven-draagbanden gehakt zijn. Op de kroonlijstdekbanden komt, boven elk der warehoekvelden een hoekantefix en een middenantefix voor; boven die der middenpartijen een antefix in de as, twee hoekantefixen en twee middenantefixen. De vorm en ornamenttoepassing van alle hoekantefixen zijn vrij wel gelijk; die der middenpartijen zijn echter verschillend.

Klaarblijkelijk heeft de botte aansluiting van de kālakopbekroning tegen den dekband, vooral aan de oostzijde, ook den bouwmeester niet bevredigd en heeft hij daarom de antefix in de as zwaarder gebouwd en de versiering kloeker uitgebeeld; ontegenzeggelijk is het onderling verband hierdoor wel beter geworden, al

blijft de storende indruk van den vlakken dekband desondanks bestaan. Als men de vraag stelt, waarom de versierende bekroning van den kālakop niet is gehakt, zooals bij tempels I, III en V, zou hierop geantwoord kunnen worden, dat tengevolge van den gedecideerden vierkanten vorm dezer tempels boven de kroonlijst geheel andere eischen gesteld werden, en het dus bij II en IV een vereischte was, dat de meerzijdige verdeeling, in alle bouwonderdeelen en ook in de bekroning volgehouden, juist in den dekband als scherp gestelde afscheiding, duidelijk uitgesproken werd en een onderbreking, in den vorm van bv. eenen afzonderlijken buitenwaartschen sprong in de as, voor de kālaversiering aan de oostzijde, ongewenscht was. Vooral de hoeken van den rechthoekigen bovenband zijn geaccentueerd door antefixen, welke, ofschoon minder hoog, in breedte en uitdrukking die van de ojieflijst nabijkomen. Dit heeft zijn redenen. De dekband is tevens draagband der hoektorentjes en de eenheid met de kroonlijst komt hierdoor dus beter tot zijn recht. Middenantefixen komen om dezelfde reden dus niet voor. Zooals eerder gezegd, zijn de ware hoeken gewichtiger in de buitenordonnantie, omdat zij den tempelkern vormen; dit wordt ook in den bouw der hoektorentjes uitgedrukt, niet alleen omdat zij grooter zijn dan de anderen, maar ook, omdat op elken hoek slechts één torentje voorkomt, terwijl die der middenpartijen eene bekroning heeft van drie torentjes. Men kan veronderstellen, dat boven elk der middenpartijen ook slechts één torentje zou behooren, omdat in de teerling slechts één nis, resp. cella-ingang, het karakter dier middenpartijen vastlegt, maar aan den anderen kant dient er rekening mede gehouden te worden, dat de nisomlijsting met de nisbekroning behooren bij de nissen zelven en de middensprong in zijn geheel behoort en past bij het karakter van den tempelbouw en dus de daardoor gevormde uitwendige hoeken ook boven de kroonlijst geaccentueerd en bekroond dienen te worden. Er werden dus drie torentjes van gelijke grootte ontworpen, bekronend de nis met omlijsting.

In vorm en samenstelling zijn deze torentjes gelijk aan de bekroningen van het poortgebouw; de afwijkende ornamentbehakking der antefixen onderling komt hier echter niet voor, omdat voor deze afwijking geen reden bestond.

De tempelbekroning bestaat verder uit drie gelijkvormige geledingen, welke, ten opzichte van elkander, telkens terug springen en aldus boven elke geleding gelijkmatige bovenvlakken vormen, waarop de torentjes gebouwd zijn. De gelijkmatige binnenwaartsche uitzetting heeft tengevolge, dat de middenpartij telkens meer versmald wordt dan die der ware hoeken en ofschoon de bouw van de kernbekroning of derde geleding tot heden niet bewezen kon worden, is deze toch op de teekening aangebracht, omdat de vorm logisch voortkomt uit den vorm der andere twee geledingen. De ordonnantie der drie geledingen is in wezen gelijkvormig en de afwijking slechts proportioneel in verband met de maatverkleiningen; tengevolge hiervan is boven elk der middenpartijen van de tweede geleding één torentje ontworpen, terwijl het aantal van de tweede geleding met dat boven de kroonlijst kon overeenkomen, ofschoon zij aanmerkelijk kleiner van stuk moesten worden. In de derde geleding is hoofdzakelijk de kernvorm, de vierkante vorm uitgesproken. Elk der geledingen is

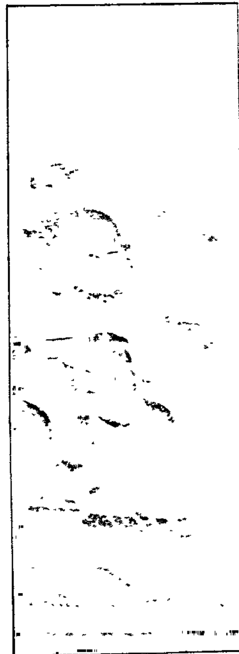
een herhaling van den tempel zelven d.w.z. elke geleding bestaat in onderdeelen uit voetlijst, teerling en kroonlijst met bekroningstorentjes. Een bouwkundige beschrijving der onderdeelen zou slechts in hoofdzaak een herhaling zijn van die van den tempel zelven en kan dus gevoegelijk achterwege blijven. Betreffende het ornament, meer speciaal dat der antefixen, kan nog worden opgemerkt, dat het behoudens enkele kleine afwijkingen, vrijwel in alle tempelonderdeelen gelijkvormig is en op dezelfde plantmotieven is geïnspireerd. Bij de middenantefixen zijn de opgerichte driedeelige bladstengels van onderen in voluutvorm uitgezet en vormen als het ware nisjes, waarin afwisselend bloemen en stampers, met of zonder kroonbladeren zijn uitgehakt; op de boveneinden der naar elkaar toegebogen stengels ligt in den regel een sterk gestijleerde bloem, welke het midden van de antefix vult, terwijl naast de stengels weerzijds bladeren zijn uitgebeiteld, waarvan lengte en stand zijn afgemeten in verband met den buitenvorm der antefixen. Bij sommige, vooral grootere antefixen, zooals die in de assen van de middenpartij op den kroonlijstdekband, zijn de torsi van beeldjes en relief gehakt; bij andere, zooals bij de bekroningen van het poortgebouw, is de stengelvorm driehoekig; bij enkele is het middenveld gevuld met bolvormige figuurtjes, welke door schutbladen omgeven bloemknoppen kunnen voorstellen. De laatste figuratie komt veel voor bij de hoekantefixen; bij anderen wijst de ornamenttoepassing meer op een stengeluitbeelding, welke, in tegenstelling met die der middenantefixen, op de vlakke bandjes naar binnen gebogen zijn.

Binnenordonnantie. Daar van de binnenordonnantie, de cella, slechts de inwendige maten bekend zijn en omtrent de hoogte, de samenstelling van de cella-afsluiting en de eventueele versiering der wanden geen zekerheid bestaat, kan er van eene bouwkundige beschrijving geen sprake zijn. Uit enkele gegevens kan wel worden opgemaakt, dat in de wanden nissen met versierde omlijstingen gemaakt zijn, omdat daarvan eenige fragmenten gevonden zijn. Deze fragmenten dragen duidelijke sporen van eene bepleistering. De hoogte boven de cellavloer en het aantal der nissen kan niet worden vastgesteld. De cella-afsluiting is vermoedelijk gemaakt van rechthoekige, laag voor laag overspringende, steenlagen, want er werd geen enkele steen met een schuin vlak gevonden.

Malang, 29 Juni 1927.

a

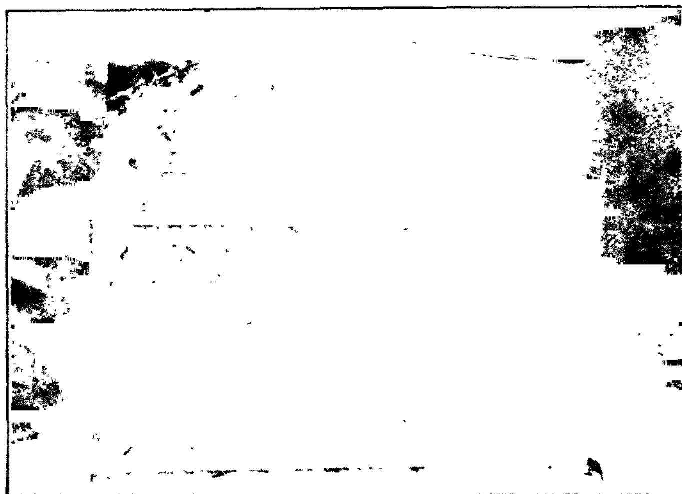

b

c

Beschadigingen van Baraboedoer-reliefs.

a. Eerste gaanderij, hoofdmuur, bovenste reeks No. 56, topstukken van kronen afgebroken. — b. No. 15 aangezicht van de rechtsche figuur afgebroken. — c. No. 82 Hoofd afgebroken (zie p. 4 vlg).

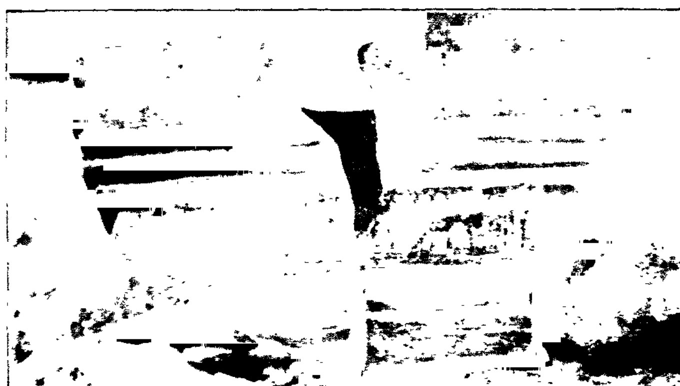
a

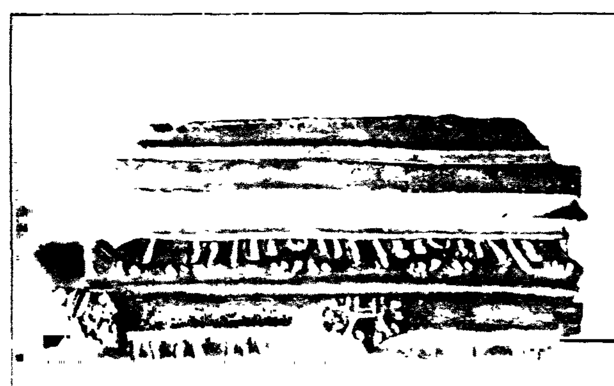
b

c

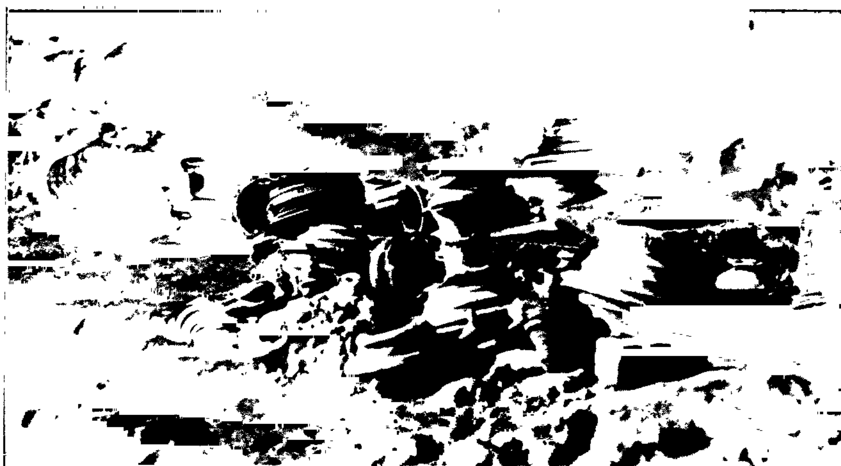
d

e

Grot Siti Djedog.

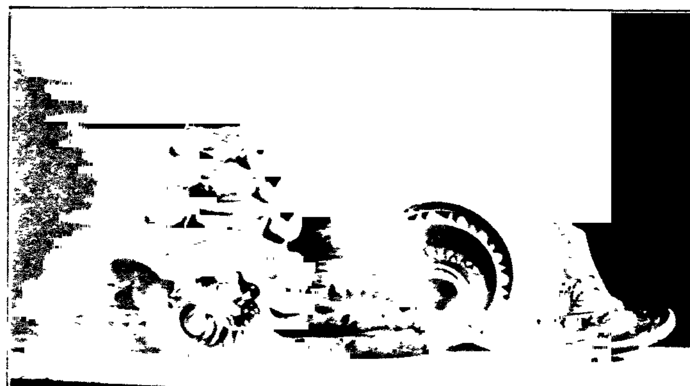
a. Neut met Sengkala 1270. — b. Tjandi-topstuk. — c. Offertafel opgetrokken van baksteen tegen Z. wand van de grot (5 × 1 M.); rechts wijwaterbak van natuursteen. — d. Vierkante urn van aardewerk (44 × 26 c.M.). — e. Rest van een urn (omgekeerd) 35 × 18 c.M. Zie p. 50 vlg.

a

b

c

Grot Siti Djedog.

a. Resten van kendi-vormig vaatwerk (aardewerk) (vermoedelijk urnen). — b. Kendi-vormige urnen (voet, lichaam en top totaal ± 60 cM.) — c. Deksels van vaatwerk. Meroe-vormige top (hoogte 22 cM.) en een deel van een kalakop-motief; diameter deksel rechts 21 cM.

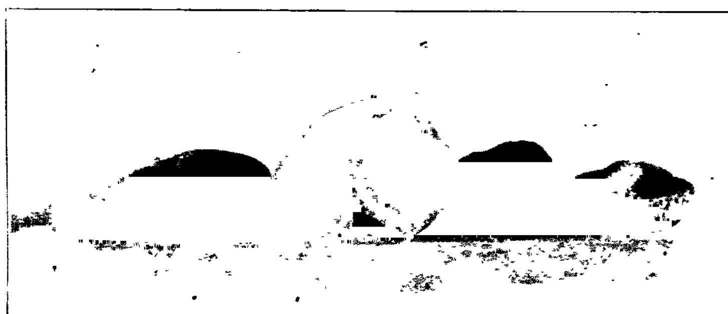
a

b

c

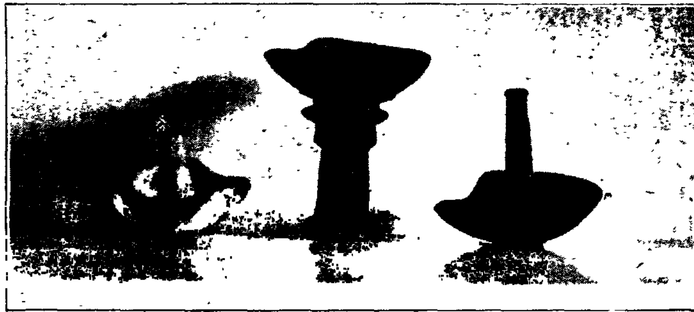
d

Grot Siti Djedog.

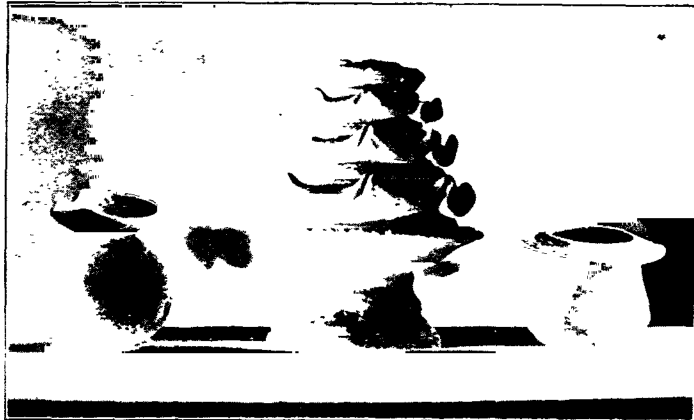
a. In het midden fragment van vaas, hoog 18 cM.; links en rechts halzen van vazen. — b. Togog-kop, hol, deel van pop-vormig vaatwerk, hoog 15 cM.; deksel met gestyleerd Ganeça-motief; vrouwenkop. — c. Vrouwenkop van aardewerk, hol, hoog 15 cM. — d. Lampjes van uitgeholde steen, doorsnede 6—11 cM.

a

b

c

Grot Siti Djedog.

a. Lampjes van aardewerk (as 7—11 cM.) (tjloepak). — b. Lampjes (tjloepak) van aardewerk; hoog 10—15 cM. — c. Lampje met reservoir; as lampje 8 cM.; hoog 10 cM.; meroe-vormige vaastop; hoog 22 cM. Potje; diameter bovenrand 11 cM.; hoog 8 cM.

a

b

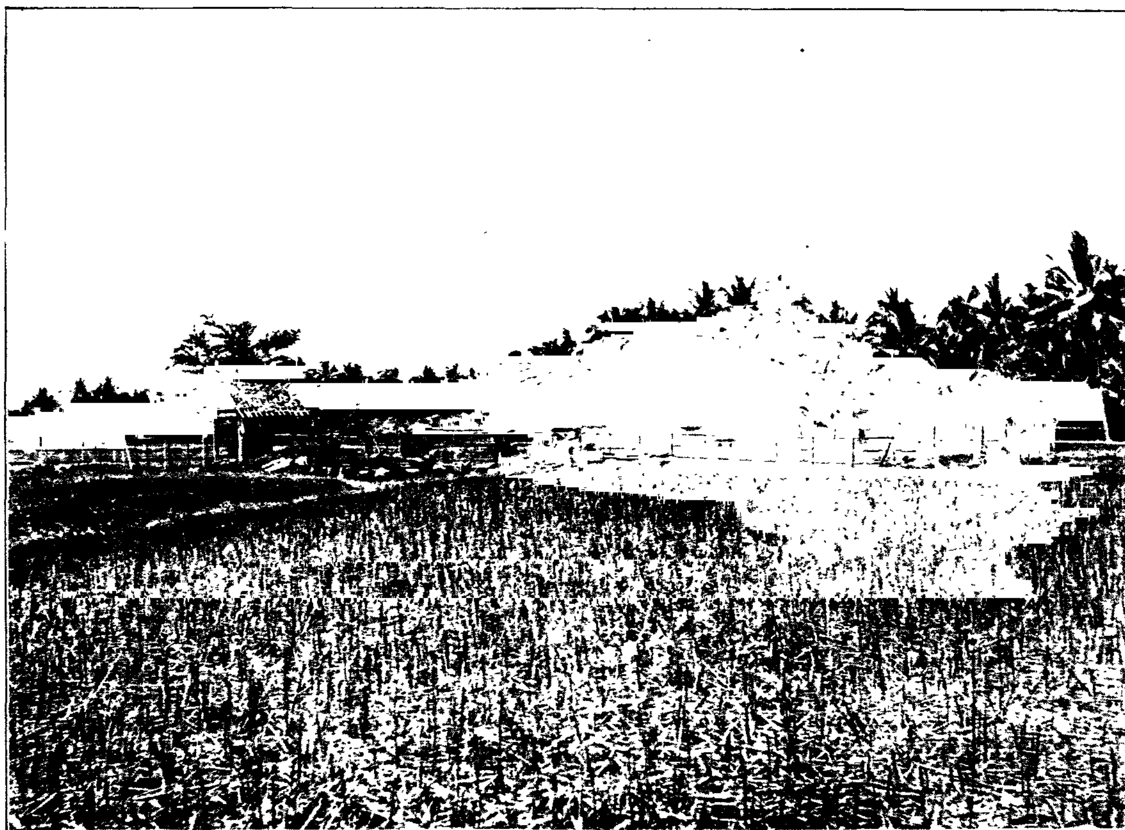
c

Grot Siti Djedog.

a. Aardewerk-resten met ingekraste en opgelegde versiering. Deksel met Ganeça-motief.
b. Klein vaatwerk (aardewerk), hoogte 9—11 cM. — c. In de grot. Het middendeel (donker) is de toegang tot de diepste kalk, waar de grootste vaten (urnen enz.) gevonden werden. Op vele plaatsen hebben de rotsen menschelijke en dierlijke vormen.

a

b

Tjandi Ngawen

(distr. Moentilan, afd. Magelang).

a. Opname van het terrein vóór de ontgraving in 1920, van Noord naar Zuid.
b. Id., van Zuid-Oost naar Noord-West.

a

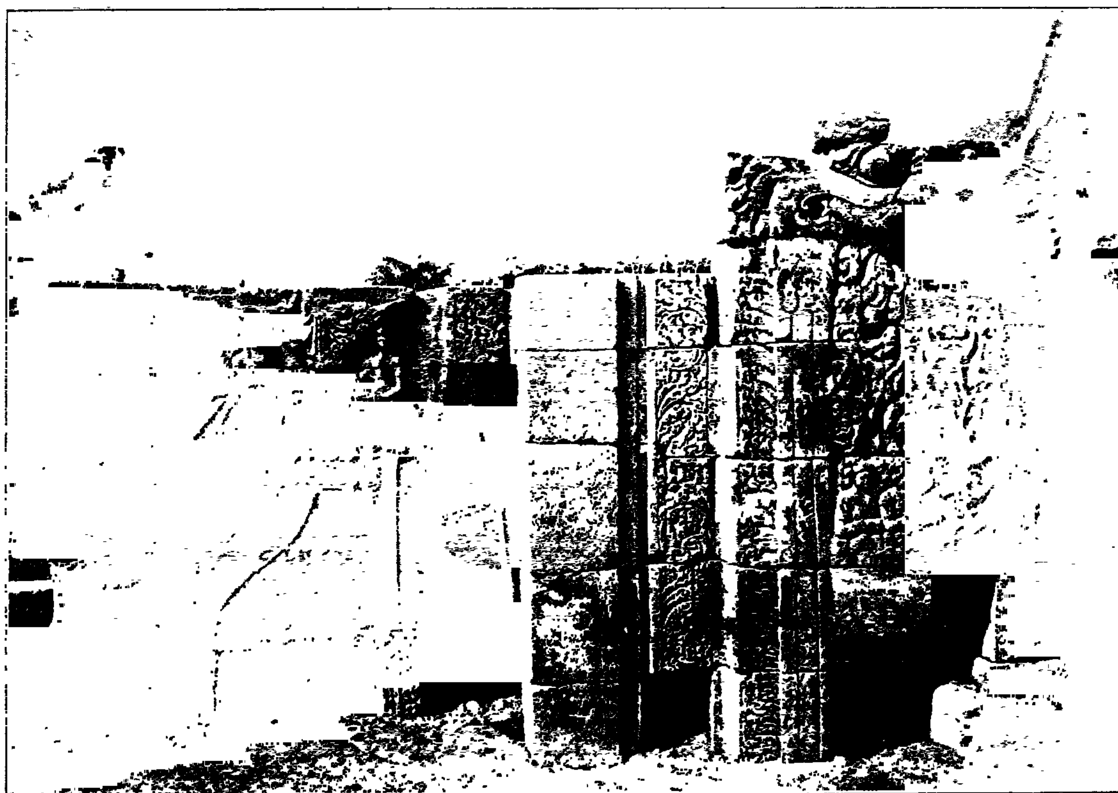
b

c

Tjandi Ngawen.

a. De toestand van het terrein in 1925, van Noord naar Zuid. — b. Overzicht van de ontgraving, Westzijde. — c. Tempel no. II tijdens de ontgraving, Noord-West hoek.

a

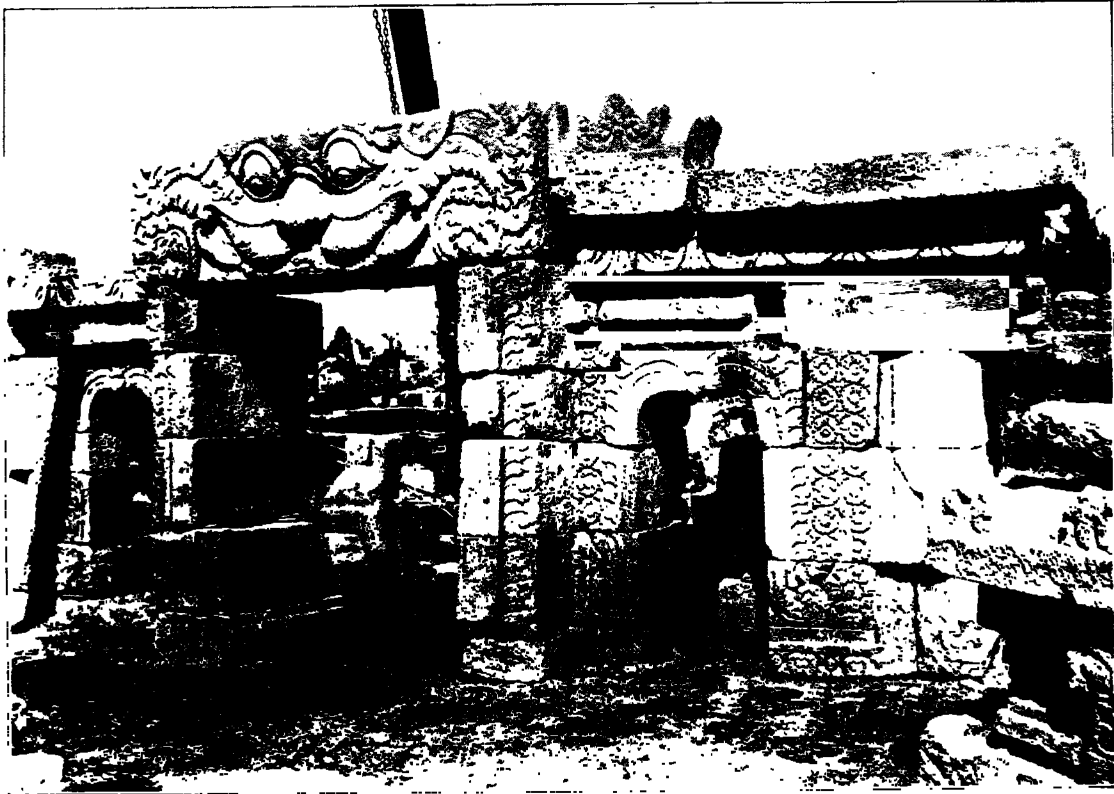
b

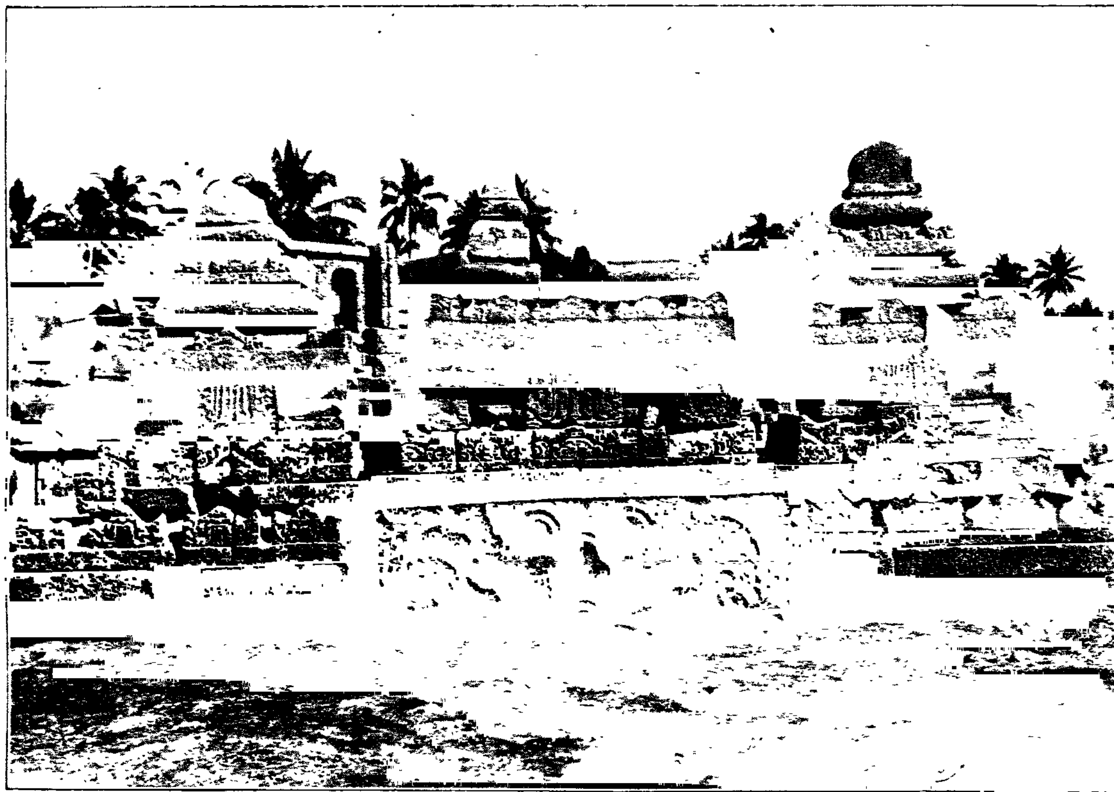
c

Tjandi Ngawen
(tempel No. II).

a. Opstelling van de bovenste laag van den tempelteerling Noordelijken gevel, op den beganen grond. — b. Vier lagen van de spiraallijst rustend op het basement van den teerling. — c. Opstelling van een gedeelte van de Westzijde van den teerling.

a

b

Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

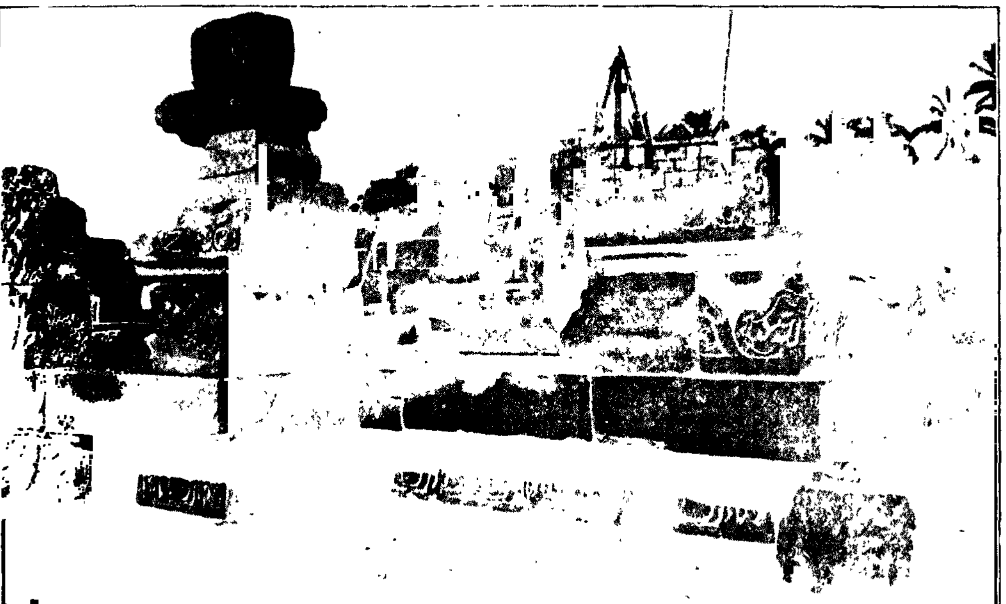
a. Ondergedeelte van vrijstaand poortgebouw, bestaande uit doorgang, kalakop en zijnissen.
b. Bekroning van hetzelfde poortgebouw, Oostzijde.

a

b

c

Tjandi Ngawen
(tempel no. II).

a. Kalakop, nisomlijsting en dorpel boven den ingang; op den kop de steen die de aansluiting met de kroonlijst vormt.
b. Geornamenteerde band onder de kroonlijst met aansluiting aan den kalakop en aan den bovenliggenden dekband. — c. Detail van de kroonlijst.

a

b

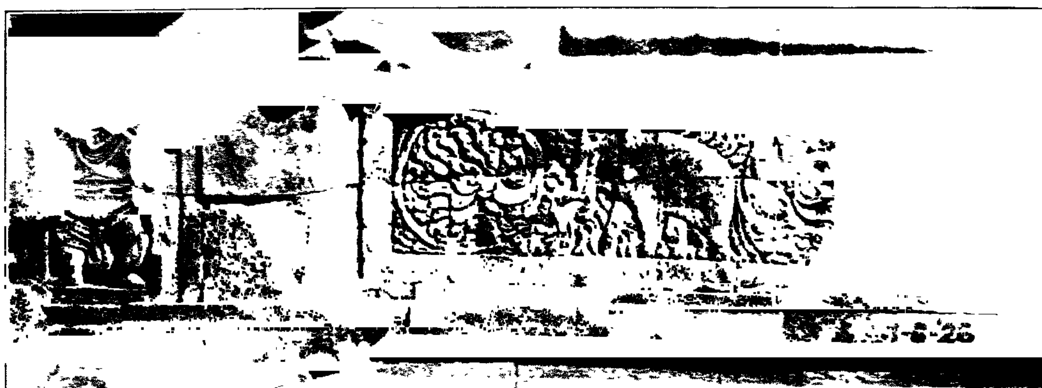
c

Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

a. *Ojiefband op het plint van den teerling met afdammingen voor het ornament van de bovenliggende laag.* — *b.* *De bovenliggende laag, bevattend de voetlijst van de kleine nis, in het vlak van den waren hoek, den makara met onderstuk van de grootere nis in het vlak van het uitspringende gevelveld en het hoekstuk als basis van den hoekpilaster.* — *c.* *De bekroning van de eerste geleding van den top, Noord-Oosthoek.*

a

b

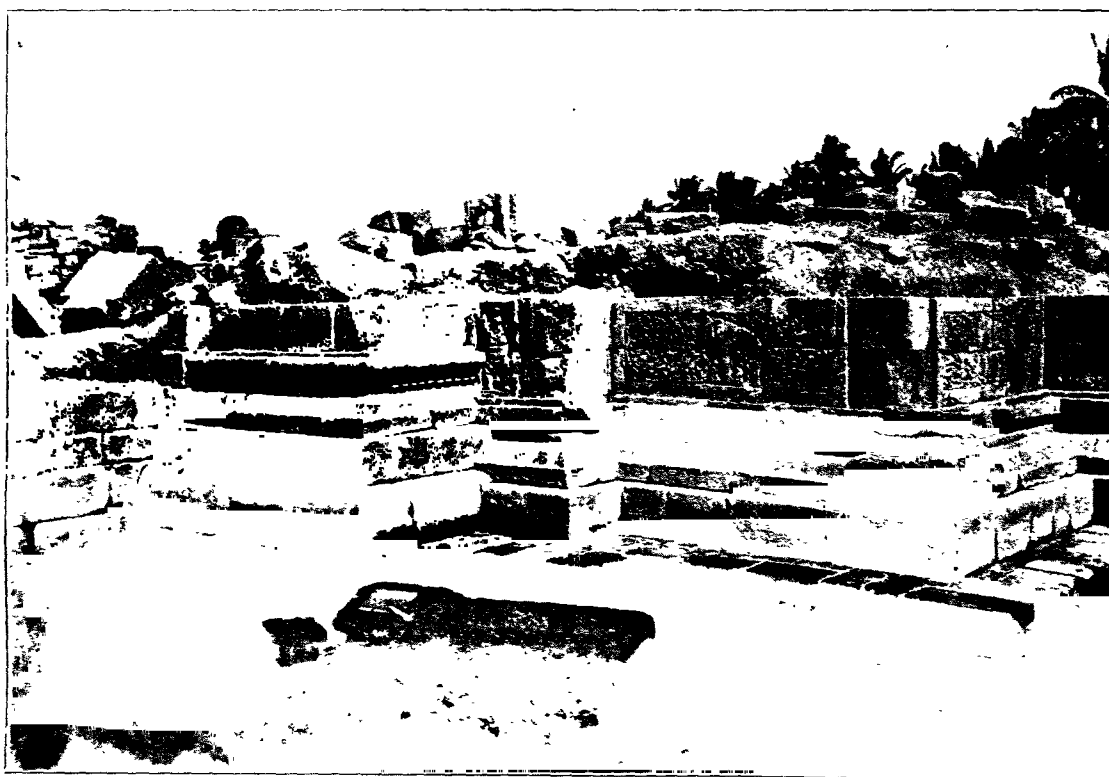
Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

a. Staande leeuw op den Noord-Oosthoek van het basement.
b. Relief aan de Oostzijde van het basement, ten Noorden van de trap.

a

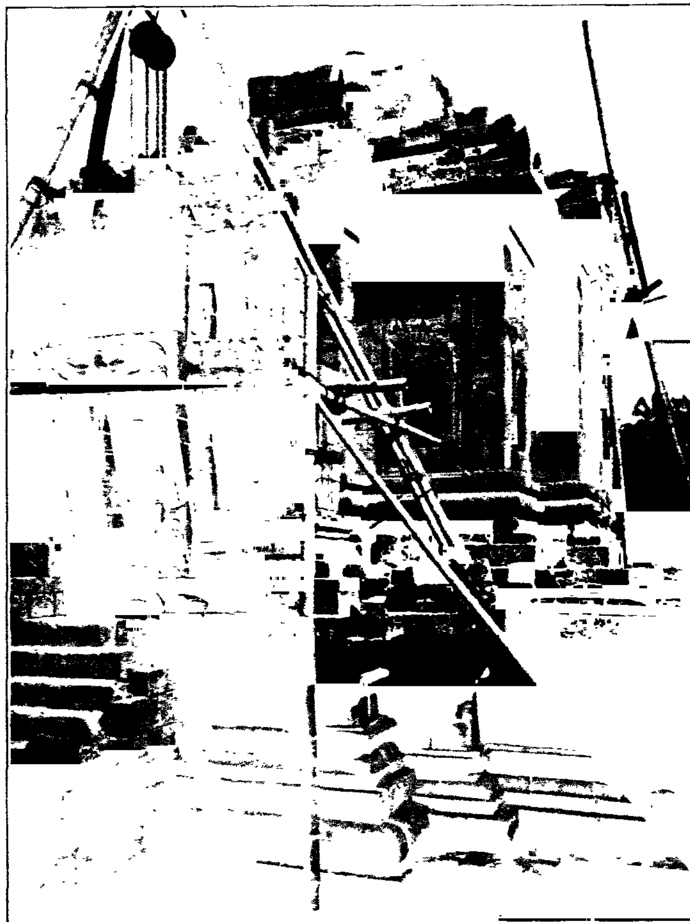
b

Tjandi Ngawen
(tempel no. II).

De opeenvolgende stadia van den wederopbouw.
a. Toestand van het basement in 1925, na de ontgraving en vóór de herstelling, Zuid-Oosthoek.
b. Noord-Oosthoek opnieuw gesteld.

a

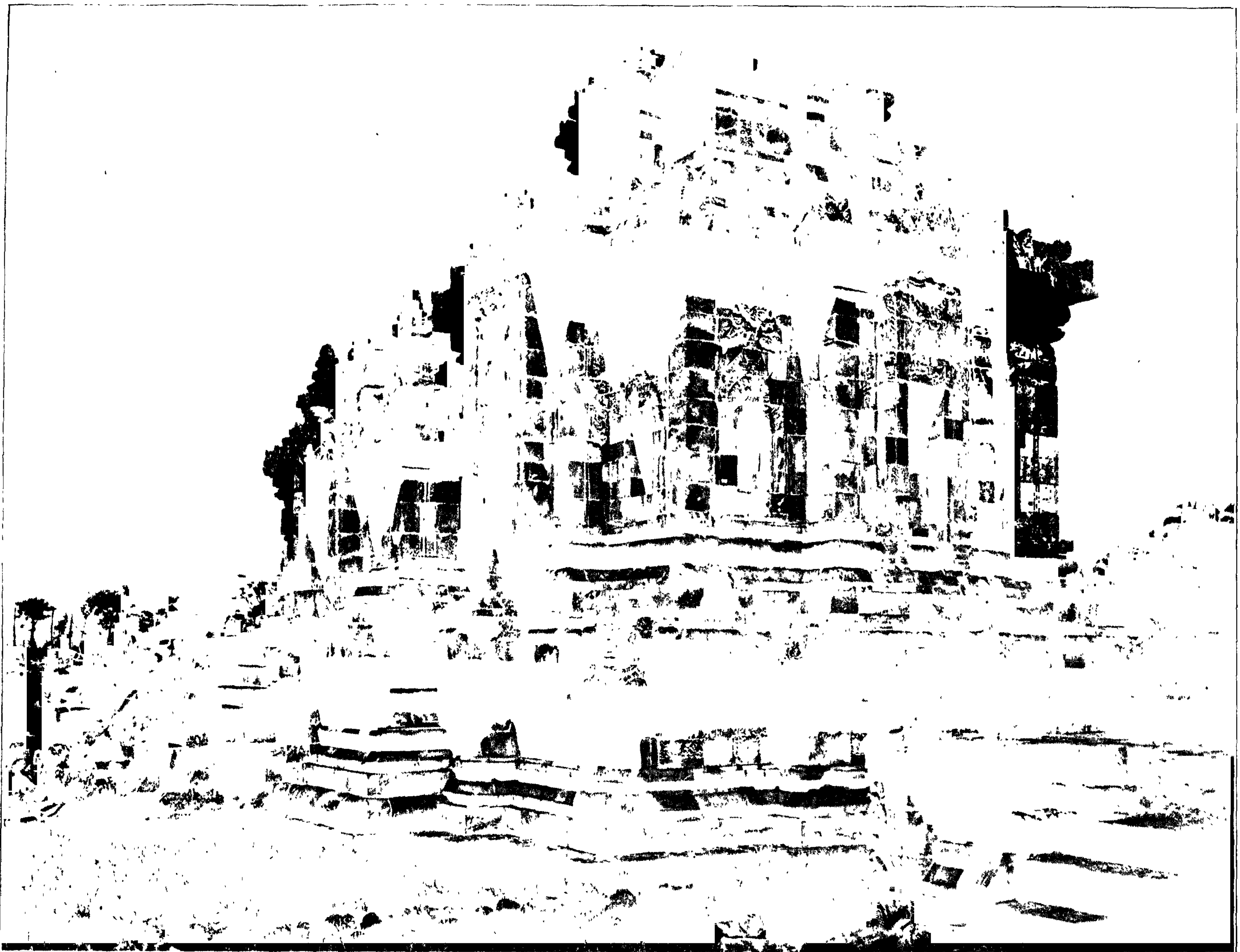

b

Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

a. De tempel tijdens den wederopbouw in Nov. 1925, Noord-Westhoek. — b. Id. in Juli 1926; de bekroningen van den doorgang en van het poortgebouw zijn herplaatst.

Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

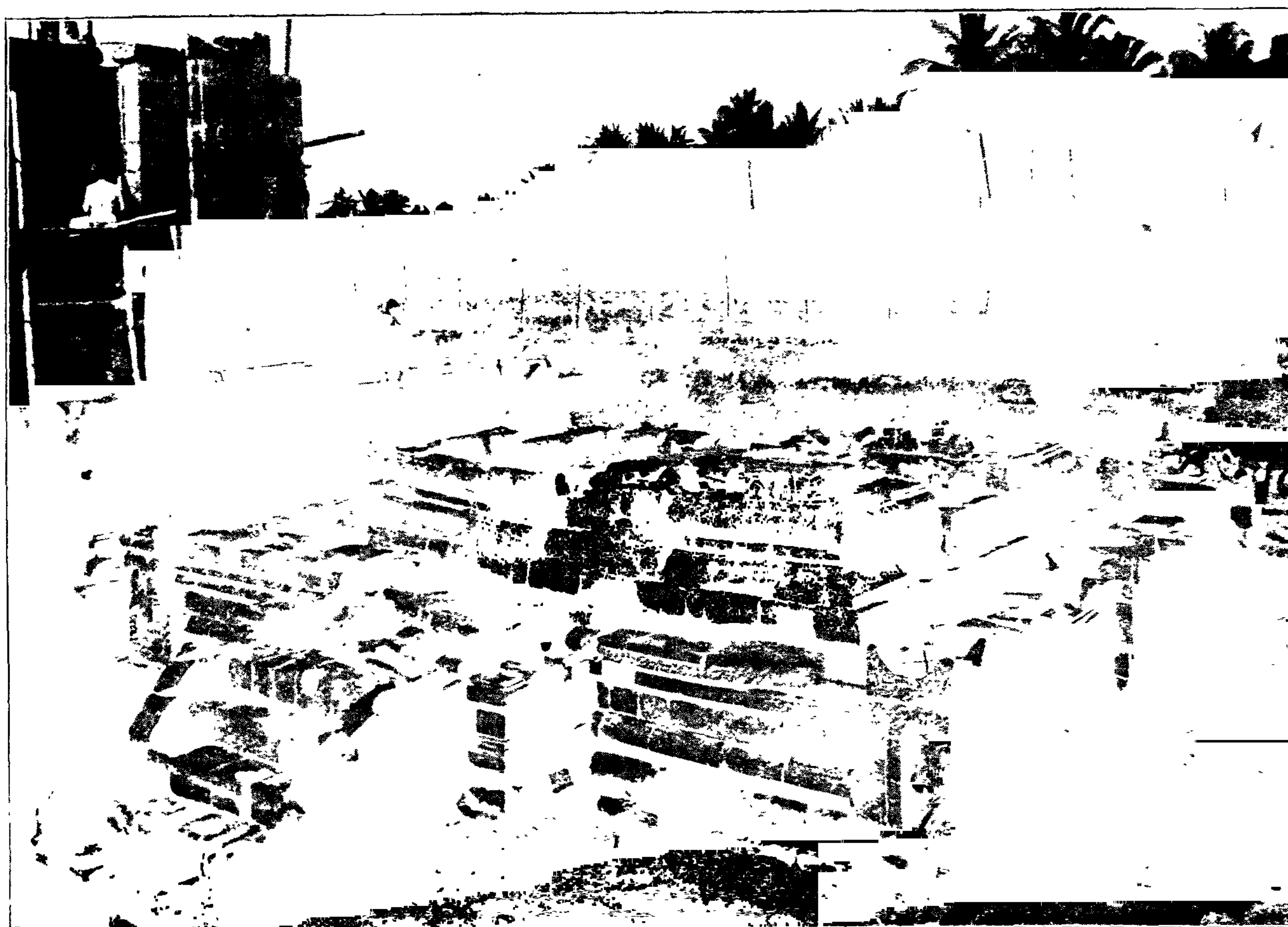
Het bouwwerk na de voltooiing der reconstructie, Noord-Oosthoek.

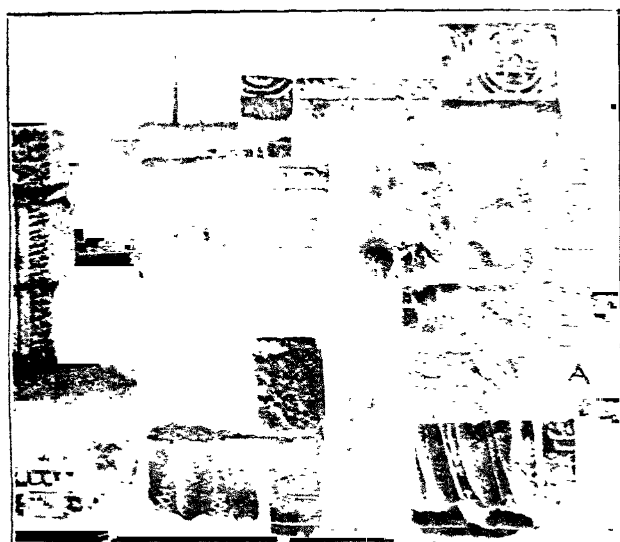
Tjandi Ngawen

(tempel no. II).

Detail van den Oostelijken gevel met vrijstaand poortgebouw.

a

b

c

Tjandi Ngawen

(tempel no. I).

a. Het basement van het Noordelijkste tempeltje na de herstelling van den voet en voor de herstelling van de restanten van den bovenbouw. — b. Basrelief, waarschijnlijk behoord hebbend in den teerling van dit tempeltje. — c. Zuid-Oosthoek van het basement, hersteld tot de middennis aan de Zuidzijde.

I.

LEGENDA.

BESTAANDE GRENS.
NIEUWE GRENS.
BESTAANDE WEG.
NIEUWE WEG.
BESTAANDE LEIDING.
NIEUWE LEIDING.

N.

WEG NAAR DE KAMPOENG

TJANDI V
TJANDI IV
TJANDI III
TJANDI II
TJANDI I

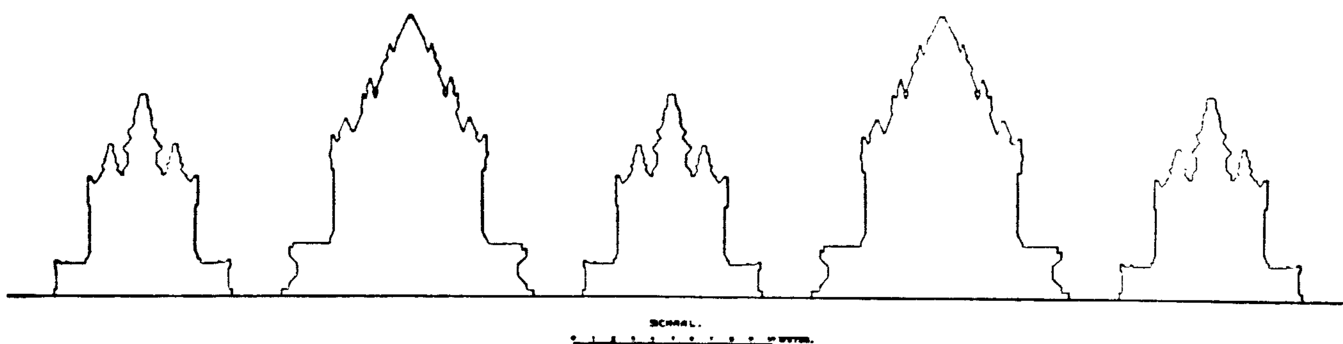
BESTAANDE WEG

NIEUWE WEG

WEG NAAR MOENTILAN

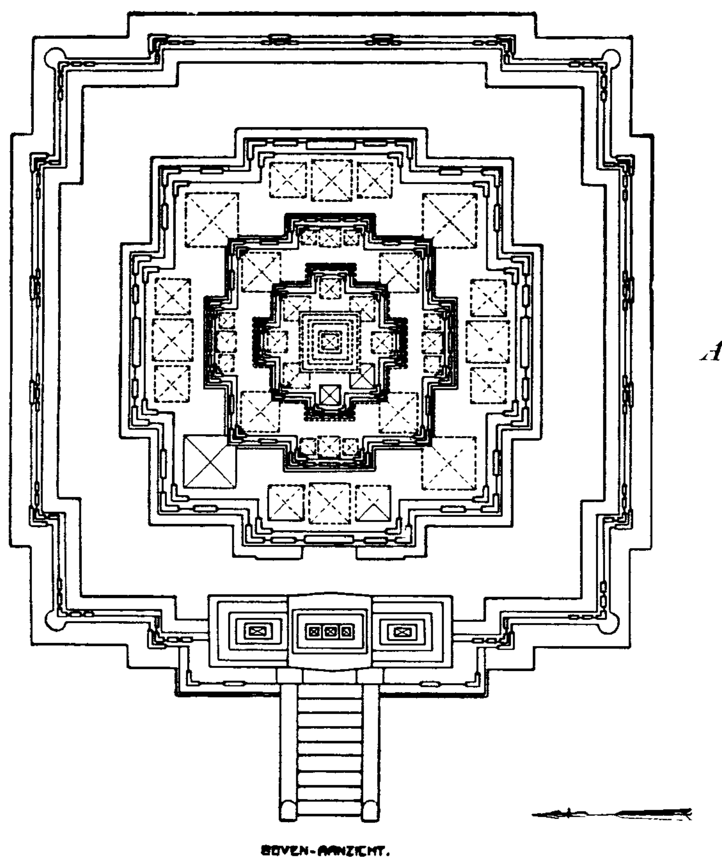
SCHAAL.

II.

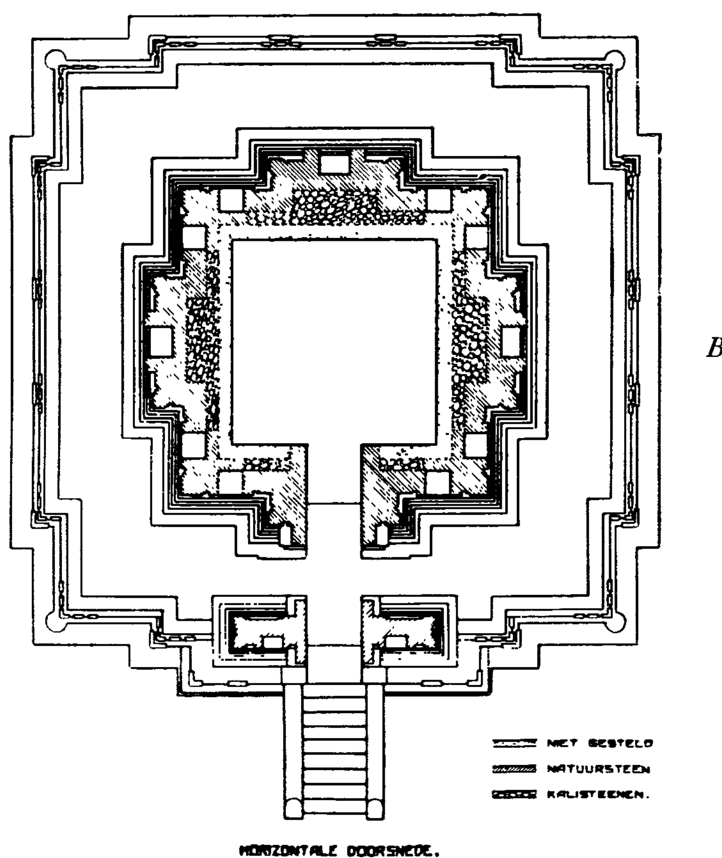

Tjandi Ngawen.

I. Situatie. — II. Schematisch aanzicht der vijf tempels.

A

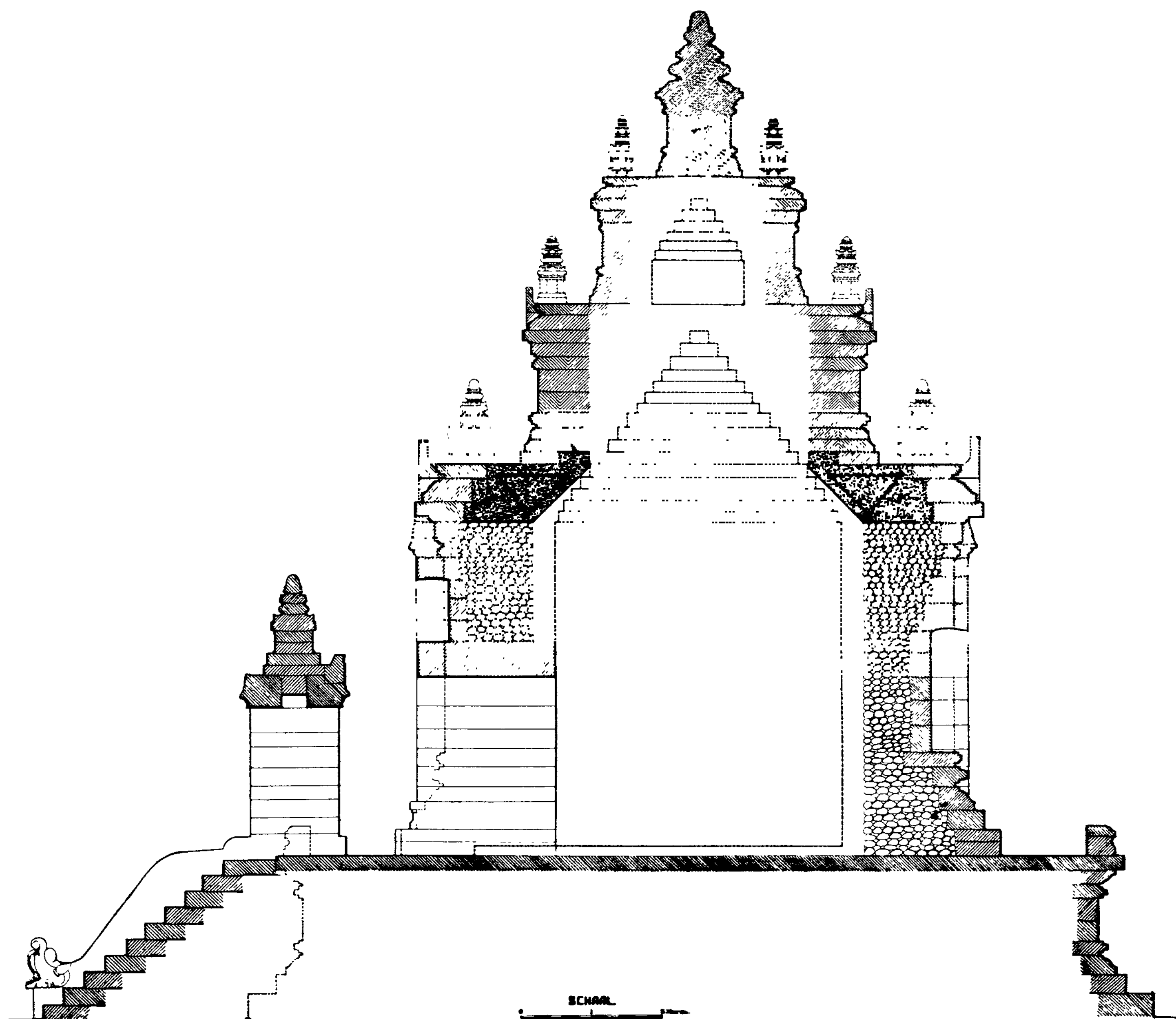
B

SCHAAL.

0 1 2 3 4 5 Meter.

Tjandi Ngawen, Tempel no. II.

A. Bovenaanzicht ; B. Horizontale doorsnede.

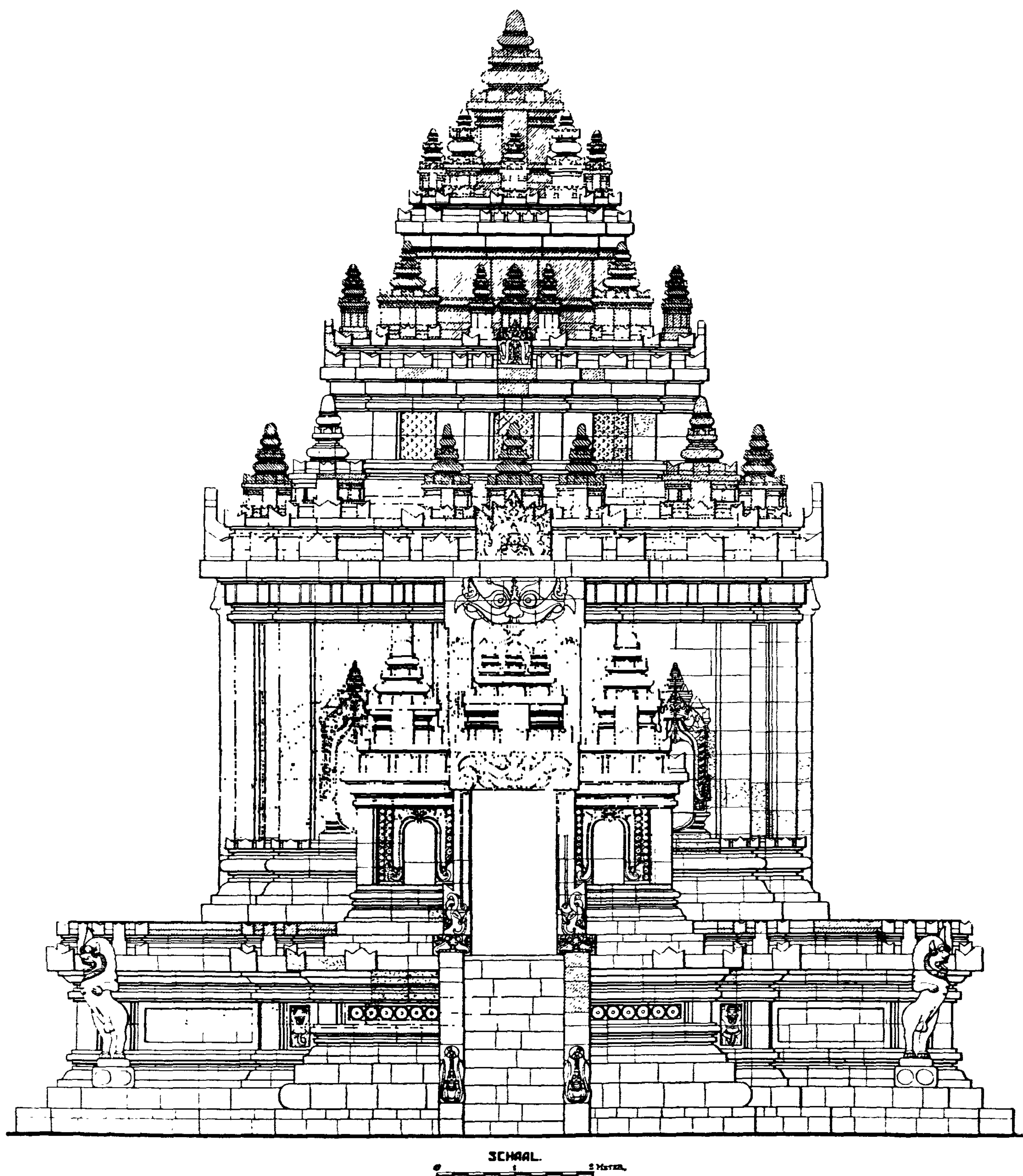

Tjandi Ngawen, Tempel no. II.

Doorsnede Oost-West.

LEGENDA.

GESTIPPELDE HARCEERING BETEEKENT: VORM BEKEND, MAAR NIET GESTELD WEGENS ONVOLDOENDE AUTHENTIEKE FRAGMENTEN.
HARCEERING BETEEKENT: VORM ONZEKER.
GESTIPPELDE VELDEN BETEEKENT: NIEUW GEHAKTE STEENEN AANGEGEVEN VOLGENS DE FOTO'S.

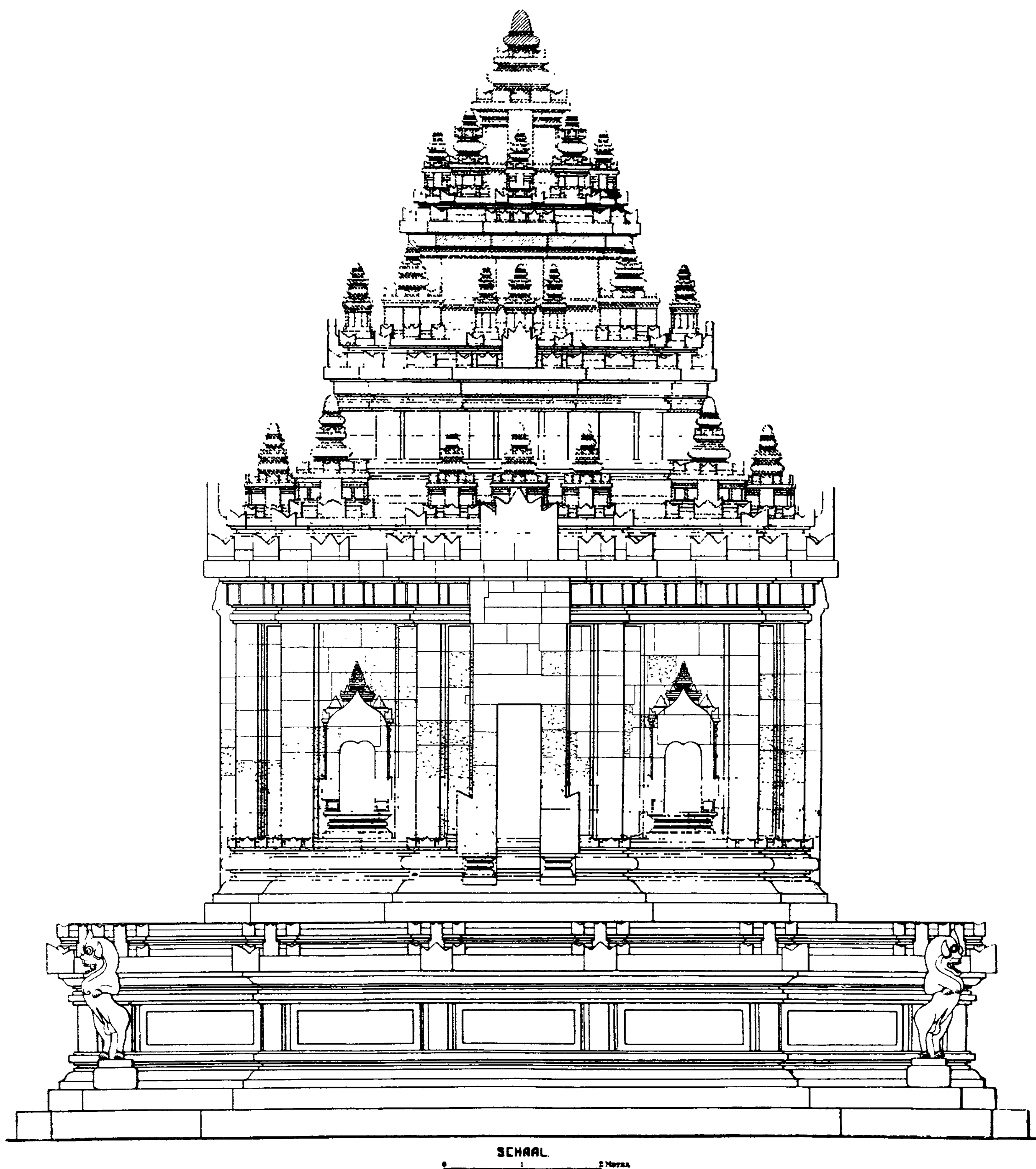
SCHAAL.
0 1 2 METER.

Tjandi Ngawen, Tempel no. II.

Oost-aanzicht.

LEGENDA.

GESTIPPELDE HARCEERING BETEEKENT· VORM BEKEND, MAAR NIET GESTELD WEGENS ONVOLDOENDE AUTHENTIEKE FRAGMENTEN.
HARCEERING BETEEKENT. VORM ONZEKER.
GESTIPPELDE VELDEN BETEEKENT: NIEUW GEHAKTE STEENEN AANGEGEVEN VOLGENS DE FOTO'S.

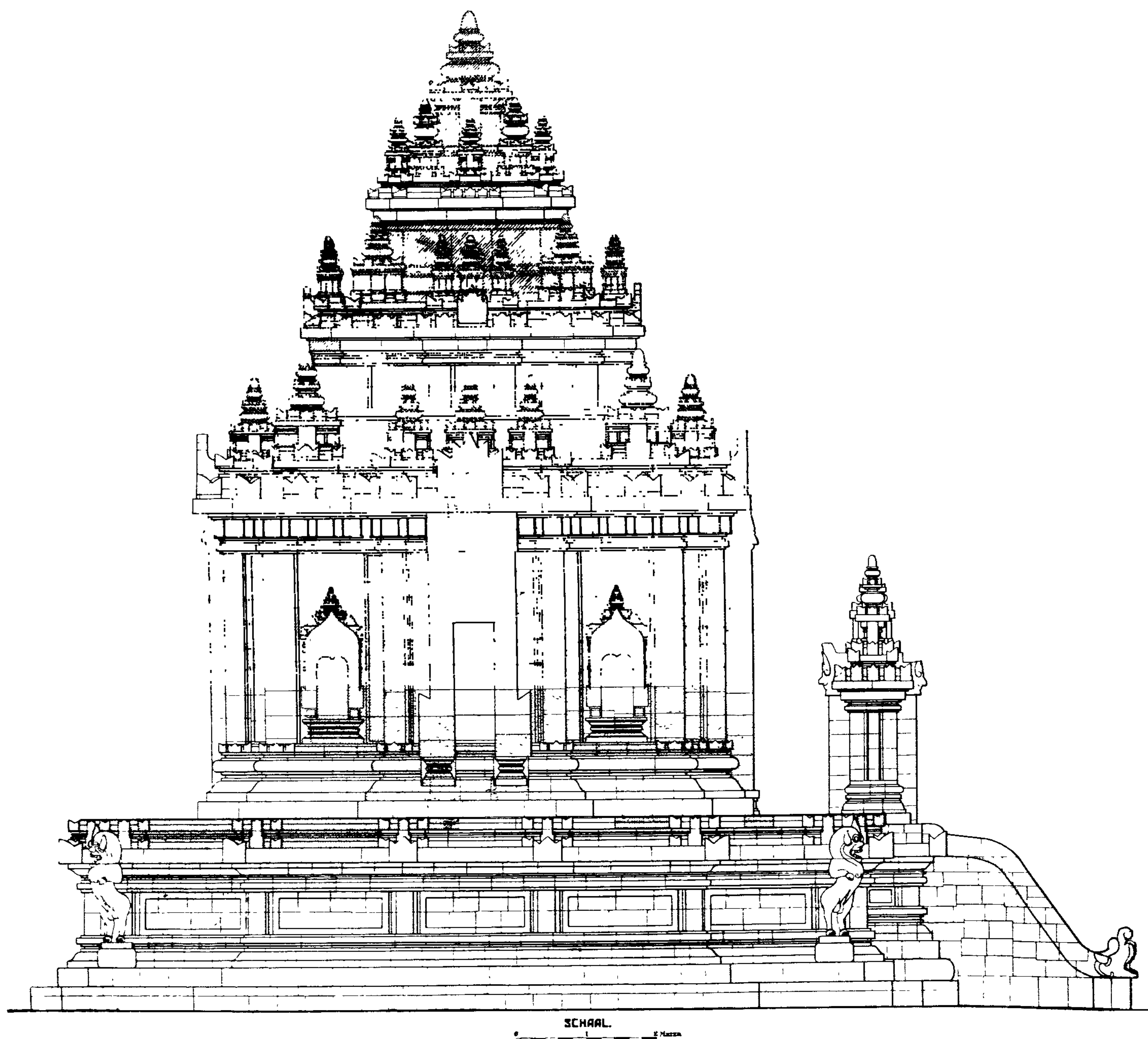
SCHAAL.
0 1 2 Meter

Tjandi Ngawen, Tempel no. II.

West-aanzicht.

LEGENDA.

GESTIPPELDE HARCEERING BETEEKENT: VORM BEKEND, MAAR NIET GESTELD WEGENS ONVOLDOENDE AUTHENTIEKE FRAGMENTEN.
HARCEERING BETEEKENT: VORM ONZEKER.
GESTIPPELDE VELDEN BETEEKENT: NIEUW GEHAKTE STEENEN AANGEGEVEN VOLGENS DE FOTO'S.

Tjandi Ngawen, Tempel no. II.

Zuid-aanzicht.

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

Oudheidkundig Verslag 1927

Derde en Vierde Kwartaal

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Weltevreden ALBRECHT & Co. | *'s-Hage* M. NIJHOFF
1928

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

DERDE EN VIERDE KWARTAAL 1927.

§ 1. *Personalia.*

Aan den Chef werd om gezondheidsredenen met ingang van 26 November een ziekteverlof van twee maanden toegestaan.

In verband met de toegestane extra-fondsen voor het prehistorisch onderzoek in Rembang en Madioen werd Dr. P. V. van Stein Callenfels met ingang van 1 October overgeplaatst van Kaban Djahe (Sumatra's Oostkust) naar Welingi (afd. Ponorogo, res. Madioen).

§ 2. *Reizen.*

In de maand Augustus maakte de Chef een inspectie-reis naar Midden-Java.

Dr. P. V. van Stein Callenfels was gedurende bijna de geheele maand Juli bezig met het lichten van 2 prehistorische skeletten in de grot te Sampoeng, kwam in den loop der periode onder verslag enkele malen naar Weltevreden voor het voeren van besprekingen en maakte verschillende reizen over Java voor het verzamelen van prehistorische gegevens.

Dr. Goris bezocht in de maanden Augustus tot October het eiland Bali. Deze reis had ten doel een wetenschappelijke bestudeering der lijkverbrandingsplechtigheden en de erbij behoorende nafeesten. Zijn verblijf op dat eiland werd tevens benut voor de voorbereiding van Rabindranāth Tagore's bezoek aan Bali.

In verband met de werkzaamheden te Singasari werd deze plaats meermalen door den bouwk. Inspecteur bezocht; voorts maakte deze in het derde kwartaal een inspectie-reis naar de monumenten Tikoes, Badjang-Ratoe, Brahoe, Wringin Lawang, Djedong, Pasetran, Bangkal, Tegawangi, Selamanglen, Glodok gebergte, Bojolangoe, Sanggrahan, Panataran, Soemberdjati, Sawentar, Gaprang, Ploembangan.

In het vierde kwartaal bezocht hij Djawi, Dermo, Wringin Lawang, Badjang ratoe, Tikoes, Ngalik, Songoriti, Badoet, Boeloe lawang, Sendang doewoer, Ngetos, Tegawangi, Ardimoeljo, Goenoeng Gangsir, Djalatoenda, Kasiman tengah, Belahan, Toempang en Kidal.

De bouwk. Adjunct Inspecteur bezocht de oudheden: Gedong Sanga, Baraboedoer, Mendoet en Merak; voorts de monumenten in de omgeving van zijn standplaats.

Voor de reizen van den bouwk. opzichter en den Fotograaf-teekenaar zie de door hem uitgebrachte rapporten.

§ 3. *Publicaties.*

Het oudheidkundige Verslag over het eerste en tweede kwartaal 1927 verscheen in druk. Tevens verscheen de vierde, herziene druk van de „Korte Gids voor den Boroboedoer", die bij het Depôt van Leermiddelen te Weltevreden verkrijgbaar werd gesteld.

§ 4. *Geschenken.*

De volgende boekwerken werden voor de bibliotheek ontvangen:
Inscriptions du Cambodge, Tome III, Paris 1927.
Epigraphia Indica Vol. XVIII Pl. VII en VIII.
Guide to Qutb, Delhi, bij J. A. Page, Calcutta, 1927.

§ 5. *Bescherming van monumenten en nieuwe opnamen.*

Baraboedoer. In aansluiting aan het in het vorige kwartaalverslag opgenomen rapport van den heer Neys over de Baraboedoer-reliefs van den hoofdmuur, eerste gaanderij, bovenste reeks, kan worden medegedeeld, dat de contrôle van de onderste relief-reeks van denzelfden muur (Divyāvadāna-serie heeft uitgewezen, dat op een 38-tal plaatsen het beeldhouwwerk beschadigd is. Evenals bij de andere reeks bestaan haast alle verminkingen uit afsplinteringen of afschilferingen van den steen, terwijl slechts één geval van verwering werd geconstateerd. Ook hier weer zijn het voornamelijk de uitstekende onderdeelen der figuren — voeten, handen, teenen, vingers, neuzen enz. — die op den rand van een voeg gebeiteld zijn, welke het slachtoffer van de werking van het gesteente zijn geworden.

De door het Hoofd van het Laboratorium van Materiaalonderzoek B.O.W. te Bandoeng ingestelde litteratuur-studie (zie vorig O. V. p. 11) heeft weinig resultaat opgeleverd. Het eenige middel, dat in de hier beschikbare werken tegen de chemische verwering van natuursteen wordt opgegeven is de toepassing van een fluaat (silicofluoride). Hiermede zullen nu proeven genomen worden.

De nieuwe instructie voor den ambtenaar belast met het toezicht op de Hindoe-oudheden in de Progovallei is als Bijlage E afgedrukt.

Het Gouvernements Besluit van 8 Sept. No. 16, waarbij de taak van den Oudheidkundigen Dienst nader wordt omschreven en een Oudheidkundige Commissie ingesteld, vindt men hierachter als Bijlage D.

MIDDEN-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Adjunct Inspecteur.

Prambanan *(derde kwartaal).* In het vorig verslag werd reeds vermeld, hoe bij het terreinonderzoek in den Zuid-Westhoek de mogelijkheid gebleken is,

dat zich onder den grooten steenhoop aan de Westzijde nog waardevolle stukken bevinden. Voordat tot een onderzoek van dit terreingedeelte kan worden overgegaan, dient echter eerst de groote steenhoop op een andere plaats geborgen te worden. Op het reeds overvolle tempelterrein is hiervoor geen plaats, om welke reden naar een geschikt terrein buiten den ringmuur werd omgezien. Dit werd gevonden op een landtong in den rivieroever. De steenen zijn er gemakkelijk heen te transporteeren en de stapel blijft van het tempelterrein uit onder voortdurend toezicht. Er zullen uitsluitend ruw bekapte steenen opgetast worden; alle bewerkte stukken, die mogelijk nog in den hoop schuilen, worden binnen den ringmuur gehouden.

Behalve de kans, dat bij het onderzoek van dit terreingedeelte nog waardevolle stukken worden gevonden, heeft het verplaatsen van den steenhoop ook nog het voordeel, dat een sta-in-den-weg verdwijnt, waardoor het uitzicht vanaf het tempelterrein aanmerkelijk wordt verruimd.

In afwachting op de vergunning van het Bestuur voor de berging van den steenhoop, werd aan de Oostzijde de vierde reeks bijtempels ontgraven. Nieuwe gegevens zijn hierbij niet gevonden. Het opgegraven materiaal behoort uitsluitend tot de bijtempels. Het is niet uitgesloten, dat er stukken zijn gevonden, die nieuwe gegevens voor deze tempels leveren, maar daar het geheele terrein tusschen den Ie en IIe ringmuur als bezaaid ligt met steenen van deze tempels, is het niet waarschijnlijk. In ieder geval, laat het zich nu nog niet beoordeelen, daarvoor is tot dusver het onderzoek van de bijtempels te oppervlakkig geweest.

Het onderzoek van de gordels A en B nam het geheele kwartaal in beslag. Het resultaat hopen we later aan de hand van foto's en teekeningen uitvoerig te bespreken.

We willen nu volstaan met de mededeeling, dat het gelukt is, om van alle nisbekroningen, de kalakoppen incluis, de oorspronkelijke plaats terug te vinden. Dit is een groot voordeel geweest, omdat de nisbekroningen vaak gegevens leverden voor de aansluitende hoekpartijen.

Bij laatst bedoeld onderzoek is tevens gebleken, dat in het reeds gereconstrueerde werk onjuistheden scholen, waardoor het een ondeugdelijke basis was voor een eventueele verderen opbouw. In overleg met den Dienstchef werden dan ook de reeds in het werk teruggeplaatste gedeelten van den teerling, de poortomlijsting van den Zuidelijken ingang uitgezonderd, afgebroken, om opnieuw gesorteerd te worden.

Nu het onderzoek van de gordels A en B is afgeloopen komen we aan een zeer lastig gedeelte, het zgn. tusschenlijstwerk. Een ieder, die het rapport-van Erp kent, weet, welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Gelukkig zijn er aanwijzingen, die eenige hoop geven, dat het onderzoek resultaat zal hebben.

Prambanan *(vierde kwartaal)*. Nadat op het einde van het vorige kwartaal het onderzoek van de gordels A en B was beëindigd, kon met het zgn. tusschenlijstwerk, gordel O worden begonnen.

Zooals bekend, is dit lijstwerk voor een groot gedeelte door den heer Perquin bij elkaar gezocht en op den grond opgesteld. In zijn rapport, waar het lijstwerk uitvoerig wordt besproken, voert de heer van Erp echter verschillende bedenkingen aan tegen de samenstelling en detailleering. Behalve de opmerkingen van algemeenen aard, vinden we in het afzonderlijk aan het rapport gehechte overzicht nog eenige aanteekeningen over de uitvoering die niet in alle opzichten voldeed; zoo sloot o. a. het ornament van den guirlande-band met rozetten niet overal aaneen en was het verticale verband in meerdere velden zoek.

Voorop kan worden gesteld, dat de opeenvolging van de drie eerste steenlagen, die resp. den guirlandeband en de rechthoekig versneden lijst, den vlakken dekband en de ojieflijst omvatten, voldoende verantwoord is. Ook de heer van Erp achtte slechts een nadere verklaring noodig van de laatste of vierde steenlaag.

Het is duidelijk, dat de onderste laag van het tusschenlijstwerk een prachtige contrôle levert op de samenstelling van gordel B, omdat beide gordels direct bij elkaar aansluiten. Bedoelde steenlaag werd dan ook op zich zelf zorgvuldig samengesteld en eerst daarna op gordel B. beproefd. Als uitgang voor de samenstelling dienen alleen die punten, die absoluut vast staan, hetzij dat ze zich nog in het oorspronkelijke werk bevinden of wel bij het onderzoek van gordel B vastgesteld konden worden. Het resultaat van de proef was zeer bevredigend. Niet alleen bleek het verticale verband overal verzekerd, maar bovendien konden nog twee hoekpilasters teruggebracht worden, waarvan de oorspronkelijke plaats bij het onderzoek van gordel B, bij gebrek aan gegevens, niet was aan te wijzen.

Nu ook de detailleering van de onderste steenlaag vaststaat, vormt ze een deugdelijke basis voor het verdere onderzoek van het lijstwerk.

Bij de bespreking van de ojieflijst met de groote antefixen wees de heer van Erp op de werkelijk zonderlinge verdeeling van de groote midden-antefixen, die, hoewel van tweeërlei typen, zonder een bepaald schema maar willekeurig over de verschillende velden waren verdeeld.

De heer Perquin verdedigde zijn verdeeling op moeten, die op het bovenvlak van den onderliggenden dekband zichtbaar zouden zijn. Terecht maakt de heer van Erp hierbij de opmerking, dat „moeten" nooit een aanwijzing kunnen geven voor de typen. Als men daarbij nog in aanmerking neemt, dat er slechts 25 stukken van den dekband voorhanden waren, waarvan er geen twee aaneensloten, dan is het begrijpelijk, dat de datailleering van de ojieflijst niet verantwoord werd geacht.

Om afdoende zekerheid nopens de oorspronkelijke verdeeling van de antefixen in de ojieflijst te verkrijgen, kunnen m. i. twee methoden dienstig zijn, al naar gelang van het aanwezige materiaal.

a. De eerste en verreweg de zekerste methode zou zijn, om een zeker gedeelte van de lijst in originali samen te stellen. Het is echter zeer de vraag, of dit ooit gelukken zal.

b. Een tweede, weliswaar veel minder betrouwbare, methode zou zijn, om bij een voldoend aantal stukken van den dekband er eenvoudig de verschillende antefixen op te passen.

Met het door den heer Perquin verzamelde materiaal was het onmogelijk tot eenig resultaat te komen. Van den dekband waren slechts 25 stukken voorhanden en van de ojieflijst 14 stuks, waarvan er dan nog 8 voor dit doel onbruikbaar waren, omdat de stukken niet meer van de oorspronkelijke lengte zijn. Voor alles diende er dus meer materiaal opgespoord te worden.

Daar wij bij een vluchtig onderzoek van den steenhoop achter den Wiṣṇutempel één stuk van de ojieflijst en twee stukken van den dekband aantroffen, werd besloten dezen hoop geheel om te stapelen. Dit werk is nu nagenoeg beëindigd. Behalve vele andere lijsten en enkele gehavende geornamenteerde stukken, vonden wij 10 steenen van den dekband; helaas echter geen enkel stuk meer van de ojieflijst.

Ook uit den grooten steenhoop aan de Westzijde kwamen intusschen 4 stukken van den dekband en 2 stukken van de ojieflijst voor den dag. Mogelijk dat bij de verdere opruiming en later te volgen ontgraving nog meer steenen voor dit speciale doel gevonden worden.

Door den stand van de financiën moest het werk te Prambanan in vertraagd tempo voortgezet worden. Het aanmaken van betonblokken werd in het midden van het kwartaal om bovengemelde redenen gestopt.

Tjaṇḍi Sewoe *(derde kwartaal)*. De voorziening van de hoeken enz. van het Ie soubasement van den hoofdtempel werd beëindigd, waarmee tegelijk de werkzaamheden aan den hoofdtempel zijn afgeloopen. Behalve één bijtempel, die gecompleteerd wordt, kwamen alle bijtempels gereed. De geheele herstellingsarbeid heeft nog geen vol jaar in beslag genomen en is met betrekkelijk weinig middelen tot stand gekomen. De enkele gereproduceerde foto's mogen een indruk van het bereikte resultaat geven. Hoe men hier ook over moge oordeelen, we zijn ervan overtuigd, dat het èn aesthetisch èn practisch meer bevredigend is, dan wanneer het advies-Berlage was gevolgd. Had de Oudheidkundige Dienst daaraan gehoor gegeven, dan had nu het terrein vol gestaan met houten timmeringen, die het complex ontsierd hadden en bovendien practisch niet afdoende waren geweest.

Het vermoeden, dat in de diverse steenhoopen wel materiaal van den thans onderhanden zijnden tempel zou schuilen is uitgekomen. Bij het openleggen kwamen verscheidene stukken aan het licht. Behalve de steenhoopen in het Noord-Oostelijk kwartier van het terrein werd ook nog een muur van een particulier erf afgebroken, en de erven van de omliggende desa's afgezocht. Het resultaat is van dien aard geweest, dat tot reconstructie van den tempel kon worden overgegaan.

Zooals de foto's Nos. 8614 en 8616 doen zien, was de structuur van den bijtempel grootendeels bekend. Slechts de juiste plaats van de vier dagobs op de hoeken en de juiste vorm van de hoofddagob met bekroning waren niet uit de ruïne af te lezen. Voor den vorm van de hoofddagob hadden we een gegeven in het restantdagob van den 20en tempel Ie reeks. Afdoende was dit gegeven echter niet; in de eerste plaats is de dagob niet compleet, en ten tweede is het onmogelijk om het beloop van deze dagob, zonder meer, als voorbeeld te nemen, omdat de beide reeksen

tempels in verschillende details van elkaar verschillen, zoo bijv. in de afdekking van de portiek, de bekroning van de bodhisattwa's, de groote antefixen op de kroonlijst, de versiering van de dak-etages, den voet van de dagob enz.

Een zeer kostbaar gegeven hadden we in de oude foto van Kinsbergen. (Zooals zoo dadelijk blijken zal, is het aan de foto te danken, dat de tempel gereconstrueerd kan worden). Om nu echter van een foto den vorm en de afmetingen van een bouwdeel af te meten, is een riskant experiment. De eenige zekere weg, om uit deze moeilijkheid te geraken, was, om het verzamelde materiaal nauwkeurig te sorteeren en zoodoende te trachten het oude profiel op te bouwen. Pl. No. 19*a* doet zien wat het resultaat is geweest. De twee geornamenteerde lagen bevonden zich nog op de ruïne op hun oorspronkelijke plaats; dit was dus een betrouwbare basis. Twee constructieve eigenaardigheden hebben voorts een volledige opbouw mogelijk gemaakt; ten eerste het zeer onregelmatige steenverband, en ten tweede de willekeurige plaats der dookgaten in de verschillende lagen. Op twee plaatsen gelukte het de volledige hoogte te bereiken; alle twijfel of de juiste vorm is teruggevonden, is uitgesloten, want het een corrigeert het ander.

Een andere moeilijkheid was, om het juiste type van bekroning vast te stellen. Als men de vele voetstukken en pinakels bekijkt, die aan den voet van de verschillende tempels liggen, ontdekt men direct, dat elke reeks (Ie en IIe reeks) zijn eigen type van bekroning heeft gehad. Welk type behoort nu bij de IIe reeks? Wel lag het voetstuk met bijpassende pinakel, *Pl. 19b,* aan den voet van den te reconstrueeren tempel, maar dit zegt nog niet veel, want hetzelfde type vindt men ook bij de Ie reeks. Meten of passen kon niet, want er is geen enkele dagob meer compleet. Hier gaf echter de foto van Kinsbergen de oplossing. Het type is op de foto duidelijk te herkennen, zoodat alle onzekerheid is weg genomen.

De juiste plaats van de vier kleine dagobs op de hoeken kon aan de hand van de stukken bepaald worden. In het bovenvlak van het ojief is een ondiepe inzinking, op Pl. 19*c* met een krijtstreep aangegeven, waarin de dagob precies past. Dat dit inderdaad de juiste plaats is, bevestigt de foto van Kinsbergen.

Hiermede was de structuur van den tempel bekend, zoodat, uit een wetenschappelijk oogpunt, geen enkel bezwaar tegen een eventueele reconstructie bestond. (De portiek wordt hierbij buiten beschouwing gelaten). Dus kwamen nog alleen aesthetische overwegingen in het geding. Waren er voldoende oude stukken voorhanden, om met een reconstructie tot een bevredigend geheel te komen? We meenen deze vraag bevestigend te kunnen beantwoorden.

De Platen *Nos. 19d, 20 a en b* doen zien, wat er respectievelijk van den teerling, de kroonlijst met antefixen, het voetstuk van de kleine dagob, enz. op den Zuid-Westhoek, die vrijwel tot beneden toe was afgestort, is teruggevonden. Daarbij kan nog worden vermeld, dat van de andere hoeken nog menig geornamenteerd stuk is achterhaald. Van het lotuskussen, waarop de dagob rust, is menig stuk voorhanden. Van de zes groote en zes kleinere dagobs, die aan den voet van de hoofddagob zijn geplaatst, ontbreken slechts twee ongeornamenteerde benedenstukken,

en van den geornamenteerden band, die om de hoofddagob loopt, wordt slechts 0.45 M. gemist. Het aantal geornamenteerde stukken, die door nieuwe steen vervangen moet worden, is dan ook zoo gering, dat het geen bezwaar oplevert voor een reconstructie, waardoor één der fijne scheppingen van de Hindoe-Javaansche bouwkunst, voor een groot deel, in haar ouden luister kan worden hersteld.

De portiek is tot hiertoe met opzet buiten bespreking gehouden. Het tot dusver bijeen gebrachte materiaal hiervoor is nog niet voldoende, om tot een reconstructie over te gaan. Het onderzoek is echter nog niet definitief beëindigd, zoodat het nog altijd resultaat kan opleveren. Het behoeft geen betoog, dat geen moeite gespaard zal worden, om ook dit onderdeel tot een goed einde te brengen.

Tjaṇḍi Sewoe *(vierde kwartaal)*. De reconstructie van den bijtempel, werd met kracht voortgezet en, voorzoover het den eigenlijken tempel betreft, met het einde van het kwartaal beëindigd. Het in volgorde overbrengen van de op den grond opgestelde fragmenten in het werk leverde geen bijzonderheden op.

Intusschen werd het terrein met de geheele omgeving grondig afgezocht, om zoo mogelijk stukken van de portiek te verzamelen. Dit geduldig en eindeloos zoeken heeft tot resultaat gehad, dat ook de portiek gereconstrueerd kon worden, waarmee de geheele tempel in zijn oorspronkelijken vorm en lijn hersteld zal zijn.

De foto No. 8613 laat zien, wat er nog van de portiek aan de ruïne restte. De breedte en diepte waren nauwkeurig bekend, maar ook de hoogte was duidelijk van de ruïne af te lezen, omdat het beloop van de kroonlijst op het voorvlak van het kapiteel den liseen naast den ingang goed te volgen was.

Voor den vorm en detailleering beschikten we over de volgende gegevens: De eigenlijke poortomlijsting bestaat uit de traditioneele gewelfde baan tusschen twee vlakke bandjes, met aan de buitenzijde nog een vlak bandje in plaats van den bekenden vlammenrand. Aan den voet makara's. In de binnenzijde bevindt zich aan weerszijde een rechthoekige pilaster, die beneden op een geprofileerd basementje rust, foto No. 8613.

De zijvlakken bevatten in de as een kleine bodhisattwa, welke links en rechts geflankeerd wordt door een liseen met geprofileerd voetstuk. Naast de lisenen zoowel aan den inwendigen als uitwendigen hoek bevindt zich een breede, vlakke band als afsluiting, foto No. 8613, welke ook den Noord-Oosthoek geeft van den tempel ernaast (links).

Een vergelijking van deze gegevens met de nog eenige bestaande portiek van de 1e reeks bijtempels, foto No. 8276 doet een groote overeenkomst zien. De gemeenschappelijke vormgeving betreft echter alleen het benedengedeelte, want al spoedig bleek de bekroning van een geheel ander type te zijn. Het begint al dadelijk met de afsluiting van den doorgang. Bij de 1e reeks een kālakop-afdekking; bij de 2e reeks een vlak fries met de bekende vaas-decoratie. Dat dit type dorpel tot de 2e en 3e reeks tempels behoort, lijdt geen twijfel. Niet alleen liggen nog voor ettelijke tempels de bijbehoorende dorpels, maar er zijn maar twee typen dorpels,

en daar het type van de 1e reeks bekend is, moet het tweede type noodwendig tot de 2e en 3e reeks behooren, want qua vorm en detailleering zijn de 1e en 4e en de 2e en 3e reeks tempels aan elkaar gelijk. Bij deze dorpels behooren dan ook de kleine kālakoppen met afhangende snoeren als bekroning van de posten van de poortomlijsting.

Het geornamenteerde fries van den dorpel wordt boven afgesloten door een rechthoekig versneden lijst. Deze opeenvolging is verzekerd, omdat door een onregelmatig voegverband de lijst beneden ook nog deel uitmaakt van het fries. Op dezelfde wijze kon het op de lijst volgende fronton vastgesteld worden. Weliswaar is dit niet aan den onderhanden zijnden tempel te constateeren, maar wel bij den tempel ernaast, dat de twee groote fronton-stukken inderdaad tot onze portiek behooren, werd bewezen door de gaten van de steenen pennen, die oorspronkelijk het steenverband uitmaakten. Bovendien lagen de stukken met den dorpel aan den voet van den tempel. De overige stukken moesten elders gezocht worden. Na veel moeite is het gelukt, om van den voorgevel, behalve een klein stukje van het tympanon en den top van de bekronende-kālakop, alle geornamenteerde stukken te achterhalen.

Voor de zijvlakken was het resultaat helaas wat minder. De ontbrekende steenen van den bodhisattwa op het Noordelijke veld werden teruggevonden, maar de geornamenteerde bekroning is verdwenen. Ook de friesstukken van de kroonlijst ontbreken. Aan den Zuidkant ontbreekt de geheele figuur met alles, wat er bij behoort.

Ofschoon er dus heel wat ontbreekt, toch was de structuur uit de gegevens van de ruïne zelf en uit losse fragmenten tot andere tempels van dezelfde reeks behoorende, met geringe moeite vast te stellen.

Nadat het bijeengebrachte materiaal was gesorteerd en opgestapeld, kwam de groote vraag aan de orde, of ook de portiek gereconstrueerd kon worden. Het viel niet te ontkennen, dat in de zijvlakken veel nieuw werk ingelascht moest worden. Tegenover de incomplete zijwanden stond echter de vrijwel gave voorgevel. Hierbij gevoegd de groote waarde van de portiek als massa voor de harmonie en het evenwicht van den geheelen tempel, deed tenslotte het besluit nemen, om over de bezwaren van de zijvlakken heen te stappen en tot reconstructie van de portiek over te gaan.

Tjaṇḍi K a l a s a n *(derde kwartaal)*. Zoodra de steiger gereed was, werd met de ontruiming van de Zuidelijke helft van den tempelkop begonnen. De foto's Nos. 8779 en 8789 mogen een indruk geven van den puinhoop, die zich hierop bevond. In hoofdzaak is het materiaal, dat van de hoogere dakgeledingen is afgestort. Zooveel mogelijk werd het beneden in dezelfde groepeering neergelegd, zoodat straks bij de sorteering bekend is, waar de steenen werden gevonden. De foto's Nos. 8780 en 8787 geven dezelfde hoeken na de opruiming.

In een vorig verslag wezen we er op, hoe de bekroning van de 1e dakgeleding boven de nevencella's in werkelijkheid aanmerkelijk afwijkt van de reconstructie, die de heer IJzerman er in zijn bekend werk van gaf. Volgens bedoelde teekening zou de bekroning slechts bestaan uit een trits van vijf betrekkelijk kleine dagobs. Een wel wat nietige bekroning voor de architectonisch zoo belangrijke partijen der nevencella's.

De foto's Nos. 8783, 8780 en 8787 doen duidelijk zien, dat zich achter de bewuste dagobs nog een belangrijk bouwdeel bevindt. Vooral foto No. 8780, die de Oostzijde geeft, toont dit duidelijk. Op den voorgrond zien we de voetstukken van de bewuste dagobs, met daarachter een compleet bouwdeel met basis, teerling en bekroning. De laatste moest met bamboes gestut worden, om instorting te voorkomen. Op de vlakke deklijst van de bekroning volgt een tweede band, die enkele centimeters terugspringt, en waarop het voetstuk van een heel kleine dagob ligt. (Hierbij willen we nog opmerken, dat 't bouwdeel, zooals het zich thans voordoet, een later bijbouwsel blijkt te zijn; hierover echter later meer).

Uit de structuur, profileering enz. blijkt duidelijk, dat het bouwdeel geen bekronend element is geweest, maar een voetstuk was van een hooger liggende bekroning. Waar deze bekroning uit bestaan heeft, is nog niet bekend; het verdere onderzoek zal hierover wellicht uitsluitsel kunnen geven. De veronderstelling ligt echter voor de hand, dat het een groote, vrijstaande dagob was, die het geheel op waardige wijze bekroond. Eenzelfde oplossing vinden we o. a. bij de ware hoeken, die zich ook oplossen in het zoo bij uitstek Buddhistisch bekroningsmotief, de vrijstaande dagob.

De foto's Nos. 8791 en 8792 geven een beeld van de Ie dakgeleding boven de Zuidelijke cella vóór de afbraak. Om tot een deugdelijke herstelling van het monument te komen, was het noodzakelijk, dat dit gedeelte in zijn geheel werd afgebroken. De foto's Nos. 8811 en 912 geven dezelfde hoeken na de afbraak. De inwendige kern bevindt zich nog in vrij behoorlijken toestand, en als later de kleine scheuren en andere openingen met cementmortel worden gevuld, levert het voldoende hecht werk.

Vanaf de kroonlijst werden bij de afbraak de scheuren, die met een vallende tand door het Oostelijk en Westelijk zijvlak loopen, gevolgd. De Zuidzijde is geheel tot op de lijsten van de teerling-basis afgebroken, Pl. 21 *a* en *b*.

Ter voorkoming van de beschadiging van de plaatselijk nog aanwezige stuccolaag, werd deze op de voegen met een scherpen beitel doorgesneden. Deze werkwijze heeft een goed resultaat gehad, want zonder noemenswaardige beschadiging van de stucco zijn de stukken naar beneden gekomen. Het vereischte echter de grootste omzichtigheid; op tal van plaatsen laat de verbinding van de stuccolaag met den steen te wenschen over. Voor een onderzoek naar de juiste samenstelling van den mortel, die voor de stucco is gebruikt, zullen enkele stukken naar het Gouvernements-laboratorium te Bandoeng worden opgezonden *).

Bij het afbreken van de bekende typische deuromlijsting kwam een merkwaardigheid aan het licht. Het bleek nml. dat het sublieme poortje met de achtkantige halfzuiltjes en fijne bekroning een later aanbouwsel is. Het behoorde dus niet tot het oorspronkelijke plan en was waarschijnlijk ook niet het ideaal van poortomlijsting, zooals de bouwmeester zich had gedacht, maar toch, tot welk een schitterende

*) Zie Bijlage G.

oplossing heeft hij deze, blijkbaar later opgekomen, zaak gebracht. Wij mogen er dankbaar voor zijn, dat, om welke redenen dan ook, een vernauwing van den oorspronkelijken ingang gewenscht was, want daaraan hebben we een buitengewoon fijn architectonisch en sculpturaal detail te danken. De *Pl. 22, a en b* laten duidelijk de versmalling van den oorspronkelijken ingang zien. Men lette bijv. op de oude speungaten in den dorpel, de loodrechte voeg enz. De vernauwing bedraagt aan beide zijden 0.32 M.; de tegenwoordige ingang is dus 0.64 M. nauwer dan de oorspronkelijke.

Tjaṇḍi Kalasan *(vierde kwartaal)*. Nadat de Zuidzijde tot op de voetlijsten was afgebroken, foto's Nos. 8920—22, werden de hoeken beneden met nieuw werk aangevuld, om voldoende draagvlak te hebben voor de te herstellen lijsten. De foto No. 4001, geeft den toestand van de beide hoeken vóór de restauratie. De hoeken van den teerling teekenen zich nog tot beneden toe scherp af, maar het dragende lijstwerk op de hoeken is weggevallen, waardoor niet alleen de noodige steun verloren ging, maar ook de silhouetlijn bruusk wordt afgebroken. Afgezien dus van de practische noodzakelijkheid was het ook uit een aesthetisch oogpunt gewenscht, om de lijsten te herstellen.

Van het soubasement is slechts in de inwendige hoeken een klein gedeelte gespaard gebleven. Ook van de trap is niets meer te zien, en daar van beide bouwvallen geen steen werd teruggevonden, zal de toestand van vóór de restauratie gehandhaafd moeten worden. Het nieuw aangebrachte werk op de hoeken is in overeenstemming gehouden met de overige afgebrokkelde gedeelte en springt zoover terug, dat de eigenlijke huid er eventueel later vóór geplaatst kan worden.

Bij het herplaatsen van den gevel was het onvermijdelijk om enkele geheel verbrijzelde stukken door nieuwe te vervangen. Behalve een klein stukje in den vlammenrand van de poortomlijsting konden echter bij de vernieuwing de geornamenteerde partijen onaangetast blijven.

De hinderlijke vullingen in de nissen op de vlakken zijn verwijderd en de dorpels, die beide gebroken zijn, door ingelaten U-ijzers ondervangen, welke in den vorm van het gewelf gewalst zijn.

Aan het eind van het kwartaal was de herstelling tot de kroonlijst gevorderd.

In het laatste half jaar werden Geḍongsanga, Baraboeḍoer, Mendoet en Mĕrak bezocht. Omtrent de tempels te Gedongsanga en den Mendoet valt niets bijzonders te rapporteeren. Het invoegen van de uitgeregende vloergedeelten van den Baraboeḍoer werd in het vierde kwartaal beëindigd. Bij de werkzaamheden heeft de heer Neijs zijn gewaardeerde medewerking verleend door het dagelijksch toezicht op zich te nemen. Bij het bezoek aan tjaṇḍi Mĕrak bleek een gedeelte van den op den grond opgestelden kop te zijn ingestort. Zoo spoedig mogelijk zal hierin worden voorzien. De teekenaar was gedurende het kwartaal te Kalasan, om onder toezicht van den bouwk. opzichter, de in het vorige jaar opgenomen, monumenten op Sumatra in teekening te brengen.

Verslag van den Bouwkundigen Opzichter.

Tjaṇḍi Kalasan *(derde kwartaal)*. Zuidelijke helft. Begin van dit kwartaal kwam de steiger gereed en werd begonnen met het opruimen van de afgestorte steenen aan de Zuidzijde, den Zuid-Oost- en Zuid-Westhoek op de eerste dakgeleding, afkomstig van de bekroning eerste dakgeleding en van de tweede dakgeleding. Aan de Zuidzijde van het tempelterrein werd door middel van piketten de eerste en tweede dakgeleding in platten grond uitgezet en de afgehaalde steenen hier, aan dezelfde zijden vanwaar ze weggenomen werden, opgesteld. Daarna werden de resten van de dagobs stuk voor stuk afgebroken, vervolgens de nissen van de eerste dakgeleding; ook de 3 nog aanwezige beeldjes aan de Zuidzijde van den Zuid-Oosthoek, de Oost- en Zuidzijde van de Zuidelijke cella werden op het terrein geplaatst. Vervolgens werd begonnen met het afbreken van de kroonlijst. Alle tot nu toe afgenomen steenen werden in verband op het terrein opgesteld. Tusschen de verschillende lagen werden, om beschadiging te voorkomen, bamboelatten gelegd. Na afloop van deze werkzaamheden werd laag voor laag de teerling en daarna de teerlingsbasis afgebroken tot en met de ojieflijst boven de vlakke zware band; dit geschiedde alleen aan de Zuid- en gedeeltelijk aan de Oost- en Westzijde van de Zuidelijke cella. De teerling en de teerlingsbasis van den Zuid-West- en Zuid-Oosthoek kunnen blijven staan; wel moeten enkele steenen van de hoekpilasters vernieuwd worden, doch een algeheele afbraak is hiervoor niet noodig.

Gelijktijdig met de bovengenoemde werkzaamheden werd begonnen met het ontmantelen en het loshakken van de betonmassa van de steunbeer. Na tien jaren verborgen te zijn geweest kwam de cella-ingang met omlijsting weder voor den dag. Vermeld kan worden, dat het geheel niet noemenswaardig geleden heeft. Na de opruiming van de beton werd ook de omlijsting van den ingang tot en met de makara's afgebroken en op het terrein uitgelegd. Tijdens de afbraak van de verschillende lagen werd het achterliggende werk (kern) waar mogelijk naar binnen geschoven en door middel van balken en planken geschoord. Nadat de Zuidzijde voor zoover als noodig was afgebroken werd begonnen met het versterken van het 2e soubassement aan den Zuid-Oost- en Zuid-Westhoek om voldoende oplegging te verkrijgen voor de nieuw aan te maken vlakke banden onder den zwaren ojiefband van de teerlingbasis. Ook voor de herplaatsing van de makara's van de poortomlijsting moeten enkele onderliggende lijsten vernieuwd worden, daar deze totaal verbrijzeld zijn. Men is met deze werkzaamheden momenteel nog bezig.

Op de gepleisterde wanden van de Oostelijke nis aan den Zuid-Oosthoek werden enkele zeer flauwe letterteekens en de omtrekken van eene versiering (?) ontdekt, op gelijke wijze als er bij tjaṇḍi Sari zijn. De Adj. Inspecteur werd hiervan in kennis gesteld. Te gelegener tijd zullen er enkele opnamen van gemaakt worden.

In de desa's Kali Bening, Glondong en Kalasan, alle in de nabijheid van den tempel gelegen, werd nog een aantal fragmenten gevonden en naar het tempelterrein vervoerd.

Bij een drietal personen in Kalasan werd een aantal padassteenen aangetroffen bestemd voor de fundeering van hun huizen:

Tjaṇḍi K a l a s a n *(vierde kwartaal)*. Nadat de voetstukken onder de Makara's, voor zoover deze verbrijzeld waren, door nieuw aangemaakte steenen vervangen waren, werden de makara's herplaatst en vervolgens in de cella-ingang tot en met het bekroningsstuk, boven de gaṇa's opnieuw voorloopig gesteld. Toen na herhaald passen en meten de juiste opstelling verkregen was, — vooral met het geornamenteerde bekroningsstuk werden moeilijkheden ondervonden — werd het geheel weder afgebroken en nu definitief gesteld, waarbij de verschillende lagen telkens met cementspecie werden volgegoten. Waar noodig en gewenscht worden de lagen nog versterkt met klauwankers van $^5/_8$ dms. ijzer.

Basis van den teerling. Daarna werd begonnen met het stellen van den teerlingbasis aan den Zuid-Oost- en Zuid-Westhoek van den Zuidelijken voorbouw en de ontbrekende en verbrijzelde lijsten van deze hoeken door nieuw aangemaakte vervangen. Ook deze lagen werden met de noodige ankers versterkt en laag voor laag volgegoten met cementspecie.

Teerling. Vervolgens werd begonnen met het optrekken van de teerling. Gevorderd ter hoogte van de nisdorpels aan de Oost- en Westzijde van den voorbouw, werden de vroeger aangebrachte vullingen onder deze dorpels eerst verwijderd, daarna de gebroken dorpels er uit gelicht en op den grond opgesteld. Volgens het beloop van de onderzijde van deze dorpels werd voor elk een kanaalijzer No. 18 gebogen met links en rechts eene oplegging van 25 c.M. Deze kanaalijzers werden in de dorpels ingelaten en nadat ze weder op hun juiste plaats gesteld waren van boven volgegoten met sterke cementspecie. Aan de achter- en bovenzijde werden ze nog versterkt met groote klauwankers. Geleidelijk aan werd nu voortgegaan met het stellen van de teerling tot aan de eerste laag van de kroonlijst. Behalve dat op verschillende plaatsen in de diverse lagen, waar noodig, voor versterking ankers werden aangebracht, werden ook om de drie lagen, over de geheele breedte van de teerling, steen voor steen met een anker gekoppeld en de hoeken bovendien nog met diagonaal loopende ankers naar het achterliggende verbonden. De 16e laag van den teerling werd met lange ankers versterkt. Op de hoeken, Zuid-Oost en Zuid-West ankers van 2.50 M. lang met een diagonaal anker naar de kern van 2 M. lang, onder de kalakop een anker van 2.20 M. lang met haaksgewijze naar achter gaande ankers van 1.20 M. lang.

In de cella werd een steiger geplaatst, dit was noodzakelijk daar bleek bij het laag voor laag volgieten met cementspecie van den teerling, dat de specie er weder in de binnenruimte door de naden uitliep, deze naden werden dus tijdelijk met klei gestopt.

Portiek Oostzijde. Tegelijk met de bovengenoemde werkzaamheden werden dit kwartaal ook de herstellingen onder handen genomen aan de restanten van den Oostelijken voorbouw. De belangrijk uitgezakte lagen van het gewelf werden afge-

broken, vervolgens de resten van de kroonlijst en de Zuidelijke en Noordelijke muren van den teerling tot aan de inwendige hoeken. Ook de portiekwanden, waarvan de Zuidwand nog twee en de Noordwand nog alle drie de nissen heeft, werden gedeeltelijk afgebroken. Al deze lagen werden op het terrein uitgelegd. Vervolgens werd begonnen met het opnieuw stellen hiervan.

Zooals bekend waren de zij- en achterwand van de Oostelijke nis in den Noordelijken portiekwand gedeeltelijk weggevallen, zoodat de dorpel boven deze nis met eene zijde nog slechts op den vrijstaanden pilaster rustte. Daar het niet raadzaam was om het geheel weder op dezelfde wijze op te bouwen werd, in overleg met den Bouwkundig Adj. Inspecteur, besloten de binnenwanden van deze nis, waarvan de juiste afmeting bekend is, te herstellen, zoodat dus aansluiting werd verkregen met den pilaster en de bovendorpel weer veilig herplaatst kon worden. Ook hier werd laag voor laag volgegoten met cementspecie en waar noodig de lagen met ankers versterkt. Deze werkzaamheden kwamen eind van dit kwartaal gereed zoodat in het volgende kwartaal aan de Oostzijde begonnen kan worden met de gedeeltelijke afbraak en den opbouw van de restanten der tweede dakgeleding.

Fragmenten. In de omliggende dessa's werd dit kwartaal voortgegaan met het opsporen van fragmenten en deze steenen allen naar het tempelterrein vervoerd.

Verslag van den Fotograaf-Teekenaar.

In de maanden Juli en Augustus maakte rapporteur vanaf den steiger een vijftigtal fotografische detailopnamen van den buitenmantel van tjaṇḍi Kalasan aan de Zuidzijde.

Tusschentijds vervaardigde hij foto's van de bodhisattwa-beelden op de buitenmuren van tjaṇḍi Sari en de bijtempeltjes van tjaṇḍi Sewoe. Na een ziekte van drie maanden hervatte hij den 10den Dec. zijn werk en beëindigde de opnamen van tjaṇḍi Sari en enkele van tjaṇḍi Kalasan.

Den 23sten Dec. vertrok hij naar Geḍong Sanga om daar zoo mogelijk het meetwerk te beëindigen. Tijdens deze werkzaamheden werden een 12-tal filmopnamen 9 × 12 gemaakt van fragmenten in de onmiddellijke nabijheid van het zesde complex. De foto's zullen uitwijzen, dat op een complex zes verschillende uitbeeldingen van kālakoppen zijn aangetroffen. De negen kālakoppen boven de poortingangen zijn nog alle aanwezig.

Den 2den Juli ging rapporteur in gezelschap van Controleur Dr. Adam en den 3den September in gezelschap van Controleur Van der Laan voor een voorloopig onderzoek naar de Kaloerahan Gadinghardja in het onderdistrict Krĕtĕk. ZEd. die in deze streek goed bekend is, maakte rapp. attent op de verschillende benamingen voorkomende in deze desa die aangeven dat er eens een oude kraton stond. In de gekanaliseerde rivier Winanga vond rapp. resten van bouwwerken opgetrokken uit baksteen. Alle baksteenen zijn met verschillende teekens gemerkt.

OOST-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

Onderzoek terrein bij Singasari *(derde kwartaal).* Het onderzoek en de ontgraving te Singasari—Penganten werden voortgezet, behoudens eene onderbreking in Augustus voor het maken van de noodige teekeningen. Het verband der muren is, zooals wordt aangegeven in teekening 425 A, iets overzichtelijker geworden. Gedurende de ontgravingen zijn echter niet meer tempelresten ontdekt. De teekeningen 425 en 426 geven een aanvulling op die in het tweede kwartaal; bij vergelijking blijkt de voortgang der werkzaamheden. Op de algemeene situatieteekening 416 werd met lichte harceering aangegeven welke gedeelten tot heden geheel of voor het grootste gedeelte onderzocht zijn, nml. de vakken G 9, F 9, 10, 11, 12; E 10, 11, 12. Vergelijk teekeningen 425, 426. De gevonden fragmenten, beeldrestanten, enz. werden naar het tempelterrein overgebracht en gedeeltelijk gefotografeerd. Foto's 1171—1183. Op laatstgenoemde teekeningen werden alle bijzonderheden bijgeschreven, wat een beter overzicht geeft dan eene beschrijving (wat eventueel nog altijd na beëindiging der ontgravingen kan geschieden). Voor wat betreft de tempelresten wordt verwezen naar het tweede kwartaalrapport.

Het onderzoek door proef-sleuven was zonder veel schade toe te brengen aan beplantingen, enz. en mede van wege het grootere gevaar voor de desabevolking niet mogelijk; vandaar dat het onderzoek thans wordt voortgezet door het graven van putten tot ongeveer 2 Meter diepte onder het maaiveld en in de richtingen der muren.

In de omgeving van den hoofdtempel werd in de desa naar tempelsteenen gezocht, omdat gebleken was dat volgens de foto's van Leydie Melville een massa steenen was weggehaald; tot heden werden ongeveer 250 kleine en groote steenen naar het tempelterrein teruggebracht; het onderzoek is echter nog niet afgeloopen.

Ten Noorden van het station Singasari, dus op aanmerkelijken afstand van den hoofdtempel, werden bij een algemeen onderzoek gedeelten van baksteenmuren gevonden, vermoedelijk van een badplaats; daar een kleine kali over de muren stroomt, zal eene ontgraving gepaard gaan met een plaatselijke en tijdelijke omlegging van deze kali. Het bouwwerkje ligt op het eigendomsperceel van een Chinees; de bemiddeling van den Wedana van Singasari werd schriftelijk verzocht, om den eigenaar te bewegen voorloopig in den toestand geen verandering te brengen.

Onderzoek terrein Singasari *(vierde kwartaal).* Het onderzoek in de omgeving van het tempelterrein werd voortgezet. De hierbij blootgelegde muren enz. werden op de respectieve overzichtsteekeningen Nos. 416 (Schaal 1 à 2000); 432, 433 en 434 aangegeven en betreffen de vakken I 8 en 9; J 8 en 9; G 10 en 11; H 10 en 11; K 10 en 11; L 10 en 11. Op deze teekeningen worden ook de plaatsen der vondsten enz. aangegeven.

Ook in dit kwartaal werd voortgegaan met het opsporen van tempelsteenen in de omliggende desa's; dit onderzoek wordt vooral in de richting Noord regelmatig tot op grooteren afstand van het tempelterrein uitgestrekt. Behalve de 250 stuks groote en kleine steenen in het vorig kwartaal naar het tempelterrein overgebracht werden gedurende dit kwartaal nog 540 stuks gevonden en naar het terrein vervoerd.

Aan den eenen kant is het jammer, dat de opstellingen door wijlen Leydie Melville uitgevoerd van het tempelterrein zijn weggehaald, maar aan den anderen kant is door deze omstandigheid ook winst te boeken, omdat nu enkele beschreven fragmenten, beeldrestanten, enz. gevonden werden. Zie de foto's 1186—1189; 1192, 1194, 1200—1204, welke anders vermoedelijk op den langen duur geheel verloren geraakt zouden zijn.

De torentempel van Singasari *(vierde kwartaal)*. Van den verdienstelijken arbeid van wijlen Leydie Melville in zake de reconstructie van tempeldeelen op den beganen grond, getuigen de door hem gemaakte foto's en teekeningen. Bij de afwezigheid van een goede ompaggering zijn de door hem gemaakte opstellingen in den loop van het laatste tiental jaren afgebroken en weggehaald en daar bij mijn weten een zoogenaamde verantwoording van de hand van Melville niet is gepubliceerd, zal nu getracht worden diens arbeid, zoo mogelijk aan de hand van de door hem gemaakte foto's, te herstellen, zoo noodig aan te vullen en te verifieeren. Het is niet uitgesloten, dat in sommige details der opstellingen, andere resultaten zullen verkregen worden; als dit zoo is, zal dit nader worden aangetoond. Bij het successievelijk binnenkomen der in de desa's verspreide steenen en fragmenten was er voldoende reden om met deze opstellingen opnieuw te beginnen, zooals enkele foto's van het vorig kwartaal doen zien. Nu het aantal vondsten van fragmenten gestegen is tot ongeveer 800 stuks, werd ook een begin gemaakt met de opstelling van de verschillende geledingen, voor zoover mogelijk (foto's 1190, 1191, 1205, 1206, 1207); de opsporing wordt intusschen voortgezet en het is niet onmogelijk dat de geledingen nog aangevuld zullen kunnen worden.

Door het Hoofd van den Dienst werd besloten voorloopig niet met eene herstelling van den tempel te beginnen, tenzij de bij den tempel behoorende beelden uit Holland naar Indië zullen worden overgebracht. De door de opstellingen verkregen resultaten zouden echter aanleiding kunnen geven om op het genomen besluit terug te komen. Het ligt voor de hand, dat een goed overzicht van de resultaten hierop van invloed zal zijn. Om die reden zullen de vier gevelvelden in aanzicht geteekend worden met aanduiding van de gevonden fragmenten en eventueel nieuw gebruikte steenen, zooals dit reeds eerder geschiedde met tjaṇḍi Badoet e.a. De tegenwoordige toestand van den tempel vertoont veel overeenkomst met dien van tjaṇḍi Kalasan en het voorstel ten opzichte van dezen tempel in 1916 gedaan, namelijk om hem af te breken (natuurlijk partieel in verband met de gedeelten, welke nog stevig overeind staan) en weder op te bouwen met gebruikmaking van teruggevonden fragmenten zou ook voor dit monument van kracht kunnen zijn. Een behan-

deling, zooals deze geschiedde in 1915 met tjaṇḍi Sawĕntar is voor Singasari vrijwel onmogelijk, omdat verschillende gedeelten van onder- en bovenbouw te veel overhellen. Om hiervan eveneens een overzicht te verkrijgen, zal, indien de andere werkzaamheden het toelaten, begonnen worden met het opmeten van den tegenwoordigen toestand, terwijl alle afwijkingen, scheuren, enz. (aan vier zijden) in teekening gebracht worden.

Bescherming van monumenten *(derde kwartaal)*. Volgens mededeeling van Dr. A. Baudisch te Kĕḍiri zouden zich op een heuveltop Glodok overblijfselen van bouwwerken bevinden. Ingevolge opdracht van den Chef werd hiernaar een onderzoek ingesteld waarbij bleek, dat inderdaad op den heuveltop een Hindoe-oudheid gestaan heeft. Een bovendorpel werd in de onmiddellijke nabijheid van den top op de helling aangetroffen. Op den top zelf, welke ongeveer een oppervlakte beslaat van 200 M^2 bevinden zich twee vrij regelmatig gestapelde Mohamedaansche graven van ouden datum, verder twee beeldfragmenten. De geheele heuvel is als het ware overdekt met verspreid liggende baksteenen en op één plaats konden nog de restanten van een muur geconstateerd worden, welke er op wijzen, dat deze in de richting naar den heuveltop gebouwd was. Daar dergelijke restanten op meerdere plaatsen werden aangetroffen, is het niet onmogelijk, dat de muren straalsgewijs waren aangelegd, terwijl dan vermoedelijk andere muren zoo gebouwd zijn, dat een terrasbouw gevormd werd. Voor een onderzoek van den heuvel zouden omvangrijke werkzaamheden ondernomen moeten worden. Waar vroeger en tot voor kort steenen werden uitgegraven zal vermoedelijk het resultaat niet beantwoorden aan de verwachtingen.

Tjaṇḍi Tikoes. De ingevallen gronden werden opgeruimd; de afvoersloot eenigszins uitdiept en van onkruid gezuiverd; de pagger gesnoeid, het buitenterrein rondom de paggers schoongemaakt om den groei te bevorderen; de afwaterings-slootjes langs de paggers verdiept en gereinigd; met de verdere verdieping der groote afvoersloot werd een begin gemaakt; deze zal moeten geschieden over een lengte van ongeveer 165 Meter, ter diepte van 75 centimeter.

Poort Badjang-ratoe. Houtwerk van hek en palen geverfd; pagger gesnoeid; de poort zelve schoongemaakt en de wortels er uitgehaald, terwijl de niet in het oog vallende bovenvlakken werden geteerd om het uitloopen van onkruid te voorkomen.

Poort Wringin lawang. Van een paar hoeken zijn enkele baksteenen afgevallen; het houtwerk van het hek en de palen werd afgeschuurd en op nieuw geverfd; een hengsel van het hek vernieuwd; rondom de pagger werd het terrein opengelegd en onkruid verwijderd; de poort zelve van onkruid gezuiverd en als bij Badjang-ratoe de bovenvlakken waar mogelijk geteerd; pagger gesnoeid.

Tjaṇḍi Sawentar. Daar het afsluitdijkje langs de kali te laag was aangelegd, heeft er in het tweede kwartaal een overstrooming plaats gehad, waardoor ongeveer 160 M^3 zand op het tempelterrein geworpen werd; in dit kwartaal werd

de dijk verhoogd en met graszoden belegd; het houtwerk werd geverfd; het hekhengsel vernieuwd en het hek vastgezet; de tempel schoongemaakt; randoepalen geplaatst voor het spannen der prikkeldraden; aan de Westzijde (langs de kali) werd een geheel nieuwe pagger geplaatst (tot nog toe was deze achterwege gebleven); tegen de randoepalen werden rondom 160 Meter, vijf hoog, prikkeldraden met kruisdraden tusschen elk vak gespannen.

Tjaṇḍi Goenoeng-gangsier. Tjaṇḍi schoongemaakt; pagger gesnoeid; gras gesneden.

Tjaṇḍi Sanggrahan. Tegen de in het vorig kwartaal geplante kapokpalen (stekken), werden de prikkeldraden, vijf hoog, met kruisdraden gespannen.

Tjaṇḍi Gambar. De bamboes van de pagger werden vernieuwd; de tjaṇḍi schoongemaakt; de pagger gesnoeid; het houtwerk geverfd; lamtarastekken bijgeplant.

Tjaṇḍi Toeban. Erf en tjaṇḍi schoongemaakt; de pagger, die voor een groot gedeelte verdwenen was, hersteld, bijgeplant en van bamboeregels voorzien; houtwerk opnieuw geverfd; de paal in desa Domasan hersteld.

Tjaṇḍi Panataran. In het vorige kwartaal werd het voornemen vermeld, om de oude pendapa afkomstig van den vroegeren Regent en in 1918 geplaatst boven de badkamer, te herstellen; bij het laatste bezoek werd met den wedana besproken of de bevolking, welke een groote vereering had voor den overleden Pangeran, bezwaar zou maken tegen het wegbreken van deze pendapa. Toen bleek dat dit niet het geval was, werd de pendapa, welke wegens bouwvalligheid gevaar oplevert, afgebroken. De tempels met pagger en het terrein zijn in goeden staat; verschillende kapokstekken, die zijn afgestorven, moeten echter door anderen vervangen worden. Er is een groote verbetering gebracht in den toegang naar het tempelterrein; in 1918 moest men zich, van wege de zeer hooge kosten voor aankoop van gronden, tevreden stellen met een smal toegangspad; nu is echter op initiatief van den Wedana een breede toegangsweg gemaakt, welke tevens een verbinding naar de desa ten Zuiden van het tempelterrein tot stand brengt. Zooals bekend, bestond reeds vroeger een verbindingsweg naar het Zuiden, die dwars over het tempelterrein liep. Daar wegens de groote kosten geen andere weg in de plaats hiervan was aangelegd, heeft de Oudheidkundige Dienst thans een weinig aan de aanlegkosten van den nieuwen weg bijgedragen. Met een aanbod van *f* 50.— werd door den Wedana genoegen genomen. Ter verkrijging van de sawahgronden benoodigd voor den aanleg werd door den Wedana met den eigenaar dier gronden een merkwaardige overeenkomst gesloten; deze stelde de gronden gratis ter beschikking en ontving daarvoor in ruil vrijdom van desawerk voor hem en voor een volgend geslacht.

Tjaṇḍi Soemberdjati. Ook hier werd overgegaan tot het planten van zware stekken, welke, om zooveel mogelijk zekerheid van groei te verkrijgen, flink diep werden ingezet en daarna tot het spannen van vijf hoog draden met kruisdraden. De pagger werd gesnoeid; het houtwerk opnieuw geverfd; voor het sirammen wordt door den djoeroe koentji gezorgd.

Tjaṇḍi Bajalangoe. De tempeltjes werden schoongemaakt; het houtwerk geverfd; de pagger werd geheel vernieuwd, zware palen geplant en vijf hoog prikkeldraden met kruisdraden gespannen.

Tjaṇḍi Badoet. De pagger werd hersteld met bamboe; het erf en de fragmenten schoongemaakt; de pagger van onkruid gezuiverd en vrij gemaakt; de tempel zelve eveneens van onkruid gezuiverd.

Tjaṇḍi Besoeki. Erf en tjaṇḍi schoongemaakt.

Bescherming van monumenten *(vierde kwartaal)*. In verband met de Westmoesson werd het voornemen om met den Wedana van Singasari te onderhandelen over de vervanging van gebruikte tjaṇḍi-steenen aan bruggehoofden door baksteen, nog niet uitgevoerd. De besprekingen over den aankoop der gronden, waar badkamer-restanten werden gevonden, werden geopend maar konden geen voortgang hebben, omdat bleek, dat de Chinees waarmede onderhandeld moet worden nog geen eigenaar is en wacht op eene beschikking op de door hem ingediende aanvrage.

Poort Wringin lawang. Voor de paggers zijn de noodige zware stekken geplant voor de bespanning der prikkeldraden. Deze draden met de noodige kruizen zijn aangebracht, zoodat nu zoowel het monument zelf als de ompaggering met hek in goeden staat verkeeren.

Tjaṇḍi Brahoe. Struiken en wortels werden uitgehakt en de uiteinden met teer bestreken, om verderen groei van onkruid zooveel mogelijk te verhinderen. Daar dit monument niet behoort bij de geregeld in onderhoud zijnde oudheden, werden de voor den schoonmaak nieuw aangemaakte bamboeladders overgebracht naar Wringin lawang. De in 1923 gemaakte foto's Nos. 7036 en 7037 zijn niet te Malang en ik kan dus niet nagaan of één der nog aanwezige merkwaardige hoektorentjes van de bekroning daarop voorkomen.

Djedong. Bij de contrôle dezer monumenten werd een grootere uitwijking der hoeksteenen van de kroonlijsten der natuursteenen poorten opgemerkt. De vegetatie werd uitgehakt. De baksteenen monumentjes werden — ofschoon sterk begroeid — in denzelfden staat aangetroffen. Ook hier werden onkruid, wortels, enz. verwijderd. Een ompaggering zou misschien wel gewenscht zijn, indien prijs gesteld wordt op behoud; in dit geval zou een bewaker aangesteld moeten worden.

Tjaṇḍi Bangkal. De boomtakken, welke gedeeltelijk over den tempel hingen, zijn afgehakt. Bij dit monument doet zich het eigenaardige verschijnsel voor, dat de baksteenen gestaag worden bewerkt door (zooals men beweert) rijstvogeltjes. Vele nieuwe steenlagen, die vroeger ingemetseld werden, zijn tot een aanmerkelijke diepte weggepikt. Een middel om dit euvel te verhelpen ken ik niet en men zal in elk geval over eenigen tijd tot herstel moeten overgaan. Het verdient dan aanbeveling uitsluitend harde, goed doorbakken metselsteenen te gebruiken, welke door hardheid beter bestand zijn tegen de scherpe vogelsnavels.

Tjaṇḍi Djalatoenda. Het monument met omgeving werd schoongemaakt de afvoersloot in orde gemaakt, zoodat het water weer kan wegvloeien.

Tjaṇḍi Kesiman tĕngah, bevond zich bij contrôle nog in goeden staat. Het zal aanbeveling verdienen de losliggende uitgeschoven steenen bij gelegenheid goed te leggen. Tot heden is nog geen bewaker aangesteld en ook geen pagger geplaatst. Een ongeveer driemaandelijksche schoonmaak zal wel voldoende zijn.

Tjaṇḍi Pari, werd van onkruid gezuiverd; groote stekken werden aangekocht en geplant en schoren aangebracht voor de prikkeldraadbespanning. De prikkeldraden ter lengte van ongeveer 1000 Meter zijn bereids aangebracht.

Tjaṇḍi Derma werd grondig schoongemaakt. Het noodige werd verricht voor de aanbrenging van een prikkeldraad ompaggering. In overleg met den Ass. Wedana van Wana-ajoe werd een bewaker aangesteld met ingang van 1 December.

Tjaṇḍi Goenoeng gangsir werd grondig schoongemaakt; groote stekken werden geplant en schoren aangebracht. Prikkeldraden tot een totale lengte van 1260 Meter gespannen.

Badplaats Belahan. Bevond zich bij de contrôle in vrij goeden staat. Het onkruid zal worden verwijderd en de losliggende bovenlagen, welke den groei van onkruid zeer vergemakkelijken, zullen worden aangesloten en de voegen volgegoten met teer.

Tjaṇḍi Tikoes. Het monument met den binnenvloer werd van onkruid gezuiverd, de ingevallen grond verwijderd en aan één zijde (gedeeltelijk) een opstapeling gemaakt van voorhanden baksteenen, om verder inkalving van grond te beletten. De afvoersloot werd gereinigd en over een lengte van 168 Meter ontgraven; de betonafvoerbuis van zand en grond gezuiverd; de hellingen van afvoersloot zoo goed mogelijk voorzien met voorhanden kalisteenen; een algeheele en afdoende voorziening middels kalisteenen moest wegens te groote onkosten achterwege blijven. En zal volstaan moeten worden met een regelmatig schoonhouden en op diepte houden, vooral na elke Westmoesson.

Tjaṇḍi Besoeki. Tjaṇḍi, erf en omliggende fragmenten werden van onkruid gezuiverd.

Tjaṇḍi Badoet. Den bewaker werd onder het oog gebracht, dat de bamboe, welke op het tempelerf staat, slechts gebruikt mag worden voor de paggers en de groei daarvan op de gebruikelijke wijze bevorderd dient te worden; voorloopig is een prikkeldraadpagger dan niet noodig.

§ 6. *Epigraphie en Iconographie.*

Den 1en November werd in een riettuin ongeveer 400 M. Z.W. ten Westen van tjaṇḍi Kalasan een belangrijke vondst gedaan. Bij het uitgraven van een sleuf stootte een koelie op een groote verzilverde bronzen klok. De hoogte bedraagt 0.57½ M., de grootste breedte 0.42 M. De klok lag ongeveer twee voet onder het tegenwoordige maaiveld en is zoo goed als ongeschonden. Het geheel heeft de gedaante van een stūpa. Boven een forsche torus ligt een sierlijk lotuskussen. Hierop volgen de fijne terug springende rechthoekige geleidingen, waarmede het taillevormig gemodelleerde lichaam van den stūpa begint. Ter hoogte van de binnen-

waartsche welving loopt een vlakke band, die met groote rijk versierde palmetten is bezet. Een fraai parelsnoer hangt beneden in groote slingers en lussen van den band af en is met papegaaien verlevendigd. De dieren zijn in verschillende houdingen en vol actie afgebeeld.

Vlak beneden het parelsnoer is een zeer fijne voorsprong. Het is de vraag, of dit werkelijk een verbreeding van het lichaam beteekent, of dat het een noodzakelijk gevolg is van de wijze, waarop de klok is gegoten. Een steigerend leeuwtje, zittend op een lotuskussen, vormt tenslotte de bekroning. Het dier draagt op den rug een zwaar oog, waaraan de klok kon worden opgehangen.

Met haar breeden massalen vorm, rijke profileering, fijne en edele versiering geeft de klok een beeld van de groote kunstzin en hoogstaande technische bekwaamheid der vervaardigers.

Uit een stylistisch oogpunt geeft de klok aanleiding tot interessante opmerkingen; het is hier echter niet de plaats, om daar verder op in te gaan.

Vlak naast de klok lag een groote Chineesche vaas, die binnen en buiten tot op 14 cM. van den bodem met een groen-achtige glazuurlaag is bedekt. Rond den hals bevinden zich 6 kleine ooren. De hoogte van de vaas is $0.64^1/_2$ M.

De vindplaats van beide voorwerpen doet ook eenigszins de oorspronkelijke bestemming vermoeden. De onmiddellijke nabijheid van de restanten van het oude klooster geeft toch eenige reden voor de onderstelling, dat zoowel de klok als de vaas tot het klooster hebben behoord. Met de klok hebben we wellicht de kloosterbel terug gevonden, terwijl de groote vaas mogelijk voor watervat heeft gediend.

Enkele uren na de vondst van de klok werd ter plaatse een nader onderzoek ingesteld, zonder eenig resultaat echter. Nu was de ruimte voor het onderzoek ook zeer beperkt, omdat het veld momenteel met riet is beplant. De vindplaats is echter vastgelegd, om zoodra het gewas geoogst is, het onderzoek over een grooter oppervlak voort te zetten. Mogelijk, dat het dan nog gelukt, om nadere gegevens van het klooster te verkrijgen.

Bij het systematisch afzoeken van de desa's in de omgeving van tjaṇḍi Kalasan werd voorts nog een interessante vondst gedaan. In de desa Kalaran ongeveer 400 M. ten Westen van Kalasan werd in een ringmuur van een Inlandsch erf een stuk basrelief van het Rāmāyaṇa van Prambanan teruggevonden. De steen geeft de voorstelling van een paar kleine apen in volle wapenrusting. Te Prambanan kon het stuk direct terecht gebracht worden en bleek het de staart van het oprukkende leger van de Rāmahelden tegen de poorten van Langka. Voor de herplaatsing van de Rāma-reliefs is het een belangrijke vondst, omdat het de eenige lacune aanvult tusschen de vier aansluitende korte paneelen op den Zuid-Oosthoek.

Voorts werden uit de desa Glondang, ongeveer 200 M. ten Noord-Westen van tjaṇḍi Kalasan gelegen, twee groote makara's weggehaald, en naar het tempelterrein van Kalasan overgebracht. Het topstuk van één der makara's werd n. b. in de desa Kalibening vlak achter den tempel gevonden. Hoewel het niet te zeggen is, dat de stukken inderdaad bij tjaṇḍi Kalasan behooren zijn ze in ieder

geval binnen het hek van den tempel veiliger en beter te contrôleeren dan in de een of andere desa. Hetzelfde geldt ook voor de minder belangrijke stukken, die bereids vanuit de verschillende desa's naar het tempelterrein zijn overgebracht.

Voor een goed begrip willen we er met nadruk op wijzen, dat alleen die stukken worden overgebracht, die zonder eenige betrekking tot hun omgeving in de desa rond slingeren. Stukken, waarvan bekend is, of maar eenigszins vermoed kan worden, dat ze in hun tegenwoordige omgeving thuis behooren, blijven rustig liggen.

In November werden uit de beeldencollectie te Prambanan de nummers 12 — 44 — 49 — 57 — 176 en 340 door den Oudheidkundigen Dienst aan het Sultanaat te Djokjakarta in bruikleen afgestaan, om te Djocja geplaatst te worden in het nieuw aangelegde Westra-park. Ook de fraaie Raksasa, die thans op het erf van den Wedono van Kalasan staat, is voor dit doel bestemd. De beelden worden op natuursteenen voetstukken geplaatst en zullen in het park, dat in het hartje van Djocja ligt, heel wat beter tot hun recht komen dan onder de emper van Prambanan, en het hunne bijdragen tot verfraaiing van de Sultanstad.

Op foto 8910 wordt een aarden pot afgebeeld, die bij Singasari gevonden werd ongeveer 50 cM. onder het wegniveau op de plek in vak K, 10 (zie teekeningen) aangegeven; hij was gescheurd en tot aan den rand gevuld; de keiharde inhoud (dus niet later gevuld) werd met de meeste zorg, beetje voor beetje, uitgepikt, maar tot mijn spijt werd geen enkel voorwerp hoe klein ook aangetroffen; deze zijn of reeds vroeger daaruit verwijderd, of de pot is in een jongere periode gebakken en op de plek neergezet, toen het maken van rooden cement van oude baksteenen nog niet zulk een winstgevend bedrijf was en de muren nog eenigszins boven het erf uitstaken.

Aan het Hoofd van den Pandhuisdienst werd het verzoek gedaan mededeelingen, c.q. korte beschrijvingen aan den Oudheidk. Dienst te doen toekomen van lijfsieraden en beelden van edel metaal, bronzen beelden, gebruiksvoorwerpen, muziekinstrumenten, platen met inscriptie en dgl. Hindoe-Javaansche oudheden, welke in pandhuizen in Midden- en Oost-Java mochten zijn of worden beleend. De heer K. C. Barkhey stemde met groote bereidwilligheid hierin toe en verstrekte aan de betrokken Inspecteurs opdrachten in den gewenschten zin.

De onderhandelingen, welke in 1926 met de Siameesche Regeering geopend werden om tot een ruil van het drietal in het Nationale Museum te Bangkok aanwezige basreliefs van Prambanan tegen een even groot aantal Hindoe-Javaansche beelden te geraken (Zie O. V. 1926 p. 147) zijn tot een goed einde gebracht. In antwoord op een door ons gedaan voorstel ontving de dienst van den Secretaris Generaal van het Koninklijk Instituut, prof. G. Coedès, in October, de toezegging, later door Z. M. den Koning bekrachtigd, dat de drie bedoelde reliefs zullen worden afgestaan, in ruil voor een Nandîçwara, een Guru en een vrouwebeeld met lotus (resp. de Nos. 9, 69 en 94 van de verzameling te Prambanan). De terugverwerving

van de waardevolle stukken voor de tempels, waarvan zij afkomstig zijn, is zeker een gelukwensch waard. De bijzondere dank aan de Siameesche Regeering voor de door Haar betoonde bereidwilligheid en niet minder aan prof. Coedès door wiens bemiddeling de ruil heeft kunnen plaats hebben, mag hier niet achterwege blijven.

Van den heer J. J. Richard te Djember werd bericht ontvangen van de vondst van een steenen beeld tusschen twee kraterputten ten Noorden van den Welirang-top, (Jang-gebergte, Besoeki). De foto laat een vierarmigen Çiwa zien, in de rechter-achterhand vliegenwaaier, in de linker-achterhand bidsnoer, de beide voorhanden in een mudrā. Het beeld is ongeveer 65 cM. hoog, 35 cM. breed en werd vooroverliggend half bedekt onder aarde en gras aangetroffen bij den Zuid-muur van het fundament van tjaṇḍi IV van de Argapoera-groep z.g. linggatempel (vgl. Krom, Inleiding II, p. 360 sqq.). Het is dus ongetwijfeld hetzelfde beeld, dat Junghuhn in zijn tijd nog in tjaṇḍi III aantrof en voor een Durgā hield, en dat ook Kohlbrugge (T.B.G. 1899, p. 75) noemt. Volgens een plaatselijk gerucht zou er een tweede beeld geweest zijn, dat door den Controleur van Kraksaän in 1922 naar zijn standplaats werd overgebracht. De overlevering gewaagt ook van een ouden Hindoeweg, leidende naar de kluizenarij, en van een verband tusschen de ruïnes op den Welirang en tjaṇḍi Kedaton in Kraksaän. Dit stemt overeen met de mededeelingen omtrent uitgehouwen trappen op verschillende plaatsen aangetroffen (vgl. Krom, Inleiding II, p. 362).

Bij het meer Ranoe Kembolo (Noord-helling van den Smeroe, res. Pasoeroean), waar in 1919 door den heer Gisius een inscriptie werd aangetroffen (zie O. V. 1920, p. 100—101, O. V. 1926, p. 33), zijn nu door denzelfden heer fragmenten van aardewerk en een steen met inscriptie gevonden. Het aardewerk wijst op een oude nederzetting, wellicht de „tīrtha" van Kameçwara. Op de foto's der inscriptie is niets te ontcijferen. Er is nu om toezending van een papierafdruk gevraagd.

P. A. Hadiwidjojo te Soerakarta zond ons bericht, dat een negental massieve roodkoperen halve bollen van verschillende grootten, variëerend tusschen een kippenei en een ganzenei, in het Klatensche waren gevonden.

Begin December werd door den heer W. Spies te Oeboed gemeld, dat hij in de Poera Panataran te Soekawati, distr. Gianjar (Zuid-Bali), eenige Hindoe bronzen en andere voorwerpen aangetroffen had. Onmiddellijk werd tot het Hoofd van Gewestelijk Bestuur het verzoek gericht de noodige stappen te willen doen, hetzij tot aankoop van de oudheden voor het Museum te Batavia dan wel tot bescherming ervan [1]). Antwoord werd ontvangen, dat de bronzen beelden en voor-

1) Dergelijke bescherming is zeer gewenscht, daar reeds meerdere malen door touristen Hindoe bronzen van de bevolking zijn afgekocht en zoo uit het land verdwenen. Intusschen bereikte ons het ontstellende bericht, dat enkele dezer stukken kort vòòr 12 April 's nachts om 4 uur per auto gestolen zijn. In verband hiermede zijn door de Justitie reeds de noodige stappen gedaan.

werpen nog bij het tempel-ritueel in gebruik zijn, zoodat aankoop voor het Museum niet mogelijk is.

Na ontvangst van enkele foto's kon worden vastgesteld, dat deze collectie zeer heterogeen is samengesteld en bestaat uit 1e. twee bronsjes van het z.g. Midden-Javaansche type, nl. een zittende Buddha van ± 30 cM. hoogte (arm gebroken) en een kleine staande Buddha, slank, op een voetstuk, met links en rechts fragmenten van voeten en beenen, wellicht toebehoord hebbend aan de Bodhisattwa's Wajrapāṇi en Padmapāṇi; 2e. vier bronzen beeldjes, van verschillende grootten (tusschen 12 cM. en 25 cM.), die een sterke overeenkomst met Achter-Indische, met name Siameesche beelden vertoonen (scherp geaccentueerde neuslijn, die zich in de krachtig geteekende wenkbrauwen naar links en rechts splitst, typische behandeling der oogleden); 3e. een spleettrom, 25 cM. lang, met Kedirisch sierschrift (Vgl. Stutterheim, Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, fig. 128); 4e. een lamp, voorstellend een wagen, getrokken door twee ossen met kleine figuurtjes aan weerszijde (vgl. voor dergelijke lampen O. V. 1923, p. 147, No. 42; p. 153—4 en pl. 10); 5e. twee bronzen dekplaten van kropaks en nog eenige voorwerpen zonder oudheidkundige beteekenis.

Door bemiddeling van het lid van den Volksraad, den heer Loetan Gĕlar Datoek Rankaja Maharadjo en het districtshoofd van Pariangan werden op ons verzoek eenige foto's vervaardigd van het poesaka-wapen in het bezit van de Toean Gadis, afstammelinge van het oude vorstengeslacht van Pagaroejoeng. Het zeer merkwaardige stuk zal elders door ons worden besproken.

In antwoord op het verzoek om inlichtingen aangaande den beschreven steen in de marga Batoe Berak (Zie O. V. 1926, p. 153) ontving de dienst bericht van den Resident van Benkoelen, dat aan het onderdistrictshoofd van Balik Boekit werd opgedragen een onderzoek in te stellen. Diens bevinding is, dat de „Batoe Soelang" (l. c. p. 154 bovenaan) niet in de marga Batoe Berak voorkomt, terwijl de „Boekit Soelang" aldaar eveneens onbekend is. De steen door den heer Sell bedoeld, ligt inderdaad links van den weg van Batoe Berak naar Kenali, zoo ook de oude begraafplaats. Een beschreven steen of iets van dien aard rechts van den weg naar Kenali, werd dus niet gevonden. Het keeren van de „Batoe Berak" kan geschieden als een karbouw geofferd wordt (prijs ca. *f* 175.—).

De heer G. Ysselstein, wd. Controleur van Sekadau (Westerafd. Borneo) zond een zeer verkleinde inktschets van de bekende rots-inschriften op de B a t o e P a h a t en daarna op ons verzoek een stel papierafdrukken. Hoewel alle indrukken in het papier dik met inkt zijn opgevuld, zoodat werkelijke letterteekens en krassen in den steen niet te onderscheiden zijn, zijn deze afdrukken niet geheel onbruikbaar en hebben zij als vergelijkings-materiaal naast de bestaande foto's hun waarde.

Door den Controleur der onderafdeeling Sipoetih in de Lampongsche districten werd den Oudheidk. Dienst een koperen plaat ter ontcijfering toegezonden waarvan prof. Dr. H. Djajadiningrat bereid werd gevonden een transscriptie en vertaling te geven. Het stuk is in het Javaansch, gemengd met Maleisch, gesteld en bevat een costuumbrief van Kangdjeng Soeltan Ratoe Ahmad Najdmoeddin (1812—1818), afgegeven aan een prawatin van Sindang hoeloepana en aan de loerah's van andere desa's; verder verschillende bepalingen omtrent schulden (o. a. bij hanengevechten) diefstal, vreemdelingen, enz,; de regeling van onderlinge hulp tusschen Panang en Semando (twee marga's), voor het geval een van beide aangevallen wordt; tenslotte wordt de prawatin van Semando bevolen, eens in de drie jaar zijn opwachting te Palembang te maken.

§ 7. *Prehistorie.*

Naar aanleiding van herhaalde herinneringen van Regeeringswege om bericht wanneer de voorgenomen verkenning van de z.g. „Kota Batoe" aan de Boven-Soengei Pinang zou kunnen plaats hebben, werd door den Oudheidkundigen Dienst op advies van Dr. van Stein Callenfels het volgende ter kennis van de Regeering gebracht:

„Toen in de laatste helft van 1924 de „Sumatrapost" het bericht publiceerde over de ontdekking in het oerwoud boven Langkat van een „versteende vesting" door een ambtenaar van het Boschwezen, waren de details zóó fantastisch, dat er gegronde twijfel oprees of men hier inderdaad wel te doen had met werk door menschenhand gemaakt.

Vooral waar de bewuste vesting juist ligt in een streek, waar het ouder tertiair gesteente aan het daglicht treedt en men dus verdacht kan zijn op merkwaardige grotten en gebergtevormen, moeten dergelijke berichten van ondeskundige zijde met de grootste voorzichtigheid worden aangenomen.

De tocht naar de vesting en een eventueele opname er van zou een expeditie met opvoer van werkkrachten en levensmiddelen met zich brengen, die op vrij aanzienlijke uitgaven zou komen te staan.

In verband met een en ander werd besloten met een eventueel nader onderzoek te wachten tot de door den Opperhoutvester van het Boschwezen te Medan beloofde foto's ontvangen waren.

Tot nog toe werden van dezen ambtenaar alleen eenige kleine minder goede foto's van het formaat 9 × 12 ter inzage ontvangen, terwijl de toegezegde duidelijke foto's van grooter formaat nog op zich laten wachten. Intusschen bleek reeds uit de minder goede foto's, dat de eerste indruk, dat wij hier met natuurlijke grotten te doen hebben, zoo goed als zeker de juiste is. Het zou onverantwoord zijn een kostbaar onderzoek te gaan instellen, zoo lang niet uit betere foto's blijkt, dat de eerste indruk onjuist is en wij hier toch met menschenwerk te doen hebben".

Op het van 22—26 September 1926 te Batavia gehouden Natuurwetenschappelijk Congres werden door Ir. L. J. C. van Es in de geologisch-geografische

sectie ter sprake gebracht zijne vondsten van den prehistorischen mensch in de Residentie Madioen. Zijn voordracht had de grootste belangstelling van de vergadering en gaf aanleiding tot levendige discussies. De besprekingen leidden tot de opstelling van een motie, die in de Algemeene Vergadering verder behandeld werd en waarvan de tekst na enkele wijzigingen als volgt werd vastgesteld:

„Het 4de Ned.-Indisch Natuurwetenschappelijk Congres bijeen in algemeene vergadering op 25 September 1926 te Batavia, met belangstelling gehoord de voordracht van Ir. L. J. C. van Es betreffende zijne vondsten van prehistorische skeletdeelen en van voorwerpen in de vleermuizengrot Goewa Lawa bij Sampoeng, district Soemoroto, afdeeling Ponorogo, residentie Madioen, verzoekt de Regeering, teneinde het grootst mogelijke wetenschappelijke effect uit deze onderzoekingen te kunnen trekken:

1. de betreffende grotten ten spoedigste te verklaren tot Natuurmonument;

2. zoo spoedig mogelijk voor het door Ir. van Es te beginnen onderzoek de noodige fondsen en deskundig personeel (anthropologen en oudheidkundigen) ter beschikking te stellen, teneinde bovengenoemd terrein op een voor de wetenschap zoo volmaakt mogelijke wijze te doen onderzoeken;

3. de gedane vondsten en eventueele verdere vondsten voor de Indische wetenschap te bewaren en een waardige opstelling in een of meer van de wetenschappelijke instituten in Nederlandsch-Indië te verstrekken".

Door Dr. van Stein Callenfels werden na zijn terugkeer van Malaka met den wetenschappelijken ontdekker Ir. L. J. C. van Es besprekingen gevoerd, terwijl eveneens een plaatselijk onderzoek werd ingesteld. Daar bij prehistorische ontgravingen dagelijksch Europeesch toezicht een eerste vereischte is en dienstwerkzaamheden den heer van Es slechts veroorloofden nu en dan de opgravingen te bezoeken werd in onderling overleg vastgesteld, dat opgraving onder de rechtstreeksche leiding van den Oudheidkundigen Dienst en in samenwerking met Ir. van Es het beste moest worden geacht.

In verband daarmede werd aan de Regeering voorgesteld om op de aanvullingsbegrooting voor 1928 een bedrag van *f* 7500.— en op de begrooting voor 1929 een van *f* 2500.— te brengen en tevens rekening te willen houden met het aanstellen van een tijd. opzichter voorloopig voor het tijdvak 1 Mei 1928 — 1 Mei 1929. Van de dan bereikte resultaten zou het afhangen, welke nadere voorstellen zouden worden ingediend.

Daar het ook uit „ten tweede" van de motie van het Natuurwetenschappelijk Congres duidelijk bleek, dat het de bedoeling was de opgravingen in de grot bij Sampoeng voort te zetten, werd verder in overweging gegeven, deze grot NIET tot natuurmonument te verklaren, daar dan elk verder onderzoek zou zijn buitengesloten.

Tenslotte werd voorgesteld de prehistorische afdeeling van het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap aan te wijzen als de plaats, waar de vondsten uit de grotten zouden worden ondergebracht.

Zooals blijkt uit een schrijven van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst aan het Hoofdbestuur van de Vereeniging Nederlandsch-Indisch Natuurwetenschappelijk Congres heeft de Regeering zich op alle punten met de voorstellen van den Oudheidkundigen Dienst kunnen vereenigen.

Tijdens het vooronderzoek van de grot te Sampoeng kwamen 2 graven te voorschijn, het eene een zoo goed als compleet skelet bevattend, het andere slechts de schedel, daar de rest van het graf bereids gestoord was. Beide graven werden in Juli door Dr. van Stein Callenfels met medewerking van Ir. van Es gelicht en bevinden zich voor nader onderzoek in handen van Prof. Dr. Mijsberg te Weltevreden.

Door het Hoofdbestuur van het Ned.-Indisch Bureau voor Anthropologie werd aan de Regeering het verzoek gedaan voorwerpen en vindplaatsen van anthropologisch en prehistorisch belang in bescherming te nemen, zooals dat nu reeds met Hindu-oudheden geschiedt.

In verband daarmede werden in het ontwerp-monumentenwet bepalingen terzake opgenomen, terwijl aan den Directeur van Onderwijs en Eeredienst werd voorgesteld het daarheen te leiden, dat de plaatsen van prehistorisch belang, door bovengenoemd Hoofdbestuur in zijn schrijven opgesomd voorloopig onder de bijzondere hoede van de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur werden gesteld en de noodige maatregelen werden getroffen om ontgraving door onbevoegden of wijziging in het terrein op eenigerlei andere wijze te voorkomen.

Maatregelen in dezen zin zijn sedert dan ook genomen.

§ 8. *Hollandsche Oudheden.*

Zooals bekend is het uit een historisch oogpunt zoo merkwaardige fort Belgica te Banda, ten gevolge van een blijkbaar verkeerd begrepen uitspraak van eene defensie-commissie ten tijde van den Spaansch—Amerikaanschen oorloog deerlijk geschonden, doordat men de hoektorens heeft afgebroken; een schennis welke den Bandaneezen nog dagelijks tot een ergernis is. In verband hiermede werd door Z. E. den Gouverneur-Generaal het advies van den Oudheidk. Dienst ingewonnen nopens de vraag, of en hoe dit fort in zijn oorspronkelijken toestand zou kunnen worden hersteld. Hoewel in principe wel eenig bezwaar moet worden gemaakt tegen de vernieuwing van een verdwenen gedeelte van een oudheid als de hier bedoelde, staat hiertegenover de overweging, dat de vorm van de hoektorens uit oude teekeningen en foto's volkomen vaststaat en de herstelling van het fort in zijn vroegere gedaante een zeer merkbare verfraaiïng van het gezicht op de sterkte van uit de reede zal opleveren. Der Regeering werd dus geadviseerd de noodige gelden voor de herstelling toe te staan, mits bij het weder opbouwen van de hoektorens nauwkeurig den ouden toestand worde weergegeven en geen onhistorische toevoegingen of wijzingen zullen worden aangebracht.

Voor het onderhoud van de Hollandsche oudheden in de Molukken voor het loopende jaar werd bij Gouv. Besl. van 22 Dec. een bedrag van *f* 1750.— beschikbaar gesteld. Hiervan is bestemd voor Ternate (de forten Kastella, Djandji, Kalomata en Tolucco) *f* 600.—; Batjan (Barneveld) *f* 150.—; Saparoea (Hoorn, Zeelandia, Onderkoopmanswoning Rohomoni, Blokhuis Beverwijk) *f* 150.— ; Kisde (Delfshaven en Vollenhoven) *f* 50.— ; Wahai (een fort en oude graven) *f* 50.— ; Banda (Belgica, Nassau en Hollandia) *f* 250.— en Amboina (fort Victoria) *f* 500.—.

Bij Gouv. Besl. van 10 Aug. jl. werd machtiging verleend om te beschikken over een bedrag van ten hoogste *f* 3580.— ten behoeve van de restauratie van het in het fort Rotterdam te Makasser gelegen kerkgebouw, er werd tevens goedgekeurd, dat bedoeld gebouw tot wederopzeggings toe in bruikleen wordt gegeven aan de Gereformeerde Kerk te Soerabaja onder beding dat voor het geregeld onderhoud door en ten laste van genoemde kerk zal worden zorggedragen (zie vorig O. V. § 8).

Op het achtererf van het perceel Molenvliet West 11, waar het Landsarchief is gevestigd, is een Openlucht Museum ingericht, waar worden opgesteld kleine bouwwerken, tuinvazen, klokketorens enz., welke zich hier en daar nog op landhuizen en publieke terreinen bevinden en dreigen te verdwijnen of vernield te worden. Naar aanleiding van een voorstel van den Landsarchivaris aan den Gouverneur van West-Java om naar bedoeld terrein te doen overbrengen de oude poort aan den Tanggerangschen weg, overblijfsel van het voormalig buitengoed van den Gouverneur-Generaal Zwaardecroon, werd het advies van den Oudheidkundigen Dienst ingewonnen, welk advies, waar het een principieele aangelegenheid betreft, hier moge worden medegedeeld. In het laatste kwart der vorige eeuw, toen ook in Nederland de belangstelling voor de bouwkundige overblijfselen uit het verleden ging ontwaken, heeft men van die belangstelling niet zelden op averechtsche wijze doen blijken eenerzijds door oude gebouwen in hun oorspronkelijken vorm te restaureeren (en daarmede gewoonlijk onherstelbaar te verminken), anderzijds door monumenten geheel of gedeeltelijk naar musea of museumterreinen over te brengen. Uit dien tijd dateeren de openlucht-exposities, die men hier en daar nog aantreft, waar men kan opgesteld zien gevels, die nergens aan vastzitten, poorten die nergens naar toe gaan, waterputten zonder water en dgl. fraaiigheden meer. Deze wijze van conserveeren van monumenten wordt nu algemeen veroordeeld. Men is thans de meening toegedaan, dat de oudheidkundige waarde van een monument niet alleen bepaald wordt door het monument zelf, maar daaraan in niet geringe mate wordt bijgedragen door de plaats en de omgeving, waarmede het een onverbrekelijke historische eenheid vormt. Zal men dus roerende goederen met oudheidkundige waarde liefst in een museum in veiligheid brengen (ofschoon ook ten aanzien hiervan meer en meer het besef levendig wordt, dat de voorwerpen zooveel mogelijk in hun oorspronkelijk milieu gelaten behooren te worden), de eigenlijke monumenten zal men trachten in stand te houden door ze op de plaats waar zij staan voor verval te behoeden.

Uit het bovenstaande moge gebleken zijn, dat er mijnerzijds in principe bezwaar bestaat tegen het voorstel om de poort aan den Tanggerangschen weg naar het openlucht-museum op het achtererf van het Landsarchief over te brengen. Deze overbrenging zoude n. h. m. v. alleen verantwoord zijn, indien het bouwwerk in zijn tegenwoordige plaats niet tot zijn recht kwam of indien het voortbestaan werd bedreigd. Het een noch het ander is het geval. Zooals het poortgebouwtje nu nog staat voor het breede, aan beide zijden begroeide pad, waarin men nog duidelijk de overblijfselen van de vroegere statige toegangs-allee kan herkennen, vormt het een bekoorlijk geheel met zijn omgevingen, wekt het herinneringen aan de gebeurtenissen die zich op het oude landgoed twee eeuwen geleden hebben afgespeeld. Wat den toestand van het monumentje betreft: de kolommen van geldersche baksteentjes staan nog goed in het lood en zullen — als er eenige weinig kostbare herstellingen aan zijn uitgevoerd — den stand des tijds nog voor 'n onbepaald aantal jaren kunnen trotseeren.

De Adviseur voor de Decentralisatie won het advies van den Oudheidk. Dienst in nopens de opheffing van de Europeesche begraafplaats te Grissee.

Uit de stukken bleek, dat de begraafplaats door de betrokken autoriteiten [1]) schandelijk was verwaarloosd, hoewel n. b. nog de helft van de 52 graven door de nabestaanden wordt onderhouden en het jongste graf slechts 23 jaar oud is. In den Gewestelijken Raad van Soerabaja is thans voorgesteld de begraafplaats geheel op te ruimen om het terrein tot een publiek plein te kunnen bezigen. Belanghebbenden, die de graven hunner familieleden wenschten te behouden, zullen dan verplicht worden deze graven door een hekje of muurtje te isoleeren.

Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, die de waarde der grafschriften — dikwijls de eenige bron voor genealogische en heraldische gegevens hier te lande — als geen ander weet te waardeeren, was zoo vriendelijk ons mede te deelen, dat door het Gewestelijk Bestuur verschillende begraafplaatsen zijn opgeruimd, zonder dat men zich in het minst bekommerd heeft om de rechten van de eigenaren der graven (het kerkhof aan de Brantas te Malang; te Prabalingga; in de kotta Pekalongan; te Soerabaja en thans de begraafplaats te Grissee), een handelwijze die een schril contrast vormt met die der autoriteiten in Nederland, die angstvallig met die rechten rekening plegen te houden (familie graf Alberdingk Thijm in de Nieuwe Zijde kapel te Amsterdam; begraafplaats Coehoornstraat te Arnhem; grafkelders naast het Koloniaal Instituut te Amsterdam). Afgezien van de juridische zijde van de kwestie, is uit een historisch en genealogisch oogpunt het behoud der graven als documentair materiaal van wetenschappelijk belang. Moet tot opruiming worden overgegaan, dan zal het aanbeveling verdienen den heer Prins hiervan tijdig te verwittigen, opdat de opschriften zullen kunnen worden opgeteekend, de familiewapens beschreven enz.

[1]) Bij circulaire van den Gouverneur-Generaal is in 1911 aan de hoofden van Gewestelijk Bestuur opgedragen om voor het onderhoud der graven te zorgen.

In aansluiting aan dit advies werd voorgesteld om een zoodanige regeling te treffen, dat het geregelde onderhoud van de Europeesche begraafplaatsen door het Binnenlandsch Bestuur eens en voor goed gewaarborgd worde.

Van het Kantoor voor Volkslectuur ontving de dienst bericht van de vondst van twee beschreven steenen te Boano (West-Ceram), waarvan de eene het Compagniesteeken en daaronder het woord „Amboina" bevat. Aan weerszijden van het Compagniesteeken staat 17 resp. 91 dus A. D. 1791. De tweede inscriptie, eveneens met het Compagniesteeken en het jaartal 1668 luidt: (1) Insula bonoa per so; (2) ciitaem euro indicam; (3) aquisita pro statibus; (4) confederati belcii. „Het eiland Benoa is (in het jaar 1668) door de Oost-Indische Compagnie voor de Staten van Vereenigd België veroverd".

§ 10. *Foto's en Teekeningen.*

Van het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië werd bericht ontvangen, dat van het totaal van 1287 cliché's, welke gebezigd zijn voor Deel I der Barabudur-monographie en te Amsterdam in bewaring waren gegeven, 589, d. i. 45 %, te niet is gegaan. Bij het voor de vervaardiging der lichtdrukken toegepaste procédé zijn indertijd de glasnegatieven als zoodanig opgeofferd, daar de gelatinelaag van de glasplaten gelicht en overgebracht is op celluloid [1]). De vernietiging van de clichés nu houdt waarschijnlijk verband met de middelen, die men heeft aangewend om de vernislaag van de negatieven te verwijderen. Wat aangaat het herstel van de toegebrachte schade zal het Bestuur van het Instituut door de firma, die voor de bewaring der cliché's aansprakelijk is, de bedorven lichtdruk cliché's laten vervangen door even groote glasnegatieven, welke te vervaardigen zullen zijn naar de te Leiden voorhanden fotografische afdrukken. Na deze aanvulling zullen alle cliché's van de voor Deel I van de monographie gebruikte opnamen naar hier gezonden worden, waarna het den Oudheidk. Dienst eindelijk mogelijk zal zijn aan de van verschillende zijden inkomende verzoeken om afdrukken der sprekende reliefs van Baraboedoer te voldoen.

Oost-Java. Teekeningen. Door den Mantri IIde klasse, Saridjo werd gewerkt aan de teekeningen van Mĕrak; door den tijdelijken teekenaar Soewarno aan de opmetingsteekeningen van Singasari; de lichtdrukken van deze laatsten worden gelijk met dezen verzonden.

Foto's. Eenige foto's werden gemaakt van fragmenten, muurrestanten, enz. volgens bijgaande lijst.

Teekenwerk. (Mantri Teekenaar 2e klasse Mas Timboel). Bij het afbreken van de bekroning van de 1e dakgeleding, aangebouwd tegen de 2e dakgeleding, van de Zuidelijke cella, bleek dat boven het gewelf van deze cella zich nog een ontlastgewelf

---

[1]) Van deze celluloid-clichés kunnen afdrukken die bijna even goed zijn als die van glasnegatieven worden vervaardigd.

bevindt, dit werd opgemeten en hiervan een werkteekening gemaakt, schaal 1—10. Voorts werd een werkteekening gemaakt van de horizontale doorsnede over den teerling en hierop aangegeven hoeveel c.M. alle in- en uitwendige hoeken uit het lood staan, gemeten over de hoogte van onderkant kroonlijst tot bovenkant teerlingbasis (schaal 1—50).

Midden-Java. Biara Bahal I. De teekeningen van dit tempelcomplex kwamen in inkt gereed en worden aan den Fotograaf-Teekenaar afgedragen om gelichtdrukt te worden.

Gemaakt werden de volgende teekeningen:

Blad I. Horizontale doorsnede A—B en C—D ⎫
„ II. Oostgevel. ⎬ Hoofdtempel.
„ III. Zuidgevel. ⎪
„ IV. Lengtedoorsnede. ⎭
„ V. Bovenaanzicht van den top.
„ VI. Monumentje B. Platte grond, Oost- en Zuidgevel.
„ VII. Terras C. Platte grond, Oost- en Noordgevel.
„ VIII. Terrassen D en E van beiden Platte gronden, Oost- en Zuidgevels.
„ IX. Hoofdingang. Platte grond, Oost-, Zuid- en Westgevel. Bovenstaande teekeningen. Schaal 1—20.
„ X. Fragmenten. Schaal 1—10.
„ XI. Situatie. Schaal 1—10.

Biara Si-Topajan. Ook de teekeningen van dit complexje kwamen in inkt gereed, gemaakt werden:

Blad I. Terras A. Platte grond. Schaal 1—20.
„ II. Terras A. Oost-, West- en Noordgevel. Schaal 1—20.
„ III. Terras B. Platte grond, Oost- en Noordgevel. Schaal 1—20.
„ IV. Situatie. Schaal 1—100.
„ V. Fragmenten. Schaal 1—10.

Teekeningen. Door den mantri-teekenaar IIde klasse werden de teekeningen van Mĕrak afgemaakt en aan een calque begonnen van de perspectiefteekening van Prambanan.

Nadat het teekenwerk van Sumatra was gereed gekomen, werden te Prambanan nog enkele calques van Kalasan gemaakt, om bij de restauratie te dienen. Voorts werd een horizontale doorsnede gemaakt over den teerling van den Çiwatempel ter hoogte van de 1e reeks nissen, waarin alle horizontale maten van gordel A en B zijn ingevuld. Tegelijk is begonnen met een aanzicht van den teerling op de vier gevels, waarin straks kan worden aangegeven, welke gedeelten zijn verloren gegaan en bij een eventueele reconstructie door nieuw werk vervangen moeten worden.

§ 11. Programma van het volgend Kwartaal.

Na ommekomst van zijn ziekteverlof en vóór zijn vertrek met verlof naar

Nederland zal de Chef nog een inspectiereis maken langs verschillende oudheden van Midden- en Oost-Java en de prehistorische opgravingen bij Sampoeng.

Dr. P. V. van Stein Callenfels zal in hoofdzaak de dagelijksche leiding van de in Januari aan te vangen prehistorische onderzoekingen in de residenties Madioen en Rembang op zich nemen.

Midden-Java. De adjunct-bouwkundig Inspecteur, de bouwkundig Opzichter en de Fotograaf-teekenaar zullen zich in hoofdzaak bezig houden met de voortzetting der restauratie van de tjaṇḍi's Kalasan en Prambanan.

Oost-Java. De bouwkundig Inspecteur zal het onderzoek in de omgeving van Singosari voortzetten, terwijl verschillende contrôle-reizen langs Oost-Javaansche oudheden ondernomen zullen worden.

BIJLAGE C

LIJST
VAN
FOTOGRAFISCHE OPNAMEN
OVER
HET DERDE EN VIERDE KWARTAAL 1927.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8626	9×12	24-5-'27	Grot Goa Garba bij desa Kloesoe, district Gianjar.	Reliëf van een gendi.
8627	,,	,,	id.	Inscriptie op rotswand aan den oever van den Pakrisan (bij Goa Garba).
8628	,,	,,	id.	Trap naar de Poera Pĕngoekoer-oekoeran (bij Goa Garba).
8629	,,	,,	Poera Pangoekoer-oekoeran bij desa Kloesoe, district Gianjar.	Beeldengroep met garuda.
8630	18×24	,,	Goa Garba bij desa Kloesoe, distr. Gianjar.	Zuidelijke nissen.
8631	,,	,,	Poera Pangoekoer-oekoeran bij desa Kloesoe, district Gianjar.	Steenen beeld van een Bodhisattwa.
8632	,,	,,	id.	Fragment bovendorpel met inscriptie.
8633	,,	,,	Desa Bedoeloe, Poera Santrijan, district Gianjar.	Miniatuur-tjaṇḍi en voetstuk.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8634	9×12	24-5-'27	Desa Bedoeloe, Poera Santrijan, district Gianjar.	Voetstuk.
8635	,,	,,	id.	Miniatuur-tjaṇḍi.
8636	,,	,,	id.	Beeld van Çiwa-Guru.
8637	18×24	,,	Desa Tjemadik, distr. Gianjar.	Rotstempel aan de samenvloeïng van Pakrisan en Krobokan.
8638	,,	,,	id.	Id. id. (vergroote opname).
8639	,,	,,	Desa Pedjeng, Poera Ardjoena Metapa, distr. Gianjar.	Figuur met kluizenaarshaartooi (uit beeld-fragmenten samengesteld). Inv. Pedjeng 20*a*.
8640	,,	,,	id.	Fragment beeld, foto No. 8639.
8641	,,	,,	id.	Panakawan's en spuier-beeld.
8642	,,	,,	Desa Pedjeng, Kramat Batara Gana, distr. Gianjar.	Spuier-beeld. Inv. Pedjeng 13*a*.
8643	9×12	,,	id.	id. id.
8644	,,	,,	id.	id. id.
8645	,,	,,	id.	id. id.
8646	,,	,,	id.	id. id.
8647	,,	25-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Poesering Djagat, distr. Gianjar.	Viervoudige godenfiguur (Inv. Pedjeng 17*w*).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8648	9×12	25-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Poesering Djagat, district Gianjar.	Viervoudige godenfiguur (Inv. Pedjeng 17w).
8649	„	„	id.	id. id.
8650	„	„	id.	id. id.
8651	„	„	id.	id. id.
8652	„	„	id.	Staande leeuw met hertekop (Inv. Pedjeng 17v).
8653	„	„	id.	Dubbelbeeld (Inv. Pedjeng 17i).
8654	„	„	id.	Zelfde, achterzijde id.
8655	„	„	id.	Zelfde, zijaanzicht id.
8656	„	„	id.	Tonvormig hol steenblok met relief voorstellingen en inscriptie in tjandra sengkala (Inv. Pedjeng 17p).
8657	„	„	Desa Pedjeng, Poera Kebo Edan, district Gianjar.	Liggende stier en koe (Inv. Pedjeng 19e — f).
8658	„	„	id.	Raksasa met schedelnap (Inv. Pedjeng 19g).
8659	„	26-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Penataran Panglan, district Gianjar.	Raksasa (Inv. Pedjeng 24*l*).
8660	„	„	id.	Durga (Inv. Pedjeng 24*n*.)
8661	„	„	id.	Raksasa met schild en wajrastaf. (Inv. Pedjeng 24*o*).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8662	9×12	26-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Penataran Panglan, district Gianjar.	Resi (Inv. Pedjeng 24*m*).
8663	,,	,,	id.	Zelfde, achterzijde id.
8664	,,	,,	id.	Hariti-figuur (Inv. Pedjeng 24*a*).
8665	,,	,,	id.	Staande vorstin (Inv. Pedjeng 24*b*).
8666	,,	,,	id.	Achterstuk troonzetel (Id. 24*i*).
8667	,,	28-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Ratoe Mas Ketel, district Gianjar.	Steenblok met Midden-Javaansch ornament (Inv. Pedjeng 32*b*).
8668	,,	,,	Desa Pedjeng, erf van den Dewa Rai-Amengan, district Gianjar.	Ruggestuk van een Ganeça-beeld (Inv. Pedjeng 56).
8669	18×24	29-5-'27	Desa Bedoeloe, Poera Pedjaksaän, district Gianjar.	Steenen beelden van Durga, Çiwa-Guru en twee Ganeça's.
8670	,,	,,	id.	Soubasementen van twee miniatuur-tjaṇḍi's, voorzijde.
8671	,,	,,	id.	Zelfde, van ter zijde.
8672	,,	,,	Desa Bedoeloe, Poera Dalem, distr. Gianjar.	Raksasa voor de gedong.
8672*a*	24×30	,,	Desa Pedjeng, erf van Ngakan Roegeh, distr. Gianjar.	Fragmenten van een yoni met inscriptie, linker helft (Inv. Pedjeng 41*b*).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8673	24×30	29-5-'27	Desa Pedjeng, erf van Ngakan Roegeh, distr. Gianjar.	Fragmenten van een yoni met inscriptie, rechter helft.
8674	,,	,,	Desa Pedjeng, erf Tjanteng en erf van I. Lempod, district Gianjar.	Steen-fragmenten met inscriptie (Inv. Pedjeng 14 en 39).
8675	,,	,,	Desa Pedjeng, Poera Penataran Sasih, distr. Gianjar.	Inscriptie op zijkant steenblok (Inv. Pedjeng I *bc* en 39.
8676	,,	,,	id.	Twee steen-fragmenten met inscriptie (Inv. Pedjeng 1 *bc* en 41*a*).
8677	,,	,,	id.	Steen-fragmenten met inscriptie.
8678	,,	30-5-'27	Desa Pedjeng, Poera Pegoelingan, district Gianjar.	Steenblok met inscriptie, zijde III (Inv. Pedjeng 16*b*).
8679	,,	,,	id.	id. id. zijde I.
8680	,,	,,	id.	id. id. zijde II.
8681	,,	,,	id.	id. id. zijde IV.
8682	9×12	,,	Desa Bedoeloe, Poera desa, district Gianjar.	Voetstuk met naga's.
8683	,,	,,	id.	Steenblok met relief (gevleugelde draak) (leeuw), zijde I.
8684	,,	,,	id.	Zelfde voorstelling.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8685	9×12	30-5-'27	Desa Bedoeloe, Poera desa, district Gianjar.	Steenblok met relief, zijde II.
8686	„	„	id.	id. id. zijde III.
8687	„	„	id.	id. id. zijde IV.
8688	„	„	id.	id. id. bovenzijde.
8689	„	„	id.	Spuier-beeld (Resi).
8690	„	„	id.	Soubasement van een miniatuur-tjaṇḍi.
8691	„	„	Desa Bedoeloe, Poera Pengoebengan, distr. Gianjar.	Soubasement van een miniatuur-tjaṇḍi met trapopgang.
8692	„	„	id.	Zelfde, van ter zijde.
8693	„	„	id.	Vrouwenbeeld met lotus.
8694	18×24	„	id.	Spuierbeeld, vrouw, hoofd afgeslagen.
8695	„	31-5-'27	Desa Wanajoe, Poera Kedaängan, district Gianjar.	Staand Bodhisattwa-beeld, hoofd en armen afgeslagen.
8696	„	„	id.	Hoofd van Bodhisattwa-beeld.
8697	„	„	id.	Staand Bodhisattwa-beeld, voorzijde.
8698	„	„	id.	id. id. achterzijde.
8699	9×12	1-6-'27	Desa Bedoeloe, Poera Genoeroean, district Gianjar.	Zittende Bodhisattwa.
8700	18×24	„	Desa Bedoeloe, Poera Poetra Batara desa, district Gianjar.	Vierarmige Çiwa, zittend op Bodhisattwa-wijze.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8701	18×24	1-6-'27	Desa Bedoeloe, Goa Gadja, district Gianjar.	Spuierbeeld (vrouw) voor de grot.
8702	„	„	id.	id. (Ganeça).
8703	„	„	id.	Hariti (in de gedong).
8704	9×12	2-6-'27	Desa Bloesoeng, Poera Poeseh, distr. Gianjar.	Viervoudige Çiwa op gevleugelde dragers.
8705	„	„	id.	id. id.
8706	„	„	id.	id. id.
8707	„	„	id.	id. id.
8708	„	„	Desa Tampak Siring, Poera Panataran, district Gianjar.	Viervoudig Çiwa-beeld.
8709	18×24	„	id.	Staand dubbelbeeld.
8710	24×30	„	Desa Manoekaja, Poera Sakenan, district Gianjar.	Steen met inscriptie, achterzijde.
8711	„	„	id.	Zelfde steen, voorzijde.
8712	18×24	3-6-'27	Desa Koetri, Poera Boekit Darma, distr. Gianjar.	Durga op den stier.
8713	„	„	id.	Staande achtarmige Bodhisattwa.
8714	„	„	id.	Staand mannenbeeld.
8715	„	„	id.	Zittend mannenbeeld.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8716	9×12	3-6-'27	Desa Koetri, Poera Poeseh, district Gianjar.	Staand mannenbeeld (onder de emblemen een naga).
8717	„	„	Desa Koetri, Poera Boekit Darma, distr. Gianjar.	Buddha-beeld.
8718	18×24	„	Desa Tjeloek (Goenoeng Sari) badplaats a/d Pakerisan, district Gianjar.	Beeld met inscriptie (op de achterzijde van het achterstuk) vooraanzicht.
8719	„	„	id.	Zelfde beeld, achterzijde.
8720	„	4-6-'27	Desa Pedjeng, Poera Penataran Sasih, Gedong Kemoening, district Gianjar.	Staand vrouwenbeeld met inscriptie a/h achterstuk (Inv. Pedjeng 1*aa*).
8721	„	„	id.	Zelfde beeld.
8722	„	„	id.	id. zijaanzicht.
8723	„	„	Desa Pedjeng, erf van I. Getar, district Gianjar.	Makara met steigerende leeuw (Inv. Pedjeng 10).
8724	9×12	„	Desa Pedjeng, Gedong Batan Tjampeloeng, district Gianjar.	Viervoudig zittend vrouwenbeeld (Inv. Pedjeng 35).
8725	„	„	id.	Zelfde beeld.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8726	18×24	5-6-'27	Goenoeng Panoelisan, in een gedong van Poera Soekawana (Noord-Bali).	Staand vrouwenbeeld met inscriptie op de achterzijde.
8727	,,	,,	Goenoeng Panoelisan, Poera Soekawana (Noord-Bali).	Inscriptie op de achterzijde van een staand vrouwenbeeld.
8728	,,	,,	id.	Zelfde beeld.
8729	,,	,,	id.	Staand dubbelbeeld met inscriptie op de achterzijde.
8730	,,	,,	id.	Zelfde beeld.
8731	,,	,,	id.	Dubbelinga, voorzijde.
8732	,,	,,	id.	Zelfde, achterzijde met inscriptie.
8733	,,	,,	id.	Zittend dubbelbeeld, voorzijde.
8734	,,	,,	id.	Zelfde, achterzijde met inscriptie.
8735	,,	,,	id.	Zittend mannenbeeld.
8736	24×30	25-6-'27	Soerakarta, thans in 't Sriwedari-Museum te Solo No.	Koperen oorkonde van 829 Caka.
8737	,,	,,	id.	Zelfde, keerzijde.
8738	18×24	18-4-'27	Ten Oosten van tjaṇḍi Sewoe, thans Sriwedari-Museum te Solo No.	Bronzen fragment met haarkrullen van een Buddha.
8739	,,	,,	Sriwedari-Museum te Solo No. 235, 215 en 216.	Bronzen beeldjes.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8740	18×24	18-4-'27	Sriwedari-Museum te Solo No. 234, 265 en 263.	Bronzen beeldjes.
8741	„	„	Id. id. No. 247 en 232.	Id. id.
8742	„	„	Id. id. No. 211 en 248.	Id. id.
8743	„	„	Id. id. No. 249 en 208.	Id. id.
8744	„	14-4-'27	Collectie P. A. Mangkoe Negara VII te Solo.	Steenen beeld van poortwachters geknield zittend tegen de post van een fabeldier.
8745	„	„	id.	Staand steenen mannenbeeld.
8746	„	„	id.	Steenen varken en onbekend beeldje.
8747	„	„	id.	Zelfde, andere zijde.
8748	„	„	id.	Staand steenen mannenbeeld.
8749	„	„	Tjaṇḍi Noesoekan, distr. Soerakarta, thans Coll. P. A. Mangkoe Negara VII te Solo.	Steenen beelden van Çiwa en Durga.
8750	„	„	id.	Çiwa-beeld (achterzijde) en voorzijde van een staand vrouwenbeeld (als spuier).
8751	„	„	Coll. P. A. Mangkoe Negara VII te Solo.	Zittende Brahman, staande Çiwa-Guru en Monniksbeeld.
8752	„	„	id.	Zitttende Buddha en Bodhisattwa, brons.
8753	„	„	id.	Drie bronzen Buddha-beeldjes.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8754	18×24	14-4-'27	Coll. P. A. Mangkoe Negara VII te Solo.	Bronzen beeld van Buddha en onbekend beeld.
8755	,,	,,	id.	Bronzen Tara (Ngandjoektype) en onbekend beeld.
8756	,,	,,	id.	Bronzen Bodhisattwakop en face.
8757	,,	,,	id.	Zelfde en profiel.
8758	,,	,,	id.	Vijf bronzen tempelschellen met verschillende versieringen op het handvat.
8759	,,	,,	id.	id. id. id.
8760	,,	,,	id.	Bronzen wijwatervat en kan.
8761	,,	,,	id.	Twee bronzen sandalen en bronzen monsterkop (gesp).
8762	,,	,,	id.	Bronzen vorm van ma-muntjes en bronzen ring.
8763	,,	,,	id.	Bronzen beeldjes van Ganeça, twee Bodhisattwa's en Kuwera.
8764	,,	,,	id.	Drie bronzen lampen.
8765	,,	,,	id.	id. id.
8766	,,	,,	id.	Zilveren beeldje van Kuwera.
8767	,,	,,	id.	Zeven gouden voorwerpen.
8768	,,	,,	id.	id. id.
8769	,,	9-7-'27	Tjaṇḍi Kalasan, district Brebah, afd. Mataram.	Zuid-Westhoek van den Zuidelijken voorsprong van de restauratie.
8770	,,	,,	id.	Zuid-Westhoek van de restauratie.
8771	,,	,,	id.	Westzijde van de restauratie.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8772	18×24	9-7-'27	Tjaṇḍi Kalasan, district Brebah, afd. Mataram.	Noord-Westhoek van de restauratie.
8773	„	„	id.	id. id.
8774	„	„	id.	Noordzijde van de restauratie.
8775	„	„	id.	Noord-Oosthoek van de restauratie.
8776	„	„	id.	Oostzijde van de restauratie.
8777	„	16-7-'27	id.	Bekroning 1ste dakgeleding. Zuidzijde van het voorportaal van de afbraak.
8778	„	„	id.	Bekroning 1ste dakgeleding. Zuid-Oosthoek van de opruiming.
8779	„	8-7-'27	id.	Bekroning 1ste dakgeleding. Oostzijde van de Zuidelijke cella van de opruiming.
8780	„	10-7-'27	id.	id. Zuid-Oosthoek id. id.
8781	„	„	id.	id. Zuidelijke cella, middelste nis van de opruiming.
8782	„	„	id.	id. Zuid-Westhoek van de Zuidelijke cella van de opruiming.
8783	„	„	id.	id. Westzijde van de Zuidelijke cella van de opruiming.
8784	„	„	id.	id. Zuid-Westhoek van de opruiming.
8785	„	„	id.	id. id. id.
8786	„	„	id.	id. Oostzijde van de Zuidelijke cella na de opruiming.
8787	„	15-7-'27	id.	id. Zuid-Westhoek na de opruiming.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8788	18×24	7-7-'27	Tjaṇḍi Kalasan, district Brebek, afd. Mataram.	Bekroning 1ste dakgeleding, Zuid-Oosthoek, voor de afbraak.
8789	„	„	id.	id. Zuidzijde van den Zuid-Oosthoek, voor de afbraak.
8790	„	„	id.	id. Oostzijde van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.
8790*a*	„	„	id.	id. id. id.
8791	„	„	id.	id. Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.
8792	„	8-7-'27	id.	id. Middelste nis van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.
8793	„	„	id.	id. Westelijke nis van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.
8794	„	7-7-'27	id.	id. Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.
8795	„	„	id.	id. Zuidzijde van den Zuid-Westhoek, voor de afbraak.
8796	„	„	id.	id. Zuid-Westhoek van de afbraak.
8797	„	3-8-'27	id.	Kroonlijst. Waren hoek. Zuid-Oost. (Oostzijde).
8798	„	„	id.	Kroonlijst. Waren hoek. Zuid-Oosthoek (Zuidzijde).
8799	„	„	id.	Kroonlijst. Zuidelijke cella (Oostzijde).
8800	„	„	id.	id. id. Zuid-Oosthoek.
8801	„	„	id.	Kroonlijst. Zuidelijke cella met kalakop. Zuidzijde.
8802	„	„	id.	id. id. id.
8803	„	„	id.	Kroonlijst. Zuidelijke cella. Westhoek.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8804	18×24	3-8-'27	Tjaṇḍi Kalasan, distr. Brebek, afd. Mataram.	Kroonlijst. Zuidelijke cella. Westzijde.
8805	„	„	id.	Kroonlijst. Ware hoek. Zuid-West (Zuidzijde).
8806	„	„	id.	Kroonlijst. Ware hoek. Zuid-Westhoek.
8807	„	„	id.	id. id. id. (Westzijde).
8808	24×30	7-7-'27	id.	Aanzicht. Noord-West voor de restauratie.
8809	„	„	id.	id. Zuid-West v/d restauratie.
8810	18×24	10-8-'27	id.	Kroonlijst. 1ste dakgeleding. Westzijde van de Zuidelijke cella na de afbraak.
8811	„	„	id.	Kroonlijst in 1ste dakgeleding. Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella na de afbraak.
8812	„	„	id.	Kroonlijst en 1ste dakgeleding. Zuid-Westhoek van de Zuidelijke.
8813	„	„	id.	Kroonlijst. Westzijde van de Zuidelijke cella na de afbraak.
8814	„	11-8-'27	id.	Kroonlijst. Teerling met nisbekroning. Kalakoppen. Steunbeer. Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella voor de afbraak.
8815	„	„	id.	Kroonlijst. Zuidelijke cella. Zuidzijde met kalakop en steunbeer van de afbraak.
8816	„	„	id.	Kroonlijst. Teerling met nisbekroning, kalakop en steunbeer. Zuid-Westhoek van de Zuidelijke cella van de afbraak.
8817	„	„	id.	Kroonlijst. Teerling nisbekroning. Zuidzijde van den waren hoek, Zuid-West. Voor de restauratie.

BIJLAGE D

No. 16

Bij de aanhaling van dit Besluit den dag en het nummer uitdrukken.

UITTREKSEL uit het Register der Besluiten van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

Batavia, den 8sten September 1927.

Gelet op de besluiten van 14 Juni, 28 October 1923 en 27 Maart 1924 Nos. 62, 51 en 1;

Gelezen de brieven:

a. van de Directie van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen van 5 Mei en 21 Juli 1927 Nos. 115 en 178, de laatste in voldoening aan het schrijven van den 1sten Gouvernements-Secretaris van 7 Juli t.v. No. 1379/A[2];

b. van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst van 27 Augustus 1927 Nos. F 19/3/2 en F 19/3/11;

Is goedgevonden en verstaan:

Ten derde:

(Staatsblad No. 442) Met verwijzing in zoover van artikel 2 van het besluit van 14 Juni 1923 No. 62 (Staatsblad No. 407), te bepalen, dat de taak van den hierbij ingestelden Oudheidkundigen Dienst omvat:

a. de opsporing, blootlegging, opname, inventarisatie en beschrijving van de oudheden in Nederlandsch-Indië;

b. toezicht op die oudheden, in overleg met de Hoofden van Gewestelijk Bestuur;

c. de beraming en uitvoering van maatregelen tot instandhouding, c.q. reconstructie van die oudheden;

d. in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied.

Ten vierde:

(Staatsblad No. 442). Onder den naam van „Oudheidkundigen Commissie" in te stellen een Commissie met de taak het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst bij te staan in de met de zorg voor en de opsporing van de oudheden samenhangende bouwkundige en cultureele aangelegenheden.

Ten vijfde: De instructie van den Chef van den Oudheidkundigen Dienst, vastgesteld bij het besluit van 28 October 1913 No. 51 (Bijblad op het Staatsblad No. 7932) te wijzigen en aan te vullen als volgt:

I. Overal waar in de instructie wordt gesproken van „Chef van den Oudheidkundigen Dienst" wordt in de plaats daarvan gelezen : „Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst".

II. In artikel 1 wordt: *a.* aan lid (1) een zinsnede toegevoegd, luidende: „Hij wordt daarin bijgestaan door eene Oudheidkundige Commissie, welker taak bij afzonderlijke instructie wordt geregeld". *b.* lid (2) gelezen als volgt: „(2) Het geheele personeel bij den Oudheidkundigen Dienst is aan hem ondergeschikt".

III. In artikel 2 worden na de woorden „wanneer hem dit gevraagd wordt", ingelascht de woorden: „door de Oudheidkundige Commissie".

IV. Tusschen de artikelen 4 en 5 wordt een nieuw artikel (4a) ingelascht luidende : „Jaarlijks voor den eersten November dient het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst bij de Oudheidkundige Commissie een overzicht in van den staat van werkzaamheden en legt daarbij over een voor het komend begrootingsjaar ontworpen werkplan, dat o. m. de voorgenomen verdeeling van de aan zijn Dienst toegestane werkgelden behelst".

Ten zesde: Vast te stellen de volgende instructie voor de Oudheidkundige Commissie :

Artikel 1.

(1) De Commissie verleent bijstand aan het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in aangelegenheden die de zorg voor en de opsporing van de oudheden betreffen.

(2) Zij heeft de bevoegdheid te allen tijde van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst de noodige inlichtingen omtrent de door hem ten aanzien van de oude bouwwerken in Nederlandsch-Indië en hunne overblijfselen verrichte en voorgenomen werkzaamheden en in het algemeen inzage van alle hem ten dienste staande gegevens te verlangen, welke zij meent voor de vervulling van haar taak noodig te hebben.

(3) De Commissie heeft de bevoegdheid zich, tot uitoefening van de haar opgedragen taak, door deskundigen naar hare keuze te doen bijstaan en hare leden reizen op te dragen.

(4) Hare leden en in het overige lid bedoelde deskundigen genieten vergoeding van de in die hoedanigheid gedane uitgaven voor reizen als anderszins.

Artikel 2.

(1) Jaarlijks wijst de Commissie in hare eerste vergadering een harer leden aan die als voorzitter-secretaris zal optreden; gelijktijdig wordt een ander lid aangewezen om hem, bij afwezigheid of verhindering, in die functie te vervangen.

(2) In het verrichten der secretariaats-werkzaamheden kan het als voorzitter-secretaris fungeerend lid worden ter zijde gestaan door één der bij den Oudheidkundigen Dienst werkzaam gestelde ambtenaren, aan te wijzen door het Hoofd van dien Dienst.

(3) Alle van de Commissie uitgaande stukken worden onderteekend door het als voorzitter-secretaris fungeerend lid.

(4) In de behoefte van de Commissie aan schrijfbehoeften enz. wordt voorzien uit de voor den Oudheidkundigen Dienst toegestane fondsen.

Artikel 3.

(1) De Commissie bestaat uit minstens vijf leden, die op voordracht van de Commissie door den Gouverneur-Generaal worden benoemd en ontslagen.

(2) Het Hoofd en de ambtenaren van den Oudheidkundigen Dienst kunnen niet tevens lid der Commissie zijn.

(3) Voor de benoeming van nieuwe leden doet de Commissie eene voordracht aan den Gouverneur-Generaal zoo mogelijk van twee personen voor elke te vervullen plaats.

Artikel 4.

(1) De Commissie kan de behartiging van een bepaald omschreven onderdeel van haar taak tijdelijk aan een harer leden delegeeren.

(2) Indien het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in een spoedeischend geval voorlichting noodig acht, wijst het als voorzitter-secretaris fungeerend lid namens de Commissie een gedelegeerd lid aan. Speciale deskundigheid op het bedoelde punt of nabijheid van woonplaats vormen voor zulk eene aanwijzing het criterium.

Artikel 5.

(1) De Commissie vergadert minstens eenmaal in het jaar, ten einde door het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst te worden ingelicht omtrent den loop van zaken, inzonderheid om kennis te nemen van den stand der reconstructiewerkzaamheden en verder van zulke bescheiden en gegevens, als door de Commissie noodig geacht zullen worden ter verkrijging van een goed inzicht in den gang van zaken.

(2) Voorts schrijft het als voorzitter secretaris fungeerend lid eene vergadering uit, zoo dikwijls hij of eenig ander lid der Commissie dan wel het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst zulks noodig keurt.

(3) Tot het bijwonen van de jaarvergadering, bedoeld bij het eerste lid van dit artikel *moet*, tot het bijwonen der overige vergaderingen *kan* het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst worden uitgenoodigd. In geval van wettige verhindering laat hij zich door een ten volle gemachtigd ambtenaar van zijn Dienst vervangen.

(4) De oproeping tot eene vergadering vermeldt de daar te behandelen onderwerpen.

(5) De plaats van vergadering zal telkens worden gekozen in verband met de te bespreken onderwerpen en overigens zoodanig, dat het tijdverlies voor de leden zooveel mogelijk gelijkelijk wordt verdeeld.

(6) Eene vergadering is slechts wettig, indien behalve het als voorzitter-secretaris aangewezen lid of diens vervanger minstens de helft van het aantal leden aanwezig is.

(7) Van het verhandelde en de besluiten, genomen in de vergaderingen der Commissie, worden aanteekeningen gehouden.

Artikel 6.

(1) Alle beslissingen van de Commissie worden genomen bij meerderheid van stemmen.

(2) Wanneer een der leden daartoe het verzoek doet, zal over een onderwerp schriftelijk moeten worden gestemd, teneinde redelijkerwijze aan alle in Nederlandsch-Indië verblijfhoudende leden gelegenheid te geven aan de stemming deel te nemen.

Indien de urgentie van een zaak een dergelijke stemming onmogelijk maakt, zal zulks op de agenda dienen te worden vermeld.

(3) Stemmingen over onderwerpen, welke niet uitdrukkelijk op de agenda eener vergadering zijn vermeld, mogen niet anders dan schriftelijk op de in lid 2 bepaalde wijze worden gehouden.

Artikel 7.

(1) Behoudens de als vertrouwelijk gemerkte bescheiden kunnen alle van de Commissie uitgaande stukken, hetzij door hem zelf, hetzij door het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, in het Oudheidkundig Verslag worden gepubliceerd.

(2) De als vertrouwelijk gemerkte bescheiden kunnen slechts worden openbaar gemaakt bij onderlinge overeenstemming tusschen de Commissie en het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst.

Artikel 8.

(1) Naar aanleiding van het jaarlijks voor den eersten November door het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in te dienen overzicht van den staat der werkzaamheden en het daarbij overgelegd, voor het komend begrootingsjaar ontworpen werkplan, dat o. m. de voorgenomen verdeeling van de aan genoemden Dienst toegestane werkgelden behelst, beoordeelt de Commissie of de verstrekte inlichtingen haar aanleiding tot opmerkingen geven c.q. het noodig maken voor eene bespreking daarvan bijeen te komen. Zoowel in het bevestigend als in het ontkennend geval geeft het als voorzitter-secretaris fungeerend lid daarvan zoo spoedig mogelijk aan het diensthoofd kennis.

(2) De Commissie dient het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst desgevraagd van advies in zaken de oude bouwwerken en hunne overblijfselen betreffende en inzonderheid in die vraagstukken, welke hetzij van bouwtechnischen aard, hetzij van algemeen cultureel belang zijn.

(3) Voorts doet zij hem omtrent hetgeen haars inziens in het belang van de opsporing van en de zorg voor de oude bouwwerken en hunne overblijfselen wenschelijk en raadzaam is de noodige voorstellen.

(4) Indien de Commissie van oordeel is, dat in de aan den Oudheidkundigen Dienst met betrekking tot opsporing van en de zorg voor de oude bouwwerken en hunne overblijfselen toegewezen taak of de uitvoering daarvan verandering wenschelijk is, treedt zij daaromtrent in overleg met het diensthoofd.

Artikel 9.

Indien aan de opmerkingen van de Commissie geen of onvoldoende gevolg wordt gegeven of eene door het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst genomen beslissing, ook na gepleegd overleg en van hem ontvangen toelichting, bij de Commissie bedenking blijft ontmoeten, kan zij de zaak ter kennis van den Gouverneur-Generaal brengen tot het treffen van de vereischte maatregelen.

Ten tweede: In de bij artikel 4 van dit besluit ingestelde Oudheidkundige Commissie te benoemen tot lid:

1. C. Citroen, architect te Soerabaja;
2. Ir. Th. Karsten, architect te Semarang;
3. Mr. Ir. H. J. Kiewiet de Jonge, ambtenaar ter beschikking van den Hoofdinspecteur van Financiën;
4. Pangeran Adipati Ario Mangkoe Negoro VII, Hoofd van het Mangkoenegorosche Huis te Soerakarta;
5. Ir. J. L. Moens, hoofdingenieur bij het centraal waterschapskantoor voor de Vorstenlanden te Jogjakarta;
6. Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, hoogleeraar in de sociologie en volkenkunde bij de Rechtshoogeschool te Batavia, die bevoegd zal zijn de Commissie voor de eerste maal bijeen te roepen en aan wien tevens de leiding harer eerste vergadering, zoolang de Commissie nog niet overeenkomstig artikel 2 van hare instructie een voorzitter-secretaris heeft aangewezen, wordt opgedragen;
7. P. H. W. Sitsen, Chef firma Sitsen en Lousada te Jogjakarta;
8. Raden Mas Toemenggoeng Soemitro Kalapaking Poerbonegara, regent van Bandjarnagara;
9. Pangeran Adipati Soerjodiningrat, te Jogjakarta.

Stemt overeen met voorz. Register,

De wd. Gouvernements-Secretaris,

(w.g.)

BIJLAGE E

INSTRUCTIE VOOR DEN AMBTENAAR BELAST MET HET TOEZICHT OP DE HINDOE-OUDHEDEN IN DE PROGO-VALLEI.

Artikel 1.

De ambtenaar is belast met de zorg voor het schoonhouden en de bewaking van de Hindoe-oudheden Tjaṇḍi's Boroboedoer, Měndoet en Pawon.

Artikel 2.

De ambtenaar draagt zorg dat geen beschadiging wordt aangericht aan de gemelde bouwwerken, noch beelden en andere voorwerpen worden beschadigd, ontvreemd of ontvoerd.

Artikel 3.

De ambtenaar regelt de bewaking van de oudheden en de toelating van bezoekers.

Artikel 4.

De toelating van bezoekers geschiedt dagelijks tusschen 5 uur v.m. en 7 uur n.m. tegen betaling van het vastgestelde tarief en onder geleide van het bewakingspersoneel.

Bij heldere maan kunnen bezoekers worden toegelaten tot 12 uur middernacht.

Artikel 5.

Reisgezelschappen worden slechts toegelaten in groepen van hoogstens 20 personen. Deze worden bij de bezichtiging begeleid door den Europeeschen waker en door den geleider.

Artikel 6.

Tijdens de bezichtiging is het verboden zich aan het toezicht van de(n) geleider(s) te onttrekken.

Artikel 7.

Onwillige bezoekers zullen onmiddellijk verwijderd worden.

Artikel 8.

De ambtenaar is verplicht van belangrijke voorvallen o. a. onverwijld kennis te geven aan het Hoofd van Plaatselijk Bestuur en den Chef van den Oudheidkundigen Dienst.

Artikel 9.

De ambtenaar is verplicht in de onmiddellijke nabijheid van den Boroboedoer te wonen.

Hij mag zijn standplaats niet verlaten zonder vergunning van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur.

Bij ziekte of afwezigheid wordt hij vervangen door den Europeeschen waker.

Artikel 10.

Het personeel voor onderhoud en bewaking is ondergeschikt aan den ambtenaar en ontvangt van dezen zijn instructies.

Artikel 11.

Op verzoek van belangstellenden mogen explicaties ontleend aan de wetenschappelijke verklaringen worden gegeven door of van wege den beheerder tegen betaling van een bedrag van *f* 5.—

Artikel 12.

Bezoekers voorzien van een speciale vergunning afgegeven door den Resident van Kedoe of door den Chef van den Oudheidkundigen Dienst worden zonder geleide toegelaten.

De Resident van Kedoe,
(w.g.) J. WALVISCH.

VOORLOOPIGE INVENTARIS DER OUDHEDEN VAN BALI

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

II [1])

AFDEELING ZUID-BALI; ONDERAFDEELING GIANJAR.

(Streek, gelegen tusschen de rivieren Pĕtanoe en Pakĕrisan).

a. Desa's benoorden Pedjeng:

Desa Toeboeh.

70. Poera Desa. 22 bijzettingsbeelden, waaronder sterk beschadigde exemplaren, een Durgā en een kop van een viervoudigen Brahman. Voorts een Ganeça en fragmenten.

71. Poera Batan Antjar. Fragmenten, waaronder van een Nandin.

Desa Bloesoeng.

72. Poera Desa.
    - *a.* Zittende Gaṇeça, ± 50 cM. hoog.
    - *b.* 3 pot-topstukken (als Inv. 2d).
    - *c.* 4 spuiers.
    - *d.* Tjaṇḍi-fragmenten.

73. Poera Poesĕh. Tegenover de poera een viervoudige staande Çiwa op 4 gaṇa's. In de poera veel pot-topstukken. Foto O. D. 8706.

Desa Tampak Siring.

74. Poera Panataran. In de gĕdong Batara Siwa:
    - *a.* Een viervoudige zuilvormige Çiwa, jong werk. 23 × 81 cM. Foto O. D. 8708.
    - *b.* Sterk verweerde bijzettingsbeelden.

    Elders in dezelfde poera:
    - *c.* Een dubbel-bijzettingsbeeld van een staanden man en een links daarvan geplaatste staande vrouw, van denzelfden stijl als het op den Goenoeng Panoelisan aan te treffen beeld met inscriptie in kwadraatschrift. 44 × 93 cM. hoog. Foto O. D. 8709.
    - *d, e.* Bijzettingsbeelden van ṛṣi's.

    Voorts fragment van een Gaṇeça.

---

[1]) Vervolg op O. V. 1925: 170.

75. Poera boekit Tampak Siring. Beeldfragmenten en lingga's.

76. Poera Sakenan. Lingga's en yoni-fragmenten.

77. Poera Dalĕm Mĕdoera. 4 groote en 12 kleine zeer verweerde lingga's.

78. Goenoeng Kawi. 9 tjaṇḍi's in de rots uitgehouwen en dito kluizenaarsverblijven. Zie: O. V. 1920: 115, 116; 1921: 60 vlg.; 1921: 97 vlg.; 1922: 79 vlg; Bijdragen 76: 483 vgl.; Ned.-Ind. O. en N. 1926: 264 vlg., 295 vlg.; Djawa 1921: afl. 3; Verslag 3e congres Oostersch Genootschap in Nederland (1923): 34 vgl. Fotos O. D. 5676—5693.

79. Idem, doch op eenigen afstand van No. 78. Een dergelijke tjaṇḍi met aan weerszijden een kluizenaarsnis.

80. Tirta Ėmpoel. Oude badplaats met bronnen van de Pakĕrisan. Enkele oude spuiers zijn nog in gebruik. Op het terrein kleine lingga's, lingga in yoni, fragmenten van een leeuw en een Nandin enz.

Desa Manoekaja.

81. Poera Sakenan. Oorkondesteen van oost-javaanschen vorm met inscriptie aan voor- en achterzijde. Grootste hoogte 102, breedte 60, dikte 20 cM. Foto O. D. 8710, 8711.
Voorts fragment van een bijzettingsbeeld [1]).

Desa Tjĕmadik.

82. Aan de samenvloeiing van Pakĕrisan en Krobokan in den rotswand van de landtong een tjaṇḍi in een nis en aan weerszijden een kluizenaarsnis. Het heiligdom heet tjaṇḍi Krobokan. De tjaṇḍi bevindt zich ± 5 M. boven de rivier en is hoog 6.40 M. Foto O. D. 8637, 8638.

Desa Sawah Goenoeng.

83. Poera Pĕngoekoer-oekoeran.
a. Steenblok, waarop een voorstelling van een zeer geschonden godenfiguur, waarvoor een Garuḍa en links en rechts een knielende figuur. Zeer geschonden. Hoog 94, breed 61 cM. Foto O. D. 8629.
b, c. Twee Gaṇeça's, resp. 69 en 59 cM. hoog. No. *b* heeft de akṣamālā links. No. *c* rechts-achter.
d. Zittende bodhisattwa (lalitāsana). Vier-armig: rechts-voor akṣamālā, andere attributen afgebroken. Hoog 78 cM. Foto O. D. 8631.

---

1) Oorkondesteen en beeldfragment waren in wit linnen gewikkeld.

e. Idem, doch jonger van stijl. Hoog ± 80 cM.
f. Guru, hoog 66 cM.
g. Idem, 65 cM.
h. Idem, slechts de kop resteert.
i. Relief van een boogschietende vrouwenfiguur. Hoog 25 cM.
j. Lingga-topstukken.
k. Bovendorpel met twee-regelige inscriptie. Foto O. D. 8632.

84. Halverwege den rotswand boven de Pakĕrisan.
Een badplaats met twee spuiers, waarvan een een rākṣasa verbeeldt en de andere, hoewel zeer geschonden, aan een der knielende vrouw-figuren van Bĕlahan herinnert. Naast de badplaats, die twee basins telt, een poort van ouden stijl, waardoor de trap van de poera naar den oever van de rivier leidt. Foto O. D. 8628.

85. Aan den oever van de Pakĕrisan.
a. Beneden de poera Pĕngoekoer-oekoeran een drietal nissen, waarvan de eerste, geheeten Goa Garba, in de gedaante van een kluizenaarsverblijf is uitgehouwen (zie Goenoeng Kawi). Op het imitatie-atap-dak eenige sporen van gefigureerde kaḍiri-letters. Boven de nis restanten van ornament op den rotswand (zie Goa Gadja). Foto O. D. 8630.
b. In deze nis: een steenen plaat met relief van een gĕndi. Foto O. D. 8626.
c. Een kāla-kop.
d. Een tweede nis in den vorm van een pajoeng, op het dak waarvan wederom een letterteeken in hetzelfde schrift, doch eveneens onleesbaar, hoewel geheel gaaf. Foto O. D. 8630.
e. Een derde nis, niet in een bepaalden vorm gehouwen en geenerlei ornament vertoonende.

86. Ten Noorden van de poera tegen den oostelijken rivierwand.
Een één-regelige inscriptie. Foto O. D. 8627.

Desa Kĕloesoe.

87. Poera Panataran. Vier zeer verminkte zittende figuren.

88. Poera Poesĕh. Guru-figuur en reliefstuk, voorstellende een gevleugelde singha (?). Hoog ± 1.50.

b. Desa's, gelegen bezuiden Pedjeng.

Desa Bĕdoeloe.

89. Poera Pĕdjaksaan.
a. Rākṣasa met schild en knods. Staand. 68 × 33 cM.

b. Gaṇeça, staand, 4-armig. Rechts-achter akṣamālā, links-achter afgebroken. 42 × 68 cM. Foto O. D. 8669.

c. Tjaṇḍi-voetstuk. Tempellichaam gedeeltelijk over. Çiwa-beeld gedeeltelijk gespaard voor de poort. Trap met 8 treden, aan weerszijden waarvan een nāga en een geschonden rākṣasa. Op den voet een jaartal: 1246. Rijk ornament tegen het voetstuk. Foto O. D. 8670, 8671.

d. Durgā, 8-armig, zonder daemon, attributen paarsgewijs van beneden naar boven: staart van den stier (r) — touw om den nek van den stier (l); speer — ? ; (pijl) — boog; ? — ? 47 × 90 cM. Foto O. D. 8669.

e. Guru, staand, 2-armig. Rechts akṣamālā, links afgebroken. Tegen het achterstuk rechts triçūla, links cāmara. 37 × 93 cM. Foto O. D. 8669.

f. Gaṇeça, staand, 4-armig. Rechts-achter paraçu, links-achter akṣamālā. Foto O. D. 8669.

g. Idem, zittend, 4-armig. Rechts-achter akṣamālā, links-achter paraçu. 27 × 58 cM.

h. Lingga. 20 × 20 × 20 cM. totaal 60 cM. hoog.

i. Fragment van een liggenden olifant met zadel.

j. Tjaṇḍi-voetstuk met afhangende antefixen. Links en rechts van de trap liggende olifanten. 35 × 38 cm. Foto O. D. 8671.

k. Ronde zuil. 89 cM. hoog.

l. Idem, 65 cM. hoog.

Voorts fragmenten.

In de gĕdong:

90. P o e r a D a l ĕ m.

a. Guru, rechts akṣamālā, links gĕṇḍi.

b. Rākṣasa, rechts speer (?), links schild.

Voor de gĕdong:

c, d. Twee rakṣāsa's met knods en schild. 25 × 58 cM. Foto O. D. 8672.

91. P o e r a D e s a.

a. Vierkante zuil met verschillende voorstellingen op de zijvlakken en lotusrelief op het bovenvlak. 1: paard en boom; 2: twee leeuwen met één kop; 3: leeuw; 4: cangkha. 32 × 67 cM. Foto O. D. 8683—8688.

b. Zuilvormig voetstuk met pilasters langs de ribber en nāga's op de vier hoeken van het kapiteel. Bovenop een lotuskussen. 36 × 100 cM. Foto O. D. 8682.

c. Vrouwefiguur, staand. Spuierbeeld. Hoofd afgebroken en verloren geraakt. Aan een lang snoer voor de beenen een çangkha, handen in een mudrā. Hoort bij Inventaris 20e (O. V. 1925). 46 × 135 cM. Foto O. D, 8694.

d. Tjaṇḍi-voetstuk met afhangende antefixen. 40 × 50 cM. Foto O. D. 8690.
e. Gaṇeça, zittend. Zeer geschonden. Breed 31 cM.
f. Idem, 40 × 65 cM.
g. Ṛṣi als spuierbeeld. Spuiergat onder de kain 27 × 59 cM. Foto O. D. 8689.
Voorts fragmenten.

92. Poera Pĕngoebĕngan.
a. Makara-spuier. Lang 64, breed 27, hoog 40 cM.
b. Leeuw-spuier. 28 × 49 cM.
c. Pot-topstuk. 18 × 41 cM.
d. Durgā, staand, 8-armig. Geen daemon. 24 × 56 cM.
e. Bijzettingsbeeld van een vrouw, staand. 18 × 56 cM.
f. Idem, idem, met langgesteelde lotus. 29 × 59 cM. Foto O. D. 8693.
g. Leeuw. Lang 42, breed 21, hoog 48 cM.
h. Tjaṇḍi-voetstuk als No. 89j. Afhangende antefixen. 48 × 52 × 52 cM. Binnenin een vierkant gat (24 × 24 × 40 cM.). Foto O. D. 8691, 8692.

93. Poera Samoean Tiga. In het benedengedeelte:
a. Durgā, 4-armig, geen daemon. 34 × 80 cM.
b. Idem, zeer verminkt. Idem, idem. 60 × 92 cM.
c. Gaṇeça, idem. 75 × 112 cM.
d. Lingga, 44 × 44 × 132 cM.
e, f. Twee rākṣasa's, met gekruiste beenen zittend. 39 × 70 cM.
g. Nandin met bult. 26 × 40 cM.

h. Olifant.
i, j. Twee rākṣasa's zonder hoofd.

In het bovengedeelte:

k. Durgā, staande, 8-armig. 50 × 94 cM.
l. Lingga. 21 × 21 × 63 cM.
m. Gaṇeça, zittend. Zeer verminkt. Hoog 33 cM.
n. Yoṇi; 56 × 74 cM.
Voorts fragmenten.

94. Poera Bedji.
In de gĕdong een lingga, staande rākṣasa en fragmenten.

95. Poera Santrijan.
a. Tjaṇḍi. Op de kroonlijsten potten als ornament, aan de gesloten deur een slot. Hoog 51 cM. Foto O. D. 8635, 8635.
b. Gaṇeça, staand. Zeer geschouden. 34 × 68 cM.

c. Lingga. 12 × 12 × 36 cM.
Idem, 19 × 19 × 57 cM.
e. Linggafragment.
f. Voetstuk-fragment.
g. Voetstuk met geornamenteerde zijvlakken en lotuskussen bovenop. 28 × 65 cM. Foto O. D. 8633, 8634.

96. P o e r a p o e t r a S a n t r ij a n.
a. Relief met Guru-voorstelling. Rechts gĕṇḍi met hengsel, links aksamālā. 29 × 56 cM. Foto O. D. 8636.
b. Hoekstuk met gaṇa, behoorend bij Invent. 52 *a b* (O. V. 1925).
c. Yoni-fragment.

97. P o e r a M a r g a B i n g o e n g.
a. Makara-spuier. Hoog 36, lang 84 cM.
b. Lingga op lotuskussen. 33 × 61 cM.
c. Lingga. 26 × 26 × 78 cM.
Voorts fragmenten van topstukken enz.

98. P o e r a p o e t r a M a r g a B i n g o e n g.
Kapiteelvormig voetstuk met lotusbladeren rondom. 47.5 cM. hoog.
Voorts linggafragmenten.

99. P o e r a G ĕ n o e r o e a n.
Bodhisattwa in lalitāsana op lotuskussen. Steunt op de rechteram, linkerarm op de knie. 33 × 62 cM. Foto O. D. 8699.

100. P o e r a p o e t r a B a t a r a D e s a.
a. Çiwa, zittend in lalitāsana met rechterbeen afhangend. Rechts-achter aksamālā, links-achter cāmara, voorhanden afgebroken. Halve maan en doodshoofd in de kroon. 31 × 43 cM. Foto O. D. 8700.
b. Gaṇeça, zittend. 30 × 58 cM.
c. Gaṇeça, zeer geschonden.
d. Vrouwelijk spuierbeeld, door midden gebroken. Van spuiergat tot top 50 cM.
e. Lingga. 19 × 19 × 57 cM.
f. Zuilvormig voetstuk met nāga's tegen het kapiteel.
Voorts fragmenten.

101. P o e r a G ĕ m p i n i s.
Gaṇeça, zeer verminkt, zittend. Paraçu links. Hoog 119 cM.
Voorts zeer verminkt voetstuk.

102. Aan den oever van de Pĕtanoe, ten Zuiden van den weg tusschen Pliatan en Bĕdoeloe in een afgestort rotsblok een T-vormige grot met 15 nissen, geheeten Goa Gadja. De voorwand is met rotsmotieven overdekt, terwijl boven den ingang een kāla-kop troont. Het verticale been van de T-mondt in den ingang uit. Zie O. V. 1923: 66 vlg., O. V. 1925: 94 vlg.

In de grot:

a. In de westelijke nis aan het uiteinde van de T-dwarsbalk een Gaṇeça, zittend, vierarmig.
b. In de oostelijke nis een drietal lingga's op één voetstuk, elk door kleinere lingga's omringd.
c. Tegen den oostelijken wand van den ingang twee regels inscriptie, elk in een verschillend schrift.

Voor de grot:

d. Gaṇeça-spuier. Foto O. D. 8702.
e, g. Drie vrouwenfiguren als spuiers. Foto O. D. 8701.
h, i. Twee mannenfiguren als spuiers. (Alle spuiers slechts vanaf het middel opwaarts).
j, k. Twee rākṣasa's, waarvan een geheel verminkt (een deel van de haartooi ligt in de middelste nis van de grot).
l. Massief steenen watervat.
Voorts fragmenten van de kāla-kop boven den ingang enz.

Voor het erf:

m. Een vrouwelijke spuier als No. *e—g.*

In de gĕdong:

n. Een rāksaṣa, met gekruiste beenen zittend.
o. Gaṇeça, als in de grot.
p. Hāritī, omgeven door 7 kinderen, waarvan een aan de borst gelegen is. Foto O. D. 8703.

103. Op eenigen afstand ten Zuiden van Bĕdoeloe een plaats, genaamd Jeh Poeloe, waar een kluizenaarsverbijf in rots is uitgehouwen en een reeks van reliefvoorstellingen tegen dienzelfden rotswand is aangebracht. Zie O. V. 1925: 96 vlg.

Desa Taman.

104. Poera Boekit. Lingga- en beeldfragmenten.

Desa Wanajoe.

105. Poera Goenoeng Sari.
a. Lingga. 21 × 21 × 63 cM.
b. Viervoudig Gaṇeça-beeld (?). Zeer verminkt. 45 cM. hoog.

106. Poera Soetjen.
a. Vierdeelige lingga, waarvan de twee middelste verdiepingen omgekeerde afgeknotte pyramiden zijn.
b. Mannenfiguur, zittend, 2-armig. 62 cM. hoog.
c. Idem, 4-armig. Hoofd verminkt. 57 cM. hoog.
d. Vrouwenfiguur, zittend, 2-armig. 49 cM. hoog.
e. Mannenfiguur, staand, 4-armig. Links-achter aksamālā. Zeer geschonden. 54 cM. hoog.
f. Lingga. 47 cM. hoog.
Voorts fragmenten.

Soebak Kĕdaängan.

107. In de sawah: twee lingga's met voetstuk, resp. 42 en 54 cM. hoog.

108. Poera Kĕdaängan.
a. Bodhisattwa, staand. Levensgroot. Armen en voeten afgebroken, hoofd los. Lichaam 90 cM., hoofd 38 cM. (gelaat 14 en kroon 24 cM.) hoog. Foto O. D. 8695, 8696.
b. Idem, zonder hoofd. Armen beneden de elleboog afgebroken. ± 90 cM. hoog. Foto O. D. 8697, 8698.
c. Mannenfiguur, staand. Bijzettingsbeeld. 65 cM. hoog.
d. Idem, idem. 48 cM. hoog.
e. Gaṇeça, ± 40 cM. hoog.
f. Rond topstuk.
Fragmenten.

Desa Tĕgal Linggah.

109. Poera Tĕgal Wangi. Fragment van een knielend beeld.

110. Poera Dalĕm. Twee lingga's en fragmenten.

Desa Koetri.

111. Poera Poeloe-n-tjarik.

a. Vrouwenbeeld, zittend, rechterhandpalm op de knie, linkerhandpalm idem, doch naar boven gekeerd. Op lotuskussen. Sterk verweerd.

b. Gaṇeça, zittend, 4-armig. Rechts-achter akṣamālā, links-achter paraçu, voorhanden afgebroken. Sterk verminkt.

c. Sterk verminkt en verweerd vierkant steenblok, waarvan het bovenste gedeelte is afgebroken. Op de hoeken een met gekruiste beenen zittende figuur met een touw om het middel en met den rug gekeerd naar het midden, waar een boom heeft gestaan.

d. Kleine knielende vrouwenfiguur, handen in sembah voor de buik (van roode gebakken steen ?)

e. Dubbel lotuskussen op pin.

Fragmenten en verweerde Nandin.

112. Poera Poesĕh.

a. Durgā op den stier staande, in danshouding. Geen daemon. Stier sterk afgeschilferd. Attributen van beneden naar boven paarsgewijs : r. staart van den stier, l touw van den stier; r. pijl, l. boog; r. knods, l. mes (?); r. cakra, l. çangkha Hoofd sterk naar links gebogen. 38 × 63 cM. Foto O. D. 8712.

b. Amoghapāça, staand, 8-armig. Bij de enkels afgebroken. Attributen als boven : r. (waramudrā), l. langgesteelde padma tot over de schouders; r. aksamālā, l. gĕṇḍi ; r. nāgapāça, l. afgebroken ; r. angkuça, l. çangkha. 50 × 79 cM. Foto O. D. 8713, 8716.

c. Lotusvoetstuk met twee bij de enkels afgebroken voeten. Waarschijnlijk niet bij No. 112*b* behoorend.

113. Poera Boekit Darma.

In de gĕdong Do :

a. Mannenbeeld, staand, met dubbele prabhāmaṇḍala. Rechts waramudrā, links dhyānimudrā. Op vierkant lotuskussen.

In de gĕdong Pĕsaren :

b. Idem als in de gĕdong Do. 37 × 94 cM. Foto O. D. 8714.

c. Mannenfiguur, zittend. Handen tezamengevouwen in een mudrā. Vleugelvormig ornament tegen het achterstuk. 36 × 70 cM. Foto O. D. 8715.

Fragmenten.

Elders in de poera:

d. Zittende buddha, bhūmisparçamudrā. 18 × 38 cM. Foto O. D. 8717.

114. Poera Kĕdarman.
a. Durgā, staand. 8-armig. Zeer verweerd en afgeschilferd. 220 cM. hoog. Foto O. D 7746.
b. Dubbel-lingga.
c. Twee sandalen op een lotuskussen, met een Gaṇeça op een idem, tezamen op één voetstuk.
Fragmenten van bijzettingsbeelden.

115. Poera Dalĕm.
Zeer verweerd en verminkt zittend mannenbeeld.

Desa Blahbatoe.

116. Poera Poesĕh (bandjaran Antoegan).
a,—c. Drie zeer verminkte staande mannenbeelden, elk een haan voor het midden vasthoudend.
d. Gaṇeça, zittend, 4-armig. Rechts-achter paraçu, links-achter akṣamālā.
e. Rākṣasa met schild, gehurkt.
f. Idem.
g. Zittend vrouwenbeeld.
Fragmenten.

117. Poera Gadoeh (desa Blahbatoe).
a. Kop van „Kĕbo Joewa" = rākṣasa-kop.
b. Gaṇeça, zittend, 2-armig.
c. Eenige zeer verweerde en verminkte bijzettingsbeelden.
Fragmenten van beelden en van de oude poera.

Desa Blĕga.

118. Poera Desa. Fragmenten van lingga's, Gaṇeça, topstukken, bijzettingsbeelden enz.

Desa Bona.

119. Poera Poesĕh. Gĕdong Poesĕh:
a. Gaṇeça, zittend, 4-armig. Rechts-achter paraçu, links-achter akṣamālā. ± 80 cM. hoog.
b, c. Twee zittende vrouwenbeelden. ± 70 cM. hoog.
d. Gaṇeça, zittend, idem als boven. ± 60 cM. hoog.
e. Bijzettingsbeeld, zittend.
f. Ṛṣi-figuur, zittend. ± 50 cM. hoog.
Fragmenten en kleinere bijzettingsbeeldjes (± 40 cM. hoog), alles zeer verweerd en verminkt.

Desa Tjĕloek.

120. Poera Goenoeng Sari.

a. Buddha, staand. Slip over de linkerschouder, handen in dharmmacakramudrā (?). Tegen een achterstuk en op een lotuskussen. Zijkanten van het achterstuk druk versierd. Gebroken en verweerd. ± 125 cM. hoog.

b. Topstukken, lotuskussens, voetstuk van een staande figuur met twee nāga's, bij de knieën afgebroken, en andere fragmenten.

121. Beneden de poera, aan den oever van de Pakĕrisan.

a. Badplaats met spuierfragmenten en een staande vrouwenfiguur met lotusornament tegen het achterstuk, in de handen een kruik voor het middel houdend. Op de achterzijde een inscriptie in Goenoeng Kawi-schrift. 58 cM. hoog, 35 cM. breed. Boven de knieën afgebroken, sterk verweerd.

b. Een grot, waarin eenige beelden (tijdens het bezoek ontoegankelijk door instorting van den ingang).

Desa Pas Dalĕm.

122. Poera Poesĕh. Lingga's en linggafragmenten.

Desa Kramas.

123. Poera Poesĕh (bandjaran Lĕbah).

a—h. 8 tamelijk gave, staande bijzettingsbeelden.

i, j. 2 bovengedeelten van idem.

k. Lingga.

l. Ṛṣi-figuur. 65 cM. hoog.

m. Gaṇeça 56 cM. hoog.

n, o. Twee rākṣasa's, schild en zwaard in de handen houdend en met doodskoppen versierd. Resp. 73 en 79 cM. hoog.

p. Zittend bijzettingsbeeld (?).

q. Staand idem.

r. Kegelvormig steenblok (43 cM. hoog) met steenen pin (9 cM.), waarvan de spits een gesloten lotusknop voorstelt. Rondom versierd met relieffiguren: boomen, waaronder een uil, met prooi en in de takken vogels, apen enz.

s. Gevleugelde leeuw op een halve bol (vgl. Inv. 88).

Desa Mĕdahan.

124. Poera Poesĕh.

a, b. Twee bijzettingsbeelden, waarvan een met een kĕlapa-vormig voorwerp voor het middel, in de beide handen vastgehouden.

c. Gaṇeça, zittend, 4-armig. Links-achter akṣamālā, rechts-achter angkuça. Tegen de achterzijde een prabhāmaṇḍala met palmetmotief. Op druk versierd lotuskussen. Hoog 68 cM., palmet 20 cM.

d. Gaṇeça, zittend, 4-armig. Aureool en kroon afgebroken en verdwenen. Haar in dikke tressen op den rug vallend. 58 cM. hoog, 48 cM. breed.

* *
*

Aanhangsel: Aanvullende foto's op Inventaris No. 1—69 (O. V. 1925):

Inventaris No.:	Foto O. D. No :
1*aa*	8721, 8722.
1*bc*	8675, 8676.
10	8723.
13*a*	8642, 8643, 8644, 8645, 8646.
14	8674.
16	8678—8681.
17*i*	8653, 8654, 8655.
17*p*	8656.
17*v*	8652.
17*w*	8647, 8648, 8649, 8650, 8651.
19*ef*	8657.
19*g*	8658.
20*a*	8639, 8640.
20*bce*	8641.
24*a*	8664.
24*b*	8665.
24*i*	8666.
24*l*	8659.
24*m*	8662, 8663.
24*n*	8660.
24*o*	8661.
32*b*	8667.
35	8724, 8725.
39	8674, 8675.
41*a*	8676.
41*b*	8672*a*, 8673.
56	8668.

UITSLAG VAN HET ONDERZOEK

van de pleisterlaag van Tjandi Kalasan en de metselspecies van Tjandi's Kalasan en Sewoe

OP HET

LABORATORIUM VOOR MATERIAAL-ONDERZOEK VAN HET DEPARTEMENT DER B. O. W.

Zooals vermeld in het verslag van het IIIde Kwartaal 1927 bij de bespreking van de restauratie van Tjaṇḍi Kalasan, werden door den heer De Haan monsters van het aan dien tempel gebezigde stucco voor chemisch onderzoek naar Weltevreden opgezonden. Daar het wenschelijk werd geacht ook de gebruikte metselspecie te doen onderzoeken werden eveneens monsters daarvan en wel van de Tjaṇḍi's Kalasan en Sewoe, genomen.

Deze monsters werden onderzocht op het Laboratorium voor Materiaal-Onderzoek van het Departement der B. O. W. Het over dit onderzoek ontvangen rapport volgt hier in extenso.

LABORATORIUM VOOR MATERIAAL-ONDERZOEK
DEPT. B. O. W.
Adres: Technische Hoogeschool, Bandoeng.

Bandoeng, den 9 Februari 1928.

Onderzoek: Serie D No. 1308.
Materiaal: pleister en metselspecie.
Kenmerken: No. 1 metselspecie Tjaṇḍi Sewoe. No. 2 pleisterlaag Tjaṇḍi Kalasan. No. 2 metselspecie Tjaṇḍi Kalasan.
Zegel: geen.
Monster ontvangen: 13 December 1927.
Onderzoek verricht voor: het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst te Batavia.
Ingevolge: schrijven van 2 Januari 1928 No. 9087/46.

UITSLAG VAN ONDERZOEK.

Ter onderzoek werden ontvangen 3 monsters specie afkomstig van:
No. I. Tjaṇḍi Sewoe, een tempel uit het begin der 9e eeuw onzer jaartelling (metsel-specie).
No. II. Tjaṇḍi Kalasan, een tempel gesticht in 778 van onze jaartelling (pleisterlaag).
No. III. Tjaṇḍi Kalasan (metselspecie).

Monster I werd ontvangen in poedervorm, en monster III in kleine tameli̇jke harde brokjes. Beide monsters zijn wit van kleur en lossen in zuur bijna geheel op onder sterke opbruising.

Het pakje gemerkt II bevatte 2 verschillende monsters:

1 monster, geelgrijs van kleur bestaande uit 2 lagen van $^1/_2$ en 4 mM. dikte door mij resp. gemerkt A en B.

De dikkere laag is geler van kleur en zachter.

Het andere monster, bestaande uit 1 laag met aan een kant een tamelijk glad uitgestreken oppervlak, is lichtgrijs van kleur en hard, het werd door mij gemerkt C. Bovenstaande verschillen gaven mij aanleiding om de 3 verschillende lagen ieder afzonderlijk te onderzoeken. Op het gezicht zijn alle 3 lagen van goede kwaliteit, gelijkmatig gemengd en hard.

Resultaat van het Chemische onderzoek.

Merk	1	2			3
		a	*b*	*c*	
Onoplosbaar gedeelte in sterk zuur	7,4	56,48	35,96	46,24	11,12
IJzer ± Alum. oxyd ($Fe^2 0^3 \pm Al^2 0^3$)	1,92	6,72	6,04	7,32	5,—
Calciumoxyd (Ca0)	49,60	15,70	27,20	24,52	45,64
Magnesiumoxyd (Mg0)	sporen	sporen	sporen	sporen	sporen
Gloeiverlies	39,84	18,24	29,52	20,56	37,44
Zandgehalte	7,24	60,76	40,76	50,56	9,20
Sulfaten ($S0^3$)	geen	geen	geen	geen	geen

Opmerking.

Het zandgehalte werd bepaald door 1 Gram van het monster te behandelen met verdund HCl (10 %). Zonder te verwarmen dit ter voorkoming van oplossen van het ijzer, alum. en oplosbaar kiezelzuur van het zand) en afgefiltreerd.

Het restant op de filter werd daarna behandeld met een verdunde oplossing van soda om het kiezelzuur, tijdens de behandeling met HCl neergeslagen, alsnog op te lossen, en nogmaals afgefiltreerd. Dit restant gaf globaal het uitgegloeide zandgehalte.

Uit bovenstaande analysen blijkt, dat de gebruikte metselgrondstoffen van de Tjaṇḍi's Sewoe en Kalasan uitsluitend uit kalk bestaan met zand verontreinigd (magere kalk).

Het zand, dat heel fijn is, is vermoedelijk een verontreiniging reeds aanwezig in de ongebrande grondstof. Monster 3 is een weinig hydraulisch.

Uit de vrij groote afwijking in samenstelling van de lagen A, B en C der zuivere kalkzandmortel, blijkt dat ze niet volgens dezelfde verhouding zijn samengesteld.

Door berekening krijgt men ongeveer de volgende verhoudingen in maatdeelen voor A:

voor *a* 1 zand 1,2 kalk.
voor *b* 1 zand 3,7 „
voor *c* 1 zand 2,5 „

Bij deze berekening is aangenomen dat bij de pleisterlagen gebruik is gemaakt van de zelfde magere kalk No. 3, dat het litergewicht van de droge kalk 0,5 is, en dat het litergewicht van zand, met een gloeiverlies van 5 %, 1,50 bedraagt. Houdt men tevens rekening met het zand, reeds in de kalk aanwezig, dan wordt de werkelijke verhouding:

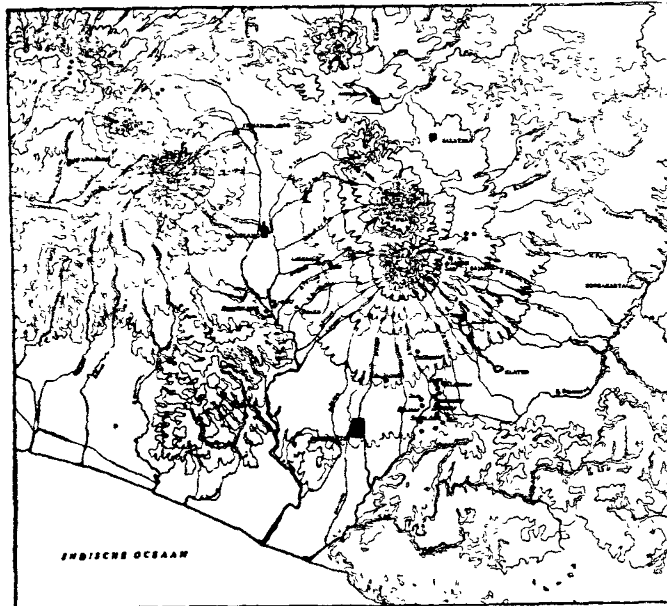
voor *a* 1 zand 1 kalk.
voor *b* 1 zand 3 „
voor *c* 1 zand 2 „

Het Hoofd van het Laboratorium,
(w.g.) W. v. ALPHEN DE VEER.

TJAṆḌI MĔRAK

DOOR

P. J. PERQUIN.

Ligging. Tjaṇḍi Mĕrak ligt in de doekoeh Tjaṇḍi, ten Westen en in de onmiddellijke nabijheid van Kali Bogor en behoort bij de desa Karangnongko ongeveer 15 K.M. ten Noorden van de Afdeelingshoofdplaats Klaten in de residentie Soerakarta.

Toestand voor den aanvang der werkzaamheden. Toen in 1924 door P. A. Hadiwidjojo de aanwezigheid van beelden en tempelsteenen in doekoeh Tjaṇḍi was gerapporteerd, werd door het Hoofd van den Dienst ter plaatse een onderzoek ingesteld en aan ondergeteekende opdracht gegeven het terrein te ontgraven. In het eerste kwartaal van 1925 werden, nadat het terrein van onkruid gezuiverd was, van de ter plaatse aangetroffen fragmenten foto's gemaakt (Nos. 7347, 7349, 7350, 7351, 7348, algemeen overzicht na de schoonmaak; Nos. 7548, Zuid-Oost; 7547, Zuid-West; 7550, Zuid).

Omrastering, grondaankoop en ontgraving. Van ouds is de plek, waar zich de beelden en fragmenten bevonden, door de bevolking in eere gehouden en ompaggerd (Teekening 251). Toen gedurende de voorloopige ontgraving in April enkele waardevolle fragmenten uit den grond te voorschijn waren gekomen en bovendien nog een viertal steenlagen van den tempel zelven (7407, 7406, 7405, 7409, 7408) werd besloten het bestaande terrein uit te breiden en te ompaggeren, zooals wordt aangegeven op teekening 251.

De samenstelling van de resteerende tempelgedeelten (teekening 251) blijkt o.a. uit 7409; de bovenste laag bevindt zich tusschen de wortels van den boom. Na de ompaggering werd een begin gemaakt met de ontgraving op de diepte, zooals wordt aangegeven op 7406, en regelmatig voortgezet. De blootgelegde fragmenten werden op de plaatsen, waar zij werden aangetroffen, omgekanteld en neergelegd (7859, 7860, 7861, 7862, 7863) om, bij eventueelen herbouw of plaatsing op den

beganen grond gebruikt te worden aan de zijden, waar zij gevonden werden en behoorden. Buiten de terreinbegrenzing werd, eveneens in de onmiddellijke nabijheid, een onderzoek ingesteld, met de bedoeling zekerheid te verkrijgen, of zich daar eventueel nog bouwresten of tempelfragmenten bevonden; hierbij kwamen niet alleen nog verschillende bouwsteenen, beeldfragmenten enz. voor den dag maar ook de fundamenten van drie kleinere monumentjes aan de Oostzijde, waardoor het dus noodzakelijk was — ondanks de kosten van huizenverplaatsing en nieuwen grondaankoop — het terrein aan die zijde uit te breiden (Teekening 252). Daar het oorspronkelijke niveau, ook na de afgraving, nog vrij hoog lag, kon de ontgraving geschieden zonder last te ondervinden van grondwater; de afvoer van hemelwater binnen het nu lager gelegen tempelterrein werd geregeld door het graven van een slokan in den Zuid-Oosthoek in welke richting de omliggende gronden sterk helden naar de kali Bogor.

Het vellen van den boom was een geweldig werk, een schennende arbeid, maar noodzakelijk, toen na de ontgraving bleek, dat de in den grond aangetroffen fragmenten zoo belangrijk waren. Het moest met de meeste zorg en met overleg gebeuren, want al waren de steenlagen, welke door de boomwortels waren omstrengeld (7409) zoover mogelijk opgemeten, toch was het niet uitgesloten, dat nog meer gegevens voor den dag zouden komen. De voorzorgsmaatregelen zijn dan ook niet nutteloos geweest, omdat inderdaad aanwijzingen gevonden werden waardoor het verband van den onderbouw met hooger liggende lagen uitgezocht kon worden (7881). Overigens ging het vellen van den reus, die met zijn wortels tot in het midden van den tempel was vastgezet (7408) niet met onoverkomelijke moeielijkheden gepaard; eerst werd de kroon afgenomen (7550) vervolgens de zwaarste takken afgehakt en tenslotte een geweldig manshoog gat in de zijde geslagen eenige meters boven den ouden grondslag; na een ontzagwekkende zwaai is hij gevallen (7864) gekloofd, gezaagd en weggeruimd.

Belangrijke fragmenten en gegevens. Bovengronds, dus zonder vaste plaats, bestemming, waren de fragmenten aanwezig afgebeeld op 7347, 7348, 7349, 7350, 7351, 7547, 7544, 7548, 7550. Hierbij kan worden opgemerkt, dat het fragment van 7347 dezelfde pilasterbreedte en hetzelfde ornament vertoont als afgebeeld op 7555, hetwelk werd opgegraven; van het stuk op 7348 bijpassende fragmenten in den grond werden gevonden (7868); de beeldvoetstukfragmenten konden worden gecompleteerd met een opgedolven fragment (1312); van den Ganeça op 7547 de kop en een hand uit den grond te voorschijn kwamen aan de Westzijde (7542, 7543), eindelijk, dat van het beeldje in de nis (7544, 7548) meerdere exemplaren voor den dag kwamen (8143, 8144).

Wat de fragmenten betreft welke werden opgegraven en welke dus zonder eenigen twijfel bij den tempel behooren, kan in het algemeen worden opgemerkt, dat er verschillenden waren, waarvan zelfs niet gegist kon worden, welke plaats ze in de bouwsamenstelling zouden moeten innemen. Onder anderen de steen met afhangende kwast en koorden op 7553; de bovenste laag met het sierlijk behakte figuurtje en

lotusbloem ernaast op 7554; het lotusbloemornament met juweel en pajong op 7819; de kleine raksasa op dezelfde foto; de kleine kalakop van 7817; de bovenste laag van 7555, welke een combinatie doet veronderstellen met de afbeelding op 7819; de penant met het zeldzaam voorkomende ornament ter zijde bewerkt 7864; al deze fragmenten werden gevonden aan de Oostzijde, dus aan de zijde van den tempelingang. Verder: het vierarmig beeldje in nisje, dat ook in de twee zijvlakken geornamenteerd is, 7846, gevonden in de grond aan den Westzijde; de dorpel met een afbeelding van een vruchtschaal, 7467. Even zoovele onopgeloste raadsels, omdat met uitzondering van de kleine kalakop op 7817, geen enkel dezer fragmenten aan een der bestaande monumenten voorkomen, terwijl wat de kalakop betreft een dergelijk klein model kop niet kon verondersteld worden te behooren boven den ingang, zooals in het algemeen gebruikelijk is. Het vermoeden, dat de architectuur van dezen tempel zeer bijzonder is werd door bovengenoemde fragmenten voldoende gemotiveerd.

Kleine tempeltjes. Op de situatieteekening No. 252 zijn de drie kleine tempeltjes ten Oosten slechts uitgestippeld, omdat er slechts enkele steenlagen werden aangetroffen en in de onmiddellijke nabijheid zeer weinig steenen werden gevonden. Als een bijzonderheid, waarop later zal worden teruggekomen kan worden gewezen op het beeld op 8149; het werd gevonden op de restanten van het Zuidelijkste der drie tempeltjes. De drie ontbrekende hoofden werden niet teruggevonden, wel kleine onderdeelen waarvan enkele worden afgebeeld op 8136, en die met de fragmenten van 7895 bewaard worden ten huize van den bewaker der tempels.

Poortje aan de Westzijde. Ringmuur. Op 1313 worden de resten afgebeeld van een blijkbaar onafgewerkt bouwwerkje, ten Westen van den hoofdtempel, met aan weerszijden ten Westen en ten Oosten drie treden op en af; ongetwijfeld heeft dit poortje een deel uitgemaakt van een ringmuur rondom het tempelterrein. Dergelijke poortjes moeten wellicht ook aan de drie andere zijden verwacht worden; immers, het laat zich niet denken, dat de toegang naar het tempelterrein aan de Westzijde gemaakt zou zijn (en dan op zulk een korten afstand van den tempel) terwijl de tempelingang aan de Oostzijde is. Wegens de overplaatsing van ondergeteekende naar Oost-Java moest een naderzoek naar het bestaan van eenen eventueelen ringmuur en naar andere bijzonderheden in de omgeving achterwege blijven.

Bouwsteenen en fragmenten uit de desa's in de omgeving. In den loop der tijden werden herhaaldelijk tempelsteenen geroofd, voor andere doeleinden gebruikt of eenvoudig van plaats verwisseld en naar de omliggende desa's overgebracht. (Teekening No. 417). In den regel kan uit de profileering en de behakking blijken, welke steenen of fragmenten bij den in onderzoek zijnden tempel behooren, vooral als men, zooals bij Mĕrak, in de gelukkige omstandigheid verkeert, dat de geheele samenstelling, behoudens enkele weinig belangrijke onderdeelen, uit de fragmenten opgespoord en bewezen kan worden. Er kunnen echter ook twijfelachtige gevallen

voorkomen, zoo o. a. de steen afgebeeld op 7870, welke afkomstig is uit doekoeh Tjaṇḍi zelve, ongeveer honderd meter ten Noorden van den tempel; de ingehakte keep is vermoedelijk van lateren datum, maar de ongelijkzijdigheid wijst er op, dat hij niet „vrijliggend" gebruikt is — want dan zouden in elk geval de zijden afgewerkt zijn — maar als bouwsteen en als men dan let op den vierkanten vorm van het ornament (35 × 35 cM.) en op de ingehakte groep (47 × 47 cM.) ligt de veronderstelling wel voor de hand, dat het de sluitsteen moet zijn van de bovencella-afsluiting en de groef de aansluiting is van de steenlagen er onder. De andere zijde wordt vertoond op 7871; zooals men ziet is de vorm der reliquievakjes eenigszins afwijkend van die, welke in den regel in dergelijke steenen wordt aangetroffen. Op het bovenvlak van den steen bevonden zich dus de steenlagen van het inwendige der tempelbekroning boven de cella, al is het niet uitgesloten dat daar een uitsparing in de steenmassa gemaakt is, waarop o.a. de „moet" rechts op de foto zou kunnen wijzen (teekening 374). Andere fragmenten werden op verschillende plaatsen achterhaald, zooals op de teekening van de omgeving, No. 417, wordt aangeduid, terwijl voor zoover van die fragmenten foto's genomen werden, de nummers der foto's eveneens daarop voorkomen. Er kan nog gewezen worden op het terugvinden van ongeveer twee honderd bouwsteenen en fragmenten in eene woning, ongeveer drie honderd meter ten Zuid-Westen van het tempelterrein (teekening 417 bij B), welke als vloersteen gebruikt waren. De Administrateur van Semampir heeft bereidwillig toegestaan, dat de vloeren werden opgebroken, als van wege den dienst een andere vloer gemaakt werd. Sommige fragmenten waren oorspronkelijk onherkenbaar door de pleisterlaag, welke ook op het ornament gestreken was, maar de geheele voorraad was een waardevolle aanvulling van de reeds bij het tempelterrein opgedolven steenen. Naar aanleiding van geruchten, (welke werden bevestigd door één der onderneming-opzichters), dat ten Noorden van doekoeh Tjaṇḍi tempelsteenen gebruikt waren, is een correspondentie begonnen met den Administrateur Dézentjé in het Solosche, welke echter nog geen resultaat had opgeleverd, toen ik naar Malang werd overgeplaatst. Het is wel te verwachten, dat daar nog steenen van den teerling worden gevonden, waaraan het grootste gedeelte ontbreekt (teekening 417 bij C).

Het kan voorkomen, dat bij een bedolven tempel steenen of fragmenten worden aangetroffen, waarvoor aan den tempel zelven geen bestemming gevonden kan worden en ten aanzien waarvan dus vermoed moet worden, dat zij in den loop der jaren van elders daar gebracht zijn. Bij dezen tempel is dit volstrekt niet onmogelijk, omdat zelfs nu nog de plek door de bevolking in eere wordt gehouden. Een sprekend voorbeeld is afgebeeld op 1311 de V (de rechtsche opstelling), zijnde een opvallend afwijkende voorstelling van een kala-makara (?) omlijsting waarbinnen in plaats van een en relief gehakt beeldje of ornament een zeer mooi versierde rechthoekige kraagsteen gehakt is. Men zou nu onderstellen, dat de voorstelling behoort in een der wanden van de cella; daar echter de verdeeling dier wanden bekend is, zooals nader zal worden aangetoond, is er geen plaats voor een dergelijke combinatie; de eenige plaats zou kunnen zijn in de cella boven den ingangsdorpel

maar dan zou de kraagsteen, bedoeld om daarop het een en ander voorwerp te plaatsen, aan die bedoeling niet kunnen beantwoorden, tenzij met gebruik van een ladder, wat niet waarschijnlijk is. Het ornament is weliswaar in den geest van dat, hetwelk aan den hoofdtempel voorkomt, maar vertoont toch een meer gecompliceerde en fijnere behakking in het bladornament aan de bovenvoorkant, terwijl eene behakking zooals dat in het voorvlak van den kraagsteen voorkomt, bij den hoofdtempel niet is toegepast. Dat de combinatie zou behooren bij het Noordelijke kleine tempeltje (de fragmenten werden in de Noord-Oosthoek gevonden) is niet aannemelijk, daar de afwerking van dat tempeltje nog in een beginstadium verkeerde; wel is het zeer goed mogelijk, dat zij afkomstig is van een tempeltje ten Zuiden (teekening 417 bij D), waar sporen van een tempeltje werden aangetroffen, maar een nader onderzoek nog niet kon worden ingesteld. Hetzelfde kan verondersteld worden van een ander geval, afgebeeld op 8149; dit beeld werd gevonden op de overblijfselen van het Zuidelijkste kleine tempeltje, aanmerkelijk lager dan de hoogte van de cellavloer; indien dit beeld in dit tempeltje zou behooren, zou het, bij het rooven van de vloersteenen, enz. afgeworpen moeten zijn en buiten het tempeltje of ten minste buiten de cella-ruimte (die slechts klein van afmetingen is) gevonden moeten zijn; dit was echter niet het geval. Bovendien werd het in den normalen stand, dus niet omgevallen aangetroffen. Een onderzoek ter plaatse (teekening 417, ongeveer bij D) zou misschien door de event. vondst van een der koppen of van andere afgebroken fragmenten, zekerheid kunnen geven.

De samenstelling van sommige bouwdeelen kon slechts bewezen worden door de vondsten in de desa's o.a. de volle hoogte van het beeldje op 8132 door den steen XVIII; het kleine bovenste steentje van den penant op 8134, dat zekerheid gaf omtrent de juiste aansluiting van de nevenliggende lagen; de twee typen torentjes van 8148 en 8147, waaruit de verschillende grootte bleek.

Aan den eenen kant wordt het onderzoek, de bestudeering en de samenstelling van de bouwdeelen bevorderd door de aanwezigheid van het onnoemelijk groot aantal fragmenten; aan den anderen kant echter bood elk fragment met afwijkende voorstelling een nieuwe moeielijkheid om op te lossen. Daar al spoedig bleek, dat men te doen had met tot dusver totaal onbekende bouwdeelen, bouwvormen of ornamentdetails, zooals o.a. te zien is op *7544*, *7819*, *7553*, (steen met de kwasten), *7554* (bovenste laag), *7888*, *7866* met *7867*, konden geen veronderstellingen gebaseerd worden op bekende zaken. Om desniettemin een goed resultaat te verkrijgen, was in de eerste plaats, een zeer groote nauwgezetheid bij de bestudeering der fragmenten en de opstelling der bouwdeelen noodzakelijk.

Verklaring der bouwdeelen en bouwgeledingen.

De onderbouw. Na de ontgraving bleek de grondvorm van den tempel vierkant te zijn met een buitenwaartschen sprong aan de Oostzijde; aan die zijde is ook de trapopgang aangelegd (*7877*, *7878*) waarvan slechts een paar zeer verzakte steenlagen teruggevonden werd. Aan de andere zijden echter kon de samenstelling

van den onderbouw, wat de hoeken betreft, tot en met den pilaster van den onderbouwteerling worden vastgesteld (aan den Noord-Oosthoek 7863, 7406, detail aan den Zuid-Westhoek 7409, 7864, aan den Noord-Westhoek 7862, links bovenaan). De Zuidzijde wordt afgebeeld op 7408; aan deze zijde werd ook een gedeelte van den teerling — pilasters met tusschenvlak — gevonden. Deze fragmenten werden van wege de herstelling tijdelijk weggenomen en geplaatst bij V, 7882. De toestand van den Noordmuur is te zien op 7863, een gedeelte van den Westmuur op 7409, voor het hakken van den boom en op 7864, daarna; (om beschadiging bij het vallen te voorkomen, werd de muur met grond aangevuld en bedekt), terwijl op 7881 het muurgedeelte, aan denzelfden kant kan worden waargenomen, nadat de boom geveld was en de muurrestanten schoongemaakt.

De verticale verdeeling van den onderbouwteerling tot en met den bovenkant er van stond door de bovengenoemde gegevens vast; de horizontale verdeeling kan ten slotte aan de foto's worden gedemonstreerd: *a.* de aanwezigheid van een pilastercombinatie met tusschenveld op 7881, 7882 (ten deele, maar voldoende om te doen zien, dat aan elk der drie zijden, Noord, West en Zuid, geen pilastercombinaties i n d e n as voorkomen, maar twee combinaties in elke zijde, zooals o.a. wordt afgebeeld in teekening 372 bij A, B en C. Als men de breedtematen van den hoekpilaster met den geprofileerde pilaster A, tusschenveld B, geprofileerde pilaster, vlakke pilaster en wederom geprofileerde pilaster C, bijelkaar telt, of de steenen van een dergelijke totaalcombinatie als onder A, B, C, naast elkaar gesteld zijn (7804) en een dergelijke verdeeling van uit den hoek naar den as ook in de andere helft van het geheele veld veronderstelt, is er geen plaats voor nog eene pilastercombinatie in den as. Door het vinden van verschillende fragmenten van den teerling werd deze uitleg bovendien bevestigd. Een ander geval is het met de samenstelling van den Oostelijken voorsprong, waarvan slechts een paar steenlagen werden aangetroffen (7878) en waarvan dus zelfs de verticale verdeeling niet vaststond. Het was niet onmogelijk, dat bij de samenstelling een andere profileering zou zijn toegepast; uit de gevonden fragmenten kon echter gelukkig worden afgeleid, dat de profileering inderdaad dezelfde was als die van den vierkantsvorm van den tempel. Van de onderste ojieflijst, het halfrond, den pilaster en den teerling werden van elk vijf hoeksteenen gevonden (één in de desa) wat hetzelfde beduidt bovenojieflijst als zes stuks en wat zeggen wil, dat de zes hoeken, vier van het tempelvierkant en twee van den voorsprong, gelijkvormig waren. Wat het horizontale verband der korte voor den voorsprong gevormde zijden betreft, was het in verband met de maten en met de situatie aan de lange zijden uitgesloten, dat aan één dier zijden nog een pilasterserie aangebracht is geweest (Teekening 373 bij A).

Over de verdere samenstelling van den tempelonderbouw laat zich het volgende opmerken. Op 7409 komt een tusschen de boomwortels geklemde steen voor, waarvan de doorsnede een rechthoekig geprofileerde lijst is; deze steen rust op een middenpilaster van den teerling; eenzelfde steen wordt afgebeeld op 7863,

bij de voeten van den daar staanden koelie; na het omhakken van den boom kwam nog een dergelijke lijst voor den dag (7881 bij VI) en nog één op den hoek; voldoende gegevens dus, om den vorm van de eerste steenlaag boven den teerling van den onderbouw te bepalen; aan de bovengenoemde fragmenten die dus in de tempelrestanten zelven teruggevonden zijn, zijn geornamenteerde banden verbonden. Op de foto's is dit niet zoo goed te onderscheiden, maar wel aan één der opgegraven fragmenten, 7552, welk fragment onderstboven gelegd is, om in het ondervlak te toonen de aansluiting aan den teerling en de breedte van den hoekpilaster (rechts bij het einde van de duimstok). Van deze hoeksteenen waren er vier opgegraven of in de desa's achterhaald (teekening No. 417). De aan den geornamenteerden band aansluitende steenlaag wordt verklaard door het fragment op 7872, waarin gedeelten voorkomen van de ornamenteering der rechthoekige lijst met het ornament bovenbedoeld. A en B stellen de afwisselend vierkant en ovaal behakte ornamentreeksen voor (vgl. 7872); van de op 7552 aangegeven hoeksteenen werden er vijf teruggevonden. De opgelegde dekband, 7879, kan niet op dezelfde wijze verklaard worden, maar hiervan werden vijf stuks (bij VIII) in de onmiddellijke nabijheid der muren aangetroffen en één in de desa, terwijl ze niet voor de bekroning, welke vierkant is en dus slechts vier uitwendige hoeken heeft, of voor den tempelteerling met voetlijsten, welke eene andere doorsnede vertoonen, gebruikt kunnen worden. Ofschoon aldus de uitwendige hoeken met antefixen van deze steenlaag bekend waren, kon de verdeeling der antefixen slechts in zoover worden vastgesteld, dat één groote antefix in het midden van elk der zijden gehakt was; van dezen werden namelijk drie stuks gevonden; van de kleineren werden vijf stuks verzameld; hieruit zou men kunnen besluiten, dat er aan elke zijde nog twee middenantefixen behooren of, wat evenmin onmogelijk is, nog vier stuks; de juiste plaats kon dus slechts verondersteld worden; op de teekeningen 372, 420 werden drie middenantefixen geteekend.

Omtrent de vraag, of de profileering van den Oostelijken voorsprong afwijkt van die van het tempelvierkant, bestaat geen twijfel, omdat van elk der lijsten, afgebeeld op 7879, bij III, V, VI, VII, vijf hoeksteenen aanwezig waren, van VIII zelfs zes; in het tegenovergestelde geval zouden er slechts vier mogen zijn.

De trap. De bovenverklaarde bouwsamenstelling loopt aan de Oostzijde van den Oostelijken voorsprong niet onafgebroken door, omdat daar de trapopgang is ingeschoven; de profielen worden dus gestuit tegen de trapvleugels. Het plint, bestaande uit drie steenlagen, waarvan één in het gezicht, loopt echter wel om en daarop is de trap aangelegd; de eerste terugspringende laag op het plint vormt bij de trap tevens de eerste trede, 7894. Zooals op 7877 (na de ontgraving) te zien is, waren er slechts vage aanduidingen van de aanwezigheid van den trapopgang; het was daarom een uitkomst, dat ter plaatse nog een paar fragmenten werden aangetroffen, welke als uitgangspunt konden dienen, (7878 bij XX en bij X) voor de onderzoekingen; deze waren zeer eenvoudig, omdat in eerste instantie slechts gezocht behoefde te worden naar fragmenten, waaraan het trapleuningbeloop, waarvan op

7878 bij X, een gedeelte te zien is, gebeiteld was. Al spoedig bleek, dat de in de desa gevonden makara en het andere exemplaar, uit den grond gedolven, bij de trap behoorden, terwijl van den Zuidelijken trapvleugel vrij wel alle deksteenen gevonden en gesteld konden worden, 7883 (bij X het fragment voorkomend op 7878). Bij de opstelling bleek, dat een wenschboom in den trapspiegel uitgehakt was, maar daar van den Zuidelijken trapvleugel voorloopig niet meer samengesteld kon worden, werden aan de hand van de reeds verkregen gegevens de fragmenten van de Noordelijke vleugel gezocht en bij elkaar gebracht en als uitgangspunt voor de samenstelling van de trapspiegel de wenschboom genomen. Het toeval wilde, dat aan één der fragmenten van den boom een gedeelte van een arm met hand en een gedeelte van een knots verbonden was, 8135; het prachtig behakte, maar zonderling uitziende fragment op 8135, boven de makara, paste op de steenlaag met het armgedeelte, later bevestigd door het vinden van het fragment bij I, afgebeeld op 8135; de kleine raksasa's konden gemakkelijk opgebouwd worden uit de fragmenten voorzoover aanwezig, 7348, 7551, 7819, meer gecompleteerd op 7868; het linkerfiguurtje op deze foto past in de Noordelijke (zooals men ziet ontbreekt hieraan het bovenbedoelde gedeelte van den arm) het rechtsche figuurtje in den Zuidelijken vleugel, resp. 7894, 1307 de V. Door de behakking van de onderste steenlaag van het linkerfiguurtje kwam ook aan het licht, dat deze een basementje moest voorstellen van een vlakke pilaster, zooals blijkt uit 8135; de boven het basementje opgelegde steen past namelijk tegen het fragment met arm, 7868, maar bovendien wordt hierdoor afdoende bevestigd, dat het profiel van den onderbouw tegen de trapvleugels gestuit wordt; aan het zoo juist genoemde fragment namelijk (8135 bij B) zijn doorloopende groeven gehakt en geen afdamming van profielen. Eene aldus bijna complete trapvleugel wordt afgebeeld op 1307 de V; de bovenafsluiting van den vleugeldekband zal vermoedelijk bestaan uit een kalakop, maar deze wordt niet gevonden.

Het plint met de voetlijsten van den teerling.

In de bovenvlakken van verschillende steenen van den Onderbouw-dekband, kon een duidelijke afteekening worden waargenomen, waaruit bleek, dat op dezen dekband een bouwdeel geconstrueerd was, dat 87 cM. terugspringt, 7880 (bovenvlak van VIII). In den beginne werd verondersteld, dat de grens van deze afteekening de buitenlijn van de onderste laag der voetlijsten zou zijn: nadien bleek, dat de voetlijsten hooger gesteld waren en deze grens de buitenlijn was van een geprofileerd plint, waarop die lijsten waren aangelegd. Na het omhakken van den boom werd de opmerkzaamheid getrokken door de profileering van enkele steenlagen, welke door de boomwortels waren vastgehouden en, dank zij de voorzorgsmaatregelen, bij het vallen van den boom niet werden meegesleurd, (7881 bij IX, X en XI). Aan de ligging der steenen is op te merken, dat zij door de groeiende boomwortels eenigszins van de oude plaats gedrongen zijn, maar er blijkt niettemin duidelijk dat ze belangrijk terugspringen buiten de steenlaag VI. Vergelijk 7879. Uit de oplegging aan boven- en ondervlakken van IX en X was duidelijk te zien, dat zij op

elkaar passen en dat ondanks de ruimte, welke tusschen deze twee lagen ontstaan is, geen volle steenlaag ingevoegd zou kunnen worden, terwijl verder, na meting, waarbij rekening gehouden werd met de maten door den sprong der onderbouwlijsten aangegeven (7879), bleek, dat de sprong binnen den buitenkant van den onderbouwdekband vrij wel overeenkwam met de maat van 87 cM. op 7880; nadat de juiste ligging der twee lagen (7881) IX en X ten opzichte van elkander was hersteld, gaf het zoeken van steenen met een dergelijke doorsnede geen moeielijkheden. Een waardevol fragment wordt afgebeeld op 7880 bij X en XI; waardevol, omdat de twee steenlagen aan één steen gehakt zijn en hierdoor niet alleen de binnenwaartsche sprong wordt aangegeven, maar ook de doorsnede der laag X van — zooals later bleek — de tempelvoetlijsten. De aandacht was gevallen op de aan verschillende zijden gevonden, voluutvormige fragmenten, waaraan in de zijvlakken profielafdammingen voorkomen en welke dus oorspronkelijk gesteld moeten zijn geweest in een hoek van negentien graden met de tempelzijden; immers dan alleen zou het mogelijk zijn ze toe te passen. Deze afdammingen kwamen, in elk fragment afzonderlijk, slechts aan eene zijde voor, maar bovendien zijn er linksche en rechtsche, zoodat de conclusie voor de hand lag, dat twee samenstellingen der bouwdeelen, waarbij de voluten behoorden, door een tusschenruimte gescheiden moesten zijn en deze tusschenruimte moest ingenomen worden door traptreden of in elk geval door eene meer of minder teruggebouwde nis, zooals bij de Çiwatempeltjes gebruikelijk. De aanwezigheid van treden was aan sommige fragmenten nog merkbaar en de ojiefvormige gedaante der bouwdeelen wees op trapvleugels, zooals wordt voorgesteld op 7891; de profileering der voetlijsten kwam in elk geval door de afdammingen ontwijfelbaar vast te staan. Op 7893 komt bij X en XI zoowel de hoeksteen voor van 7880 als een voluut van afdamming; de hoogteverdeeling der steenlagen en de profieldoorsneden komen met elkaar overeen, maar de ruimte of breedtemaat tusschen de trapvleugels is hierdoor nog niet bewezen; immers, al is de totale lengte van den onderbouwdekband en de sprong uit dien band bekend, de lengte der lijsten, welke tegen de trapvleugels aansluiten is, zooals wordt afgebeeld op 7893, onzeker en de zekerheid van den afstand tusschen beide moet nog bewezen worden. Hierover nader bij de verklaring van den teerling.

De drie zijden Noord, West en Zuid zijn gelijkvormig (er werden zes voluten gevonden) maar, zooals werd aangetoond, is aan de Oostzijde een voorsprong tegen een vierkanten vorm aangebouwd (7878, 7894, teekening 419); er kan dus een bouwdeel verwacht worden, dat op dien voorbouw en tegen het tempelvierkant was aangelegd; het bewijs hiervoor kan, in verband met de profileering van de voetlijsten, worden gegeven in een steen met afdamming van het zelfde profiel dier lijsten en welke dus met den aansluitenden steen, passend tegen de afdamming, een inwendigen hoek vormt (1308 de V, rechts van de foto en boven den inwendigen hoek van den onderbouw). Men dient in het oog te houden, dat de tempel zelf vierkant is en een inwendige hoek van 180 graden daarbij niet kan voorkomen. De maten in breedte, sprong en hoogte zullen worden bewezen bij de verklaring van het voorportaal.

D e t e e r l i n g. De totale hoogte van den teerling wordt verklaard door de opstelling op 8132. Aan het figuurtje en relief, op deze foto afgebeeld, kan geen steenlaag worden toegevoegd noch een worden afgenomen; laag XVIII past niet geheel juist op laag XVII; deze is hierbij gebruikt om een complete voorstelling van het beeld te verkrijgen; daar het gebruiken van een andere laag slechts een verschil van een of twee centimeters kan opleveren, doet dit eventueel verschil niets af aan de opvolging der steenlagen. De groef in laag XXI komt ook voor in laag VII van 7884; hierdoor is dus niet alleen de hoogte van het paneel tusschen middennis en hoekpenant (lagen: XV tot en met XXI) maar ook de hoogte van deze laatsten verklaard tot en met laag VII (dezelfde als XXI en 8132). Wat de hooger gelegen lagen betreft van den hoekpenant, 7884 bij VIII en IX, kan worden opgemerkt, dat het ruitvormig ornament, dat aan deze steenlagen gehakt is niet past in de lager gelegen lagen, omdat daarin geen plaats is voor ornament. Ze behoorden dus inderdaad boven den hoeksteen VIII. De horizontale verdeeling van een gevelveld staat hiermede in zooverre vast, dat de breedten van hoekpenant-paneel met figuurtje en relief en tusschenpilaster bepaald zijn. Het ornament van het paneel loopt onafgebroken door, 8368 ; aan de steenen met ornament zijn zoowel hoekpenant- als vlakke middenpilaster-steenen gehakt; aan beide komt de ingehakte groef voor (teekening 372 bij D. E. E.).

Zooals reeds eerder werd gememoreerd moet de samenstelling van de middenpartij van een gevelveld nog worden aangetoond, omdat deze noch de breedtemaat tusschen de vleugels der voetlijsten kon bewezen worden. Hierover het volgende. Op 7888 wordt een dorpel afgebeeld, waaraan de volgende bijzonderheden worden opgemerkt: een penantbekroning of kapiteeltje bij II, een duidelijk te onderkennen „moet" in het bovenvlak III, en eene zeer afwijkende ornamentbehakking. Daar bij toepassing van nissen in de drie gevelvelden dorpels noodzakelijk zijn werd, ondanks de genoemde bijzonderheden, verondersteld, dat deze dorpels voor dat doel gebruikt waren. Er werd dus getracht uit te maken op welke wijze de duidelijk afgeteekende „moet" in het bovenvlak (7888), begrensd was en welke aanwijzingen in het ondervlak, waaruit eventueel de nis-samenstelling waargenomen konden worden. In verband hiermede werd de dorpel onderstboven gelegd (7886), en bleek, dat ook hierop een duidelijke afteekening was te herkennen; achter den steen gemerkt met II, komt een fragment voor met een schuin vlak en aan hetzelfde fragment het geornamenteerde kapiteeltje in waren stand afgebeeld op 7888; de lijn der afteekening klopt juist met de oplegging der fragmenten II en daarachter; door een en ander wordt dus niet alleen het bestaan van een nis, maar ook de breedte en oplegging of aansluiting op de onderliggende lagen verklaard.

In normalen stand wordt een dergelijke dorpel afgebeeld op 7885 met de aansluitende fragmenten; aan de juistheid der opstelling behoeft niet getwijfeld te worden; niet alleen klopt deze met de afmetingen aan de „moet" van 7888, maar ook wordt de zonderling gebogen lijn van de omlijsting in de twee bovenlagen A en B correct vervolgd. Dank zij de „moet" was de samenstelling dus mogelijk. De hoogte

komt overeen met die van de combinatie van den hoekpenant enz. op 7884 bij VIII en IX. Vergelijk 8368, terwijl de hoogte van den dorpel en dus ook de zoo juist genoemde hoekpenant, in het gevelveld wordt verklaard door den band van cirkelvormig ornament bij C, waarvan een gedeelte mede voorkomt aan laag B. Behalve breedte en aansluiting is hiermede dus de hoogte van de nis bepaald (teekening 372 bij C).

Het voorportaal.

De hoogte van den teerling wordt geverifieerd en bevestigd door de samenstelling van het voorportaal, zooals nader zal blijken, ofschoon hierbij gezegd moet worden, dat alle bijzonderheden van dit merkwaardige bouwdeel niet achterhaald konden worden, omdat de daarop betrekking hebbende bouwsteenen vooralsnog niet werden gevonden. Bij de verklaring van de teerlingvoetlijsten (zie aldaar) werd het bestaan van het voorportaal aangetoond; het profiel aan den genoemden inwendigen hoeksteen loopt om in een stand van 180 graden met het gevelveld van het tempelvierkant, terwijl hieraan nog kan worden toegevoegd, dat de makara ten deele afgebeeld op 7551 (rechts van de foto) dus n i e t in den gevel van het vierkant maar in het voorportaal geplaatst zou moeten worden. Het uitgangspunt van onderzoek, voor wat betreft den ingang, was de makara; hier kan worden gewezen op 8133, 8134; de hierop voorkomende monolith is aan de dagzijde (de voorkant wordt gekenmerkt door het drieledige bekende profiel en den zoogenaamden vlammenrand) voorzien van een ornament bij X; dit ornament, ofschoon zeer gehavend, komt ook voor in de dagzijde van laag I, 8133; maar bovendien aan de dagzijde van de makara bij X, zoodat het vrij wel vast staat, dat ook de monolith bij den voorportaalingang behoort. Bovendien bleek dat het ornament van den zoogenaamden vlammenrand overeenkomt met dat hetwelk aan den dorpel op 7818 gehakt is. De afstand tusschen het ornament in de dagzijden, laag I en laag X kon nog niet bepaald worden; het is noodig hiervoor de juiste hoogte van den makara en de aansluiting van den portaalbouw van het tempelvierkant aan te toonen. Wat de hoogte van den makara betreft, hebben we gezien (1308 de V), dat het geprofileerde plint, onder de tempelvoetlijsten, in de portaalwanden omloopt (teekening 372 bij K), terwijl die van het portaal worden gestuit tegen den makara; de profileering kon worden opgemeten (teekening 372 en 418 bij H), omdat zij gedeeltelijk tegen den makara is afgedamd. De oplegging van den makara op het halfrond profiel kon worden vastgesteld, omdat aan de bovenzijde hiervan een gedeelte van den makara voorkomt, 1306 de V (geen detail foto aanwezig); ofschoon het omloopen van de rechthoekige steenlaag met het tempelvierkant, (7880, 7891 bij XI) niet absoluut kon bewezen worden, omdat geen inwendige hoeksteen gevonden werd, is het vrijwel uitgesloten, dat het halfrond-profiel onmiddellijk op laag X (zie dezelfde foto's) zou moeten liggen; immers men kan verwachten, dat evenals bij het tempelvierkant (7893 bij XI), de voetlijstprofielen niet direct op dat zeer breede bovenvlak aangelegd zouden zijn, maar daarvan gescheiden door de rechthoekige steenlaag, bovengenoemd (teekeningen 420, 372, 373 bij X). De bewijs-

voering zal dus gezocht moeten worden in verband met de volle hoogtematen van den portaalbouw zelven en daar de gegevens van onderen af zijn uitgeput, moeten die van bovenaf in beschouwing genomen worden. Van de bovenbouwdeelen is aanwezig de dorpel (7818), die in den Noord-Oosthoek werd opgegraven en waarvan de ornamentrand in voorstelling en behakking overeenkomt met die van penanten en makara, reeds genoemd. Het ging er dus om, de aansluitende lagen te zoeken en op deze wijze de samenstelling te bewijzen. Hiervoor kwamen de volgende bijzonderheden in aanmerking: de fragmenten, afgebeeld op 7869, behooren niet bij de tempelkroonlijst, omdat deze vastgesteld kon worden, zooals nader zal worden aangetoond op bladzijde 167 e. v.; de toepassing van het fragment op 7817 (rechts) in kroonlijst of bekroning is uitgesloten; het fragment (onder en bovenvlak) afgebeeld op 7866, 7867, stelt een dorpel voor, die een vrije ruimte en geen nis afsluit; in het tempelvierkant kan deze dorpel dus niet gebruikt worden. De veronderstelling ligt dus voor de hand, dat genoemde fragmenten behooren bij den portaalbouw. In de eerste plaats werd de completeering gezocht van het fragment op 7817, omdat, in verband met het beloop en de profileering, bijpassende fragmenten gemakkelijk te herkennen zouden zijn; het resultaat van het onderzoek wordt afgebeeld op 7876; het eerder genoemde fragment ligt boven IIII; de aansluiting is bewezen door het voorkomen van een deel der profileering aan IIII; de voluut (afgebroken) sluit aan aan beide stukken; het opgelegde fragment vormt met het fragment op 7817, een geheel; de afbeelding der gana's in den tympan gehakt, onder de dubbel-ojiefvormige deklijst is vervolledigd door twee kleine middenstukjes, welke tegen elkaar passen en waarvan, aan het rechtsche, de arm van het rechtsche figuurtje gehakt is; de kleine kalakop past niet alleen in de overschietende tusschenruimte, maar de plaats wordt bewezen door eene aanhakking, een afdamming van een portaalruimteafdekking aan dezen kop 1310 de V (bovenste laag links). De fragmenten der hurkende gana's op 7869, werden bij elkaar gebracht gesorteerd en aangepast en, zooals o. a. op 7875 te zien is, op den dorpel uitgelegd; de aanwijzing, dat ze daarop behooren, werd gevonden in de onderzijden der deklijsten (7876), waarvan het gedeelte van den haardos van den gana en het algemeen wisselvallig beloop van de aansluiting voorkomt. Over de plaats der hoeksteenen was geen nader bewijs noodig, immers beide, de rechtsche en de linksche werden gevonden; de andere fragmenten werden gelegd overeenkomstig de aansluitingen, zooals o. a. op 7873 (zie ook 7869) te zien is en waardoor ook de plaats van één der antefixen bekend werd; een andere, groote antefix komt voor aan de Zuidzijde bij A, 7874, 7875 en een dergelijke aan de Noordzijde bij A 7873, 1310 de V, op welke laatstgenoemde foto beide antefixen gelegd zijn; de juiste plaats der grootere antefixen wordt bewezen door het voorkomen van een gedeelte der gana's, terwijl tevens bleek, dat de antefix aan de buitenzijde van een dorpel gehakt was, zooals te zien op 7867; in het ondervlak van dezen dorpel is duidelijk de afteekening van de oplegging te zien en daar de andere zijde eveneens bewerkt is, 7866 (dezelfde dorpel), blijkt hieruit, dat hij gediend heeft als bedekking van een vrije ruimte in de Noordelijke en Zuidelijke portaalwanden 7874 bij A (bij den duimstok), buitenwand van

de Zuidzijde en eveneens bij A, binnenwand van de Noordzijde. De dikte der portaalmuren is hierdoor eveneens bepaald, zoomede de afmetingen van de portaalbinnenruimte. Wat de afdekking van deze ruimte betreft het volgende: aan de Noordzijde van het portaal is een steen opgelegd, welke aan den buitenkant rechthoekig geprofileerd is, overeenkomend met het profiel van de gana-deklijst (7876 bij IIII, 7873 onder D); deze steen is aan de binnenzijde schuin bewerkt (7875, naar C) en sluit aan tegen dit fragment (het vlak is beschadigd, maar onderaan nog intact). De portaalruimte is dus afgedekt met steenlagen, welke naar binnen overspringen en één, naar boven, binnenwaartsche helling vertoonen. De buitenlijn, het buitenbeloop van deze afdekking, is te zien op 1310 de V; aan den ganadekband bevindt zich een klein gedeelte van het buitenbeloop en aan de opliggende laag het vervolg; terwijl aan dezen steen tevens gehakt is een deel van de dubbel-ojiefvormige tympandeklijst. Dit buitenbeloop wordt ook ten deele aangegeven door den steen D op 7874 en 7875, maar dit fragment is om meer dan één reden zeer blangrijk, de juiste plaats in den portaalbouw en meer speciaal in de portaalafdekking is gewaarborgd door het ojiefvormige buitenbeloop en het schuinbewerkte binnenvlak, maar bovendien bevindt zich in de kleine afdamming aan de bovenzijde een aanwijzing van het cirkelvormig ornament van het kroonlijst, fries (8368), waardoor de juiste ligging van het fragment op 7874, 7875 bij IIII wordt bevestigd; want al is de aansluiting van dit fragment aan het tempelvierkant van wege de ornamentbedekking niet aan twijfel onderhevig, het zou toch mogelijk zijn, dat het één laag lager gesteld was en hiermede dus de geheele portaalafdekking één laag minder hoog is geweest. Deze twijfel nu wordt door het fragment bij D opgelost, omdat dit fragment niet lager gesteld kan worden. Van boven af is door een en ander de hoogte van den portaalbouw bepaald en tevens de juiste aansluiting aan het tempelvierkant, terwijl hierdoor tevens de hoogte bepaald kan worden van de ingangspenanten boven de makara's, welke tot nog toe niet van beneden naar boven kon verklaard worden (zie bladzijde 17).

De dorpel van den cellaingang wordt afgebeeld op 7874 en 7875 bij B; de hoogteligging is goed, omdat het fragment C met voluut daarop past en aan hetzelfde fragment C de binnenhelling van de portaalafdekking gehakt is. Zooals kan worden waargenomen is op den dorpel een lotuskussen gehakt, van het beeldje werden echter nog geen fragmenten bij elkaar gezocht, maar eventueele duidelijke aanwijzingen worden verstrekt door een deel van het lotuskussen, dat aan het beeldje gehakt moet zijn. Rest nog de samenstelling van één der zijwanden voor zoover mogelijk te verklaren. Het fragment afgebeeld op 7819 (het onderste) behoort bij één dezer wanden, omdat daaraan tevens gehakt is de pilaster met ornament, omdat deze steen de volle dikte van den portaalwand inneemt en omdat het beeldhouwwerk in den vorm van een versierd bandje, aan de binnenzijde in het binnenvlak van den gordel omloopt (7874 onder A rechts); de fragmenten op 7555, hebben de pilasterbreedten van de ingangspenanten, terwijl aan het bovenste een gedeelte van een ornament gehakt is, zooals aan dat van 7819; de ligging dezer

fragmenten wordt aangetoond op 1310 de V; in het ornament is de ombuiging van den bloemstengel, welke in de tweede laag links wordt vervolgd nog even zichtbaar; deze twee lagen zouden niet lager gesteld kunnen worden, omdat de steen met inkeeping (bovenste laag) niet lager kan liggen, deze is namelijk de dorpel (7818), welke zooals eerder verklaard, behoort onder de rechthoekig geprofileerde lijst met antefixen (1309 de V), de laagdikte (steen met pajong) klopt met de dorpel hoogte. Aan de tweede steenlaag is een vogeltje zichtbaar, dat op een eenigszins schuin vlak of bandje staat; het kleine fragment met ornament, rechts zou dus geen laag hooger kunnen liggen, zooals aan het beloop van het bandje te zien is en waarvan dat, waarop het vogeltje staat, een deel uitmaakt. Hiermede is dus niet de geheele samenstelling van één der zijwanden verklaard, al is de volle hoogte van den wand in den portaalbouw bekend. De hoogte van de open ruimte onder den dorpel en die van het paneel onder het lotusbloemornament kan bij gebrek aan de daarvoor noodzakelijke fragmenten niet worden vastgesteld. De samenstelling van den teerling, wat de versiering betreft der paneelen tusschen de teerlingpilasters, kon aan deze zijde niet met zekerheid bepaald worden, maar daar de afmetingen der beeldnisjes met voorstellingen en relief aan de andere drie zijden gelijk zijn, kan vrijwel als vaststaand worden aangenomen, dat het smallere beeldnisje (1311 de V) aan deze zijde behoort.

De kroonlijst met de bekroning.

De eerste laag boven den tempelteerling is eene rechthoekig geprofileerde lijst, zooals deze is afgebeeld op 7889 bij B; hetzelfde profiel loopt aan drie zijden door tegen de ojieflijnen van de nisbekroningen, 7885, en aan de Oostzijde tegen de portaalbouwafdekking. Boven deze lijst bevindt zich een cirkelvormig geornamenteerd fries, waarvan de plaats met juistheid kan worden afgeleid uit 7889 en 7885 bij C. Bewijzen van de aansluiting behalve dan de „moet" in onder en bovenvlakken werden bij den vogelband D niet gevonden, maar de plaats in de kroonlijst is niettemin zeker, omdat deze geornamenteerde band niet gebruikt kan worden in lager gelegen samenstellingen, noch in die van de bekroning, zooals nader zal volgen uit de verklaring van dat vierledige bouwdeel. Omtrent laag E bestond geen zekerheid; de totale lengte van dezen dekband wordt gewaarborgd door de uitlegging van onafgebroken halve gedeelten aan Oost- en Zuidzijden (7889). De complete kroonlijst, op den teerling gesteld, komt voor op 8368 en de aanwijzingen van hooger gelegen lagen buitengewoon duidelijk gemarkeerd door de als basementjes gevormde lijsten, links en rechts van de hoekantefixen, op 7889 bij E. Op deze foto en op 1309 de V is de breedte van één der basementjes, aan één steen gehakt met de hoekantefix, duidelijk waarneembaar. Van de aansluiting der antefixen op deze basementjes werd een zeker bewijs gevonden in de antefix (ofschoon op deze foto minder duidelijk dan in werkelijkheid) afgebeeld op 7890, Noordzijde, waarbij in het bovenvlak van E een verdiept gedeelte voorkomt, waarin het links gelegde fragment past en daarbij aansluit aan de laag, waarin de kop gehakt is; deze ligt ongeveer twee centimeter hooger (de steenlaag E is niet compleet). Daar basementjes gevonden werden breeder dan

die naast de hoekantefix en smaller dan die van de middenantefix (7892, rechts bij F) was het aantal van vijf antefixen en twee hoekantefixen aan elke zijde verzekerd en bovendien bevestigd door de reeds genoemde complete opstelling van een half gevelvlak (zie 8174, links e. a.).

De samenstelling der steenlagen boven den kroonlijstdekband (die met de basementjes) wordt aangetoond op 7890 en bestaat uit twee vlakke lagen en een ojieflijst. Men dient hierbij in het oog te houden, dat de fragmenten bij G slechts plaatselijk, ter breedte van de antefix, zijn afgerond of afgeschuind en dat de voorkant der twee lagen meer terugspringt (zie 8145, 8147). In den beginne werd verondersteld, dat de ojieflijst ook bij de uitwendige hoeken omliep, zooals wordt afgebeeld op 7892 bij H. Deze veronderstelling, gebaseerd op veelvuldig voorkomende gevallen, van denzelfden aard moest echter worden opgegeven, omdat het smalle bandje onder H en boven C aan weerszijden, op een bepaalden afstand van den hoek, rechthoekig was afgedamd en er geen ojieflagen gevonden werden, waardoor dit verschil in hoogte van het ojieflijstbandje werd opgelost. Verder bleek, dat er steenlagen bij G voorkwamen, waarbij in plaats van eene rechthoekige verhooging (7892) rechthoekige indiepingen in de bovenvlakken gehakt en de velden tusschen beiden geheel vlak behandeld waren. Dit gaf aanleiding tot een nieuwe veronderstelling, namelijk, dat op de verhooging (7892) een afzonderlijk bouwdeel geconstrueerd moest zijn en evenzoo in de indieping een afzonderlijk bouwdeel zou hebben gepast. Er was opgemerkt, dat sommige op den beganen grond reeds eerder opgestelde nispartijen verschillend van grootten waren maar bovendien, dat zij belangrijk buiten de teerlingen der bekroningsgeledingen uitgebouwd waren. Daar dus eene oplossing bij den waren hoek niet te vinden was werd overgegaan tot een onderzoek naar de samenstelling van de nispartijen van boven naar beneden, omdat in de bovenlagen afdammingen voorkwamen, waardoor met zekerheid de profieldoorsneden bepaald konden worden. Het eerste kwam hiervoor de grootste kalakop, tevens nisdorpel, in aanmerking en uit de opstelling op 8146 blijkt ten eerste de sprong der nissen uit den teerling, aangegeven door de kalakopdorpels, welke wel niet gelijk van maat zijn in zijzicht maar desniettemin beide denzelfden buitenwaartschen sprong formeeren; vervolgens de aansluiting van den geornamenteerden band N tegen den kalakopdorpel en ten slotte het voetprofiel van de nis met aansluitende makara. Van deze makara komt een exemplaar voor, waardoor de oplegging op de geprofileerde lijst verzekerd was, daar een gedeelte hiervan aan de makara gehakt is, 8147 bij I links. Een dergelijk bewijs is niet gevonden aan de oplegging van deze lijst op de meergenoemde ojieflijst, maar daar de opgelegde lijstgedeelten links en rechts van de antefix, 8147, vrij wel zuiver daartegen aansluiten, daar bovendien de maat, aangegeven door de meergenoemde indiepingen in het bovenvlak van de rechthoekige laag G, niet verwaarloosd kan worden en de lengte van de ojieflijst met de breedte van de indieping overeenkomt, is de geheele combinatie bijna in alle opzichten verzekerd, bijna, omdat de vraag, waarom tusschen de lagen M en N (8146) nog niet één laag gesteld kan zijn, onbeantwoord moet blijven. Wel kan worden opgemerkt, dat het

uitzicht van het geheel wel zoo bevredigend is, dat eene verhooging van de nispartij geen verbetering zou brengen in de onderlinge verhoudingen (8369, teekening 373).

Over den teerling van deze geleding moet worden opgemerkt, dat band K past onder het hoekpenant met geornamenteerd paneel L en dat de aansluiting van het andere penant of pilaster tegen de nispartij kan verklaard worden door het voorkomen van een keep in den ondersten hoeksteen van de partij, waarin de pilastersteen met geornamenteerd paneel aansluit. De breedte der gevelvelden klopt met die van de hooger liggende laag, waaraan geen fragment kan worden afgenomen of bijgevoegd, zonder het regelmatig verloop te storen. Indien dus de aansluiting van de middenpilaster aan het teerlingveld en de nispartij niet gelijkvormig is, zooals te zien op 8146 bij de linkernispartij en op 8369, rechts daarvan, doet deze omstandigheid niets af aan de samenstelling. Bij eene eventueele reconstructie dient er rekening mee gehouden te worden, dat — al zijn de fragmenten gebruikt aan de zijden waar zij in den grond gevonden werden — er toch steeds twijfelachtige gevallen voorkomen (zooals wij op blz. 6 en v. aantoonen) welke kunnen en moeten opgelost worden door vergelijking der verschillende opgestelde en andere bouwdeelen of fragmenten. Als men de verschillende foto's van de detailopstellingen vergelijkt met de totaal opstelling bij 8369 zal men verschillende wijzigingen kunnen opmerken.

Uit het bovenstaande volgt, dat de eerste geleding der bekroning aanmerkelijk terugspringt en dat men dus op de uitwendige hoeken afzonderlijke torentjes kon verwachten, welke in aanleg moeten overeenkomen met de grootten der kleine verhoogingen op de laag G van 8369, links; de hierop aansluitende lagen konden echter niet bepaald worden, maar wel de vorm zelf der torentjes. Het is dus mogelijk, ofschoon niet waarschijnlijk, dat zij hooger of lager gesteld waren.

Uit de afbeelding van 8369, teekening 372, is te zien, dat de drie onderste geledingen van de bekroning hetzelfde type vertoonen; de kroonlijst-lagen O en P 8148, 8369 zijn eenigszins anders geprofileerd dan die van de tempelkroonlijst bij F en C. Zooals gezegd kan aan de samenstelling op 8369 niets veranderd worden en ofschoon omtrent de lagen en S, voor zoover zij geen deel uitmaken van de nispartijen geen zekerheid bestaat, is de hoogte van den teerling, in verband met de nispartijhoogte en de nisaansluiting absoluut juist; aan de nispartij zelve kan geen laag toegevoegd of daarvan afgenomen worden (8140); boven den nisdorpel, naast V bevindt zich een fragment, waaraan het schuine beloop van het bovengedeelte is afgedamd, terwijl de dorpel aan de Noordzijde, 8141, een geheel uitmaakt met een deel van de kroonlijstantefix boven „Noord"; de hoogteaansluiting staat hier vast; de aansluiting aan den teerling (8141 bij T) wordt bevestigd door de afdamming bij X, terwijl van laag S een fragment gesteld werd (8369) rechts van de nis, dat aan de voetlijst van den teerling verbonden is; de ojieflijst R is bij sommige fragmenten aan een steen verbonden met de bovenpunt van de middenantefix.

Omtrent de samenstelling van de nispartij bestaat dus bij deze geleding niet den minsten twijfel. Wat de teerling betreft: de hoogte hiervan klopt met de nispartij; er zijn fragmenten waarvan een deel van den geornamenteerden band gehakt is aan

den nisdorpel (de hoogte en profieldoorsnede van de voetlijst werden zooeven aangetoond); de teerling zelf, in horizontale verdeeling bestaande uit hoek-penant, smal ornament, paneel en tusschenpilaster, komt aan een steen voor, 8369 rechts naar de nispartij; verder is de halve breedte van één der velden uitgelegd op 8141 bij V. Deze band V vormt een geheel met den opgelegden band W; de antefixen werden door beide lagen gecompleteerd.

Een deel van de nisojieflijst van den derden teerling bevindt zich aan den steen met antefix (8140 naast „Oost X") en daar er van lijst Y op dezelfde foto een monolith werd aangetroffen, waaraan dus zoowel breedte als diepte en aansluiting aan den teerling voorkomt, bestond ook omtrent de voetlijsten van deze nispartij geen twijfel (8369). De geheele samenstelling van den derden teerling wordt overigens voldoende duidelijk afgebeeld op 8142, 8143 en 8144; zooals men ziet, past de opgelegde ojieflijst van foto 8142, gemerkt „Zuid, III, Oost" tegen het vierkant van een der middenantefixen, afgebeeld bij IV, 8143. Boven deze ojieflijst begint ten deele de onzekerheid in de samenstelling van de vierde geleding; ten deele, omdat in deze lijst op één der hoeken een indieping werd aangetroffen, waarin het gestelde torentje past, terwijl van de bekroningstop enkele fragmenten werden gevonden en in elkaar gezet, waardoor het mogelijk was deze op papier met een zeer groote waarschijnlijkheid te reconstrueeren (teekeningen 372, 419 bij A).

Al ziet de opstelling op 8369 er zeer bevredigend uit, toch zou dit alles, zooals het er staat, niet zonder verdere verificaties op den tempelonderbouw of het basement herplaatst kunnen worden.

De Cella.

Voor de verklaring van de cella-wanden dient allereerst gewezen te worden op 7888, buiten- en bovenaanzicht van één der nisdorpels; vervolgens op de voorstelling van 7886, onderaanzicht van eenzelfden dorpel, gecombineerd met laag II (links) en ten slotte voor een beter overzicht van 7888 de volledige nisdorpel 7885. Dank zij de zuiver passende breukvlakken in de opgelegde steenlaag bij II van 7886 en de absoluut juiste aansluiting aan de „moet" kon de aanwezigheid der geornamenteerde steenen en de hoogte in de cellawanden bepaald worden. Zooals gezegd, de dorpel en dus ook de steen met II gemerkt, ligt onderstboven; dezelfde steen wordt op 7887 in normale ligging afgebeeld met een steenlaag I er op en een steenlaag III er onder. Deze drie lagen zijn op den beganen grond gesteld, 8317 (dezelfde zijde, Zuid, in buiten ordonnantie op 8139). Hierop kan het volgende worden opgemerkt. De bovenkant van I, middels een draad waterpas overgebracht, is ook de bovenkant van den buitennisdorpel I, rechts van de foto en van denzelfden dorpel op 8138, op den voorgrond; op beide foto's is duidelijk te zien, dat de cellamuurdikte bepaald wordt door de oplegging van twee dorpels, waarvan de één het buitenmuurvlak, de andere het binnenmuurvlak begrenst, zoodat hierdoor de binnenruimte en de breedten der cellawanden komt vast te staan. De plaats der nissen ten opzichte der inwendige hoeken en dus ook ten opzichte der assen, werd aangegeven door eene afdamming

aan laag II op 7887; volgens deze afdamming werd de nisbekroning gesteld. Het bewijs, dat in elken wand twee nissen voorkomen kan worden afgeleid uit het aantal en de behakking der authentieke stukken, waarvan voor elke nisbekroning drie steenlagen gebruikt zijn, zooals o. a. wordt getoond op 7887. Van laag I werden gevonden vier stuks, van laag II acht stuks en van laag III drie stuks. Het bestaan van acht nissen (dus ook aan de Oostzijde, naast den cella-ingang) is door het aantal onder II verzekerd. Aan de Oostzijde zijn de nissen iets smaller, maar de breedte wordt daar bepaald omdat enkele nisbekroningsfragmenten aan den ingangsdorpel verbonden zijn. De afteekening en de juiste plaats van de opening boven den buitennis-dorpel, 7885, is te zien op 8138 op den voorgrond.

De aanzet of onderste laag van de bovenaansluiting der cella kan niet worden aangetoond, maar van wege de vele fragmenten met schuine vlakken, kan met grond verondersteld worden, dat de steenlagen niet rechthoekig maar schuin behakt waren terwijl er alle reden is, om aan te nemen dat het fragment, afgebeeld op 7870, het ondervlak, en dat van foto 7871, het bovenvlak van den sluitsteen is (teekening 374).

De nishoogte, wat betreft de onderkant, ten opzichte van den cellavloer kon wegens gebrek aan fragmenten of andere aanwijzingen niet bepaald worden, terwijl de hoogte van den cellavloer vrij wel met zekerheid kan worden aangenomen te liggen op die van den bovenkant van het plint (teekening 372) en wel in verband met hetgeen hieromtrent in het tweede kwartaalrapport van 1926 werd gememoreerd: „na het omhakken van den boom en de ontgraving van de grond massa kwamen enkele zeer merkwaardige steenen voor den dag; ze stonden op de oude plaats (beschermd door de boomwortels) ongeveer in het midden van de cella of tempelbinnenruimte, in de richting Noord-Zuid ongeveer 40 c.M. meer naar het Noorden (in het rapport staat abusievelijk „Zuiden"). De bovenkant komt overeen met den bovenkant van laag X (teekening 374) en is ongeveer de bovenkant van den cellavloer; in elk geval kan de cellavloer niet lager liggen dan de bovenkant van bedoelde steenen. Het zijn twee, in de lengte op elkaar staande steenen, terwijl elke steenlaag bestaat uit twee tegen elkaar gehakte deelen, in het midden voorzien van een rond gat, waarin zich de overblijfselen bevinden van een thans geoxydeerd koperen buisje, wijd 25 m.M.; het tegen elkaar hakken der twee deelen geschiedde klaarblijkelijk, omdat het vrijwel onmogelijk is in een steen een rond gat te hakken van slechts 25 m.M. wijd tegen een hoogte van ongeveer 50 c.M. Op de toegepaste manier was men in staat in elk der deelen een halfronde geul te hakken welke na samenvoeging een rond gat vormden. De buis is uit één stuk gemaakt (voor zoover nog aanwezig) de steenen van boven gezien langwerpig achtkant, metend 25 × 30 c.M.; de afgeplatte zijden elk 8 c.M. De bovenste steenlaag is 46, de onderste 52 c.M. hoog (8127, 8128, 8129 en 8130).

Daar zooals bekend het bestaande doch gebroken beeldvoetstuk (7361), intusschen in elkaar gezet (1312 de V), voorzien is van een eigenaardig gevormde tuit, waarbij het offerwater niet alleen horizontaal, maar ook tevens in bijna ver-

ticale richting moet afvloeien werd deze eigenaardigheid in verband gebracht met het bovenomschreven loodrecht staande buisje en verondersteld, dat het offerwater loodrecht uit de tuit in de opening van het buisje werd opgevangen".

Het gereconstrueerde voetstuk werd bij benadering volgens de foto overgenomen en in verband met bovengenoemde steenen ingeteekend (teekening 374).

Een later onderzoek, door het Hoofd van den Dienst ter plaatse ingesteld gaf als resultaat het vinden van meer dergelijke steenen, maar geen overtuigend verband van steenen met een gebouwde of gestapelde put. Evenmin werd een urn of iets van dien aard aangetroffen.

De plaats der beelden.

Het Doergabeeld, afgebeeld op 7865, werd met enkele losse fragmenten o.a. de kop op 7895 in den grond gevonden aan de Noordzijde; den romp van den Ganeça, 7542 en 7543 werd wel is waar ten Zuid-Westen op het bestaande erfniveau, in de onmiddellijke nabijheid van den tempel aangetroffen, maar sommige bij het beeld behoorende fragmenten werden aan de Westzijde opgegraven. Ofschoon aan de Zuidzijde geen (Goeroe) beeld in den grond gevonden werd, is het vinden der andere twee voldoende, om met zekerheid te kunnen zeggen, dat zij oorspronkelijk in de Noordelijke, respectievelijk Westelijke nis van den teerling gestaan hebben. Het bovenvlak van het voetstuk (waarvan eveneens enkele fragmenten werden opgegraven) wijst er op, dat daarop een lingga en geen beeld gestaan heeft.

De herstelling.

De staat van verval van den tempel (teekening 252 bij E) na de ontgraving tot het oorspronkelijke tempelniveau, wordt getoond op 7878, Zuid-Oost; 7877 Oost; 7408 Zuid; 7863 Noord; 7409 Zuid-West; 7881 gedeelte Westzijde.

Afgezien van een eventueelen wederopbouw van den tempel, bleek de wenschelijkheid om de tempelresten te houden. Een herstel ervan was dus noodzakelijk. De opgespoorde authentieke steenen en fragmenten konden worden herplaatst en waar noodig voor het verband worden aangevuld met nieuw aangemaakte steenen. Het is duidelijk, dat tengevolge van de plaats gehad hebbende verzakkingen, 7878, 7862, het tijdelijk wegnemen der steenlagen noodig was; alvorens hiertoe kon worden overgegaan moest een oorspronkelijk hoogtepunt gezocht worden en wel op de aangewezen plaats, namelijk bij den trapopgang, waar de treden van af het oorspronkelijk niveau naar den tempelingang die hoogte zouden kunnen aanwijzen. De steenlagen van dezen opgang waren hoofdzakelijk aan Noord- en Zuidzijden verzakt en verschoven (7874), maar de derde trede lag in het midden nog zoo goed als waterpas, terwijl de steen, gemerkt X, onaangeroerd was blijven liggen. De hoogte van deze steen werd dus als uitgangspunt genomen voor de bepaling van de hoogtematen der overige steenlagen. Vervanging van den gemerkten steen was niet gewenscht, omdat, indien alle muren successievelijk zouden worden weggebroken, ten minste op één punt de hoogte en de plaats aangewezen zouden blijven.

Nadat rondom den onderbouw, volgens de richting der muren piketten geplaatst waren en de hoogte daarop waterpas was overgebracht, werd overgegaan tot het afbreken op de wijze zooals wordt afgebeeld op 7882, waarbij dus de vaste kern onaangeroerd bleef liggen. De tusschenruimten tusschen de kern en de opnieuw gestelde steenlagen werden volgegoten met vloeibare cementspecie. Daar in het algemeen tusschen binnen- en buitenlagen weinig steenverband bestaat, is deze manier van werken beter dan dat men de weinig aansluitende steenen van de kern wegbreekt en daarna wederom opbouwt; door het laatste wordt het verband niet beter en het spitten in zoo degelijk saamgedrukten grond maakt den grondslag niet solieder.

Omtrent de oorspronkelijke lengtematen behoefde geen twijfel te bestaan; met uitzondering van den inwendigen hoek bij den trapvleugel ten Noorden bevond zich aan Noord- en Zuidzijde nog een steenlaag (aan de Noordzijde de tweede laag) waarvan alle steenen aanwezig waren; aan de Oostzijde slechts ten Zuiden van den trapopgang, wat op hetzelfde neerkomt, omdat de breedte van den opgang bekend was; aan de Westzijde bevond zich een hiaat, dat echter aangevuld kon worden door maatoverbrenging van de Oostzijde. Gedurende den wederopbouw werd van zelf de proef op de som genomen, omdat alle aanwezige steenen tegen elkaar sluitend gelegd moesten worden en de lengtematen dan bij de eene, dan bij de andere laag kwamen vast te staan en onveranderlijk waren; bovendien was het in verband met de ongelijke dikten, telkens noodzakelijk de hoogten rondom te controleeren.

Met uitvoering van enkele nieuwe steenen werden onderbouw en trapopgang herplaatst, zooals wordt afgebeeld op 8135, vervolgens op 1308, 1306 de V, de dekband werd hier en daar gelegd, omdat geen zekerheid werd verkregen omtrent de verdeeling der dekbandantefixen.

De sprong der voetlijsten binnen den dekband en den vorm van den portaalbouw aan den Oostelijken gevel was bekend en ofschoon aan beide bouwdeelen vele fragmenten ontbreken, werd het wenschelijk geoordeeld de voetlijsten op den onderbouw te stellen, zooals te zien is op laatstgenoemde foto's.

Aan den teerling ontbreken vele steenen en fragmenten, zoodat van herbouw moest worden afgezien.

Wegens de buitengewone belangrijkheid en merkwaardigheid van sommige details, zooals nisdorpels, beeldjes en relief, ingangsdorpel, binnenordonnantie enz. werd de teerling op den beganen grond gesteld, 8368 en daarbij aansluitend de portaalbouw, voor zoover ook daarvan fragmenten aanwezig waren, 1309 de V en 1310 de V, detail.

Vermoedelijk zou de kroonlijst met bekroning voor ongeveer twee derde uit authentieke steenen opgebouwd kunnen worden, maar daar aan den wederopbouw van den teerling vooralsnog niet gedacht kan worden, werden beiden — de eene in verband met den teerling, de andere op zich zelve, ten deele op den beganen grond opgesteld. Er is reeds een groote hoeveelheid fragmenten uit de omgeving opgespoord, maar zooals reeds eerder gezegd is, zullen waarschijnlijk bij een nauwgezet onderzoek nog vele steenen en fragmenten, vooral van den teerling kunnen worden

teruggevonden. De steenen van den teerling zijn niet alleen licht en gemakkelijk vervoerbaar, maar deze is hoogstwaarschijnlijk het langst blootgesteld geweest aan de sloopzucht van ondernemingen en bevolking.

De overblijfselen van de bijtempeltjes en van het Westelijke poortje bleven om de reeds genoemde redenen onaangeroerd.

De Architectuur.

Grondvorm of platte grond.

De grondvorm van Mĕrak is vierkant; aan de Oostzijde is hiertegen een voorbouw aangelegd, waarop het tempelvoorportaal gebouwd is; aan deze zijde geeft een trap toegang tot dit portaal en tot de cella, maar bovendien tot een omloop, gevormd door het verschil in grootte van onderbouw en tempelplint (teekening 419). In verhouding tot de cella-breedte, die 260 c.M. meet, kan de doorgang van 165 c.M. breed genoemd worden. Daar met deze breedte rekening gehouden is ter bepaling van de breedte van den voorbouw daar ter plaatse, had men kunnen verwachten, dat dit ook aan de Oostzijde geschied zou zijn; om onverklaarbare redenen is deze breedte vrij wat geringer van afmeting.

In de assen van elk der drie andere zijden is een nis van 75 c.M. breed in de muurdikte uitgespaard en daar hierdoor de binnenmuren dier nissen slechts een dikte van 30 c.M. verkregen, konden de nissen in de cellawanden niet in de assen worden uitgespaard. Dit had tot gevolg, dat het bekende gevoel voor symmetrie der bouwmeesters in elk der wanden twee nissen deed maken, aan weerszijden van de buiten-middennissen (teekening 419).

Tempelterrein. Overzicht.

Het vroegere bestaan van een ringmuur met vier toegangspoortjes is af te leiden uit de restanten van het poortje aan de Westzijde (teekening 252 bij F). Het is niet zeer aannemelijk, dat dit poortje achter den hoofdtempel, de eenige toegang tot het tempelterrein zou gevormd hebben. Van de drie tempeltjes bij D werden slechts de aanleg met trap, de opgangen en nog een paar steenlagen aangetroffen. De gegevens betreffende den vroegeren toestand van het tempelterrein zijn dus zeer schaarsch, maar hierop afgaande kan men niettemin met zekerheid zeggen, dat de tempel waarover het hier gaat, de hoofdtempel van een complexje geweest is, met den toegang aan de Oostzijde, terwijl de toegang der bijtempels aan de Westzijde gelegen is. Ofschoon omtrent de plaats van de hoofdtoegangspoort, indien hiervan gesproken kan worden, geen zekerheid bestaat, is wel aan te nemen dat de Noordelijke en Zuidelijke poortjes gezocht moeten worden in de as tusschen tempel E en de bijtempels D. Volgens de uitstippeling op teekening 252 werd de afstand van den Noordelijken muur ten opzichte van de bijtempels genomen, zooals deze is aan de Westzijde, terwijl bij de bepaling van den Oostelijken muur gelet werd op de plaats der Noordelijke en Zuidelijke poortjes en een veronderstelde gelijke afstand daarvan ten Westen en ten Noorden (teekening 427).

De Buitenordonnantie. Overzicht.

De hoofdtempel dient beschouwd en gewaardeerd te worden in het totale beeld, dus in verband met de terreinringmuren, de poortjes, en de bijtempels. Immers indien men (om een voorbeeld te noemen) van oordeel zou zijn dat het voorportaal in vergelijking met het tempellichaam (teekening 372) een weinig sterk geaccentueerd is, kan deze indruk gewijzigd worden door den aanblik van de drie bijtempels en van de ringmuren met poortgebouwtjes. Daar echter volledige gegevens over deze laatste bouwwerken ontbreken, moeten wij ons bepalen tot den hoofdtempel opzichzelven.

De enkele bouwconceptie, zonder ornament, afgebeeld op de teekeningen 372 Noordaanzicht, 373 Oostaanzicht en 420 Westaanzicht, wekt drie verschillende stemmingen. De Westzijde, 420, is rustig, gelijkmatig en absoluut evenwichtig; de Oostzijde, 373, is van wege den breederen uitleg van het voorportaal minder evenwichtig, al is de tegenstelling ten deele geneutraliseerd door de juiste toepassing en de harmonische verdeeling der ornamentpartijen (teekening 421). Het kan niet worden ontkend, dat de eenheid van den teerling en de bekroning door het portaal eenigszins wordt verstoord en dat in het zijaanzicht der Noordzijde, 372, de onderverdeeling, noch de rijke ornamenteering (op 1310, ten deele zichtbaar) den indruk kan wegnemen van overwicht van het voorportaal op de tempelteerling. Ofschoon aan den eenen kant de aansluiting aan en het verband met den teerling in zekere mate door het ornament wordt verinnigd, wordt deze samenhanging aan den anderen kant weer verbroken door de koud en sterk gelijnde massa van de portaalbedekking.

Men dient echter wel in overweging te nemen, dat het laatste euvel voor een groot deel in het perspectivisch beeld wordt opgeheven, omdat men dan slechts een gedeelte van de portaalafdekking te zien krijgt en de groote voorsprongen van het portaal buiten den teerling eveneens minder opvallend wordt.

Voor de beoordeeling van het beeld van den tempel in zijn geheel zal men hebben af te gaan op de voorstelling van de Oostzijde (teekening 373) met ornament aangevuld en verfijnd volgens teekening 421, welke voorstelling het dichtste bij het perspectivisch beeld nadert. Men zal dan geïmponeerd worden door de buitengewone sierlijkheid en bevalligheid, door het rustige en geleidelijke lijnverloop van onderbouw naar voetlijsten en teerling, door de juiste verdeeling van lijn- en ornamentuitbeelding der kroonlijst, welke zonder haar karakter als zoodanig te verliezen, als het ware samenvloeit en één geheel vormt met de bekroning.

De Sculptuur en de Ornamenteering in het algemeen.

Voor een karakteriseering van het beeld- en ornamentwerk kan o. a. gewezen worden op de overeenkomstige ojiefvormige buitenlijnen in alle op den voorgrond tredende nisomlijstingen en nisbekroningen; en wat de uitvoering betreft op de bijna volmaakte techniek. De nerven en contouren zijn met een onnavolgbare zekerheid gebeiteld en die zekerheid gaat gepaard met gratie, soepelheid en zuiverheid. De plaats, de verdeeling en het karakter van de ornamentpartijen zijn bestudeerd, logisch en besloten; niet te veelvuldig aangebracht, zelfs niet bij de aaneengerijde

antefixen; beheerscht en niet overheerschend of storend werkend op de constructieve lijnen. Bij de behandeling der bouwonderdeelen zal een en ander nog nader worden aangetoond.

Buitenordonnantie. De onderdeelen.

Als men de Westzijde van den tempel beziet, teekening 420, is de bedoeling van den bouwmeester, om alles te vermijden, wat een geleidelijk verloop der lijnen zou kunnen verbreken duidelijk te onderkennen. Niet alleen in de overgangen van den tempelteerling, de kroonlijst en de bekroning, maar ook in die van tempelvoet-onderbouw is de sprong met zorg en overleg bepaald en vastgesteld. Het verband met den tempel zelven is niet verstoord door een bruten hoekig aandoenden grooten uitsprong buiten den tempelvoet. Indien wij dus dit hoofdbouwdeel als onderbouw hebben aangeduid (pag. 9 e.v.) geschiedde dit, omdat het behalve drager van den tempel ook drager is van het ingangsportaal; overigens is het — gelet op het verband bovenbedoeld en den aard der profileering (zie hieronder) — meer rationeel te spreken van basement.

Het basement. Behoudens de uitsprong van de zijde van den ingang, Oost, is de onderbouw (het basement) vierkant. Men zou een andere profileering van het voorspringend gedeelte verwacht hebben op grond van de overweging, dat de bestemming niet geheel gelijk is aan die van den vierkanten tempeldrager. De bouwmeester heeft echter blijkbaar voldoende geacht, het verschil in bestemming slechts uit te drukken door een verschil in profileering van de voetlijsten van den teerling. Men verliest hierbij niet uit het oog, dat de portaalbouw tegen den tempelbouw aansluit en dus niet op zich zelf staat.

Het basement rust op een rechthoekig behakt voetstuk, dat zich rondom voordoet als een plint en als afzonderlijke geleding bedoeld is, omdat hierop niet de ojieflijst, maar een terugspringende vlakke steenlaag gelegd is, welke de draagband is van de ojieflijst. Door deze samenstelling is de bedoeling en het uitsluitend dragend karakter rationeel gekenmerkt.

De overige geledingen op de vlakke basis geconstrueerd, vormende te zamen het tempelbasement, zijn meer samengesteld en bestaan uit voetlijsten, teerling en kroonlijst. Ofschoon een ongeprofileerd basement ongetwijfeld zou voldaan hebben aan den eisch van drager van den tempel te zijn is het duidelijk, dat een geprofileerd en in geledingen naar den eisch van drager verdeeld basement met behoud van het dragend karakter, meer stijleenheid uitdrukt in verband met den tempelbouw zelven. De ojieflijsten zijn door hun kenmerkenden terugvallenden vorm niet alleen geëigend om een dragende functie uit te drukken, maar ook om een overgang te vormen naar binnenwaarts gelegen bouwdeelen. Als zoodanig zijn zij zoowel in de voetlijsten als in bekroningslijsten rationeel. In het algemen echter is de profileering van voet- en kroonlijsten niet gelijkvormig en wel juist hierom, omdat de eerste meer dan de laatste eene dragende bestemming hebben. Indien nu door gebruikmaking van ojieflijsten in beide geledingen, het verschil in bestemming niet voldoende geaccentueerd wordt, is een duidelijke

uitdrukking van dit verschil slechts te bereiken door de toepassing van een ander middel: de bouwmeester heeft de dragende functie der voetlijsten gemarkeerd door een halfrond profiel in te schuiven in de voetlijstprofileering. Op zich zelf ligt in den halfronden vorm reeds de resultante besloten van samendrukking tengevolge van bovenlast; de bouwmeester heeft echter hierop nog meer nadruk gelegd door eenen grooteren buitenwaartschen sprong aan de lijst.

De teerling van het basement wordt gekenmerkt door penantpilaster-combinaties van paneelen. Op de uitwendige hoeken zijn penanten geplaatst, welke aan elk der zijden geflankeerd zijn door geprofileerde pilasters. Eenzelfde combinatie komt aan elk der velden driemaal voor. De breedten der penanten van hoek- en middenpartijen zijn, zooals algemeen gebruikelijk, in afzonderlijke nisjes gezet en treden daardoor scherp naar voren door de afteekening der fijne profileering tegen den donkeren achtergrond. Zij zijn naturlijk niet alleen ontworpen om de langgerekte velden te verfraaien doch ook om de eenheid van samenstelling uit te drukken tusschen de geledingen van den voet en de kroonlijst.

In elk der velden bevinden zich drie onversierde paneelen, besloten tusschen de penant-pilastercombinaties; het is blijkbaar de bedoeling geweest de paneelen vlak te laten om dus de fucntie van het basement als uitsluitend dragend bouwdeel niet te verstoren; daar het ornament overal elders voltooid is, kan niet worden ondersteld dat het alleen op deze plaats nog moest worden aangebracht. Dit opgemerkt hebbend zou men verwachten, dat de vlakke bovenlaag, welke de dekband is van de geheele samenstelling, onversierd gebleven zou zijn; immers het begrip van afsluiting wordt door onderbreking niet bevorderd. Indien men aan den anderen kant overweegt, dat de geheele samenstelling (zooals reeds eerder gezegd werd) meer beschouwd dient te worden als tempelbasement dan als onderbouw, is de toepassing van versierde antefixen zeer goed te verklaren; de onderbouw heeft meer de functie als drager van den tempel met nog andere bouwdeelen, terwijl bij een basement meer het verband alleen met den tempel op den voorgrond komt te staan. Dit verband nu wordt ontegenzeggelijk sterker uitgedrukt door antefixenreeksen. Al kon het aantal der gevonden fragmenten niet als bewijs dienen, dat de verdeeling op teekening 420 e. a. juist is (er werden drie groote en zeven kleine antefixen gevonden), eene andere combinatie is weliswaar niet ondenkbaar, maar in verband met de vindplaatsen rondom den tempel, toch zeer onwaarschijnlijk. Aan geen enkele zijde werd meer dan een groote antefix gevonden. In den voorbouw aan de Oostzijde is geen enkele afwijking te bespeuren van de samenstelling van den vierkanten bouw.

De Trap. De trap met versierde trapvleugels ligt in de as van den tempel en dus eveneens in de as van den voorbouw. Ofschoon de kalakop als sluitstuk van het vleugeldekstuk niet werd gevonden, kan men wel aannemen, dat de samenstelling op de gebruikelijke wijze is uitgevoerd, nl. makara als uitlooper, ojiefvormig gebogen dekstuk, en kalakop als sluitstuk. De vorm van den trapvleugel is afgezien van de diepere beteekenis van het kala-makaramotief, rationeel, omdat hij overeen-

komt met den bouw van de trap zelve, welke is vastgesteld door de verhouding der maten van op- en aantreden. Deze verhouding is van grooten invloed op den vorm van den trapvleugel en als men foto 1307 de V beziet zal men het met ons eens zijn, dat de vleugel opvalt door zijn kracht en sierlijkheid van vorm.

De trapvleugelversiering (1307 de V) is niet minder kunstzinnig uitgevoerd, het drietal geheel verschillende versieringsmotieven heeft een fraaie verdeeling gevonden in het gelijkmatige vlak; de rakṣasa is niet aanvallend afgebeeld; integendeel de houding wijst op kalme rust, passend bij het decoratieve karakter van den wenschboom; de laatste heeft slechts in de behakking der bladeren het boom-karakter eenigszins behouden; het voetstuk schijnt een berg, uit welks binnenste sieraden zijn opgeworpen; de boom rust niet op den berg, maar wordt er als het ware uitgestooten. Wat op een kwast met afhangende franje lijkt zou een bundel wortels kunnen zijn, uit den aard der zaak sterk gestyleerd, omdat uit den sterk gestyleerden berg geen naturalistisch uitgebeelde boom kon groeien. Uit de geprofileerde schijf hebben zich vier takken ontwikkeld; de twee onderste elk met twee lotusbloemen, de twee bovenste elk met een lotusbloem; de lotusbloemen zijn volgroeid en dragen zaadtrossen; de top wordt bekroond door een lotusbloem met bladkrans en sterk gezwollen knop, waaruit een vuur in den vorm van een spiraal een uitweg zoekt en in een vlam eindigt. Aan de takken en de bloemstengels hangen sieraden.

Het tempelplint. Het geprofileerde voetstuk, dat zich (evenals bij het basement) voordoet als een omgaand plint, kan beschouwd worden als de basis van tempel en voorportaal, zooals dit het geval is met het rechthoekig behakte voetstuk, dat zoowel de basis is van den vierkanten bouw als van den voorbouw en den trapuitbouw. Als zoodanig wordt in beiden de vorm voortgezet onder de bouwdeelen, welke zij dragen; een weglating of minder krachtige uitdrukking zou niet mogelijk zijn zonder afbreuk te doen aan de geheele tempelsamenstelling. Daar de onderbouw — het basement — de drager is van alle bouwdeelen waaruit de tempel bestaat, wordt deze functie het best en het natuurlijkst uitgedrukt door een massief, ongeprofileerd voetstuk, maar deze massale vormuitdrukking is minder geëigend voor het plint onder de voetlijsten, omdat dit niet alleen beschouwd kan worden als een draagvoetstuk van minder gewicht, maar ook als een overgangselement tusschen onderbouw of basement en tempel; de profileering beteekent dus slechts een onderbreking van het platte vlak, een verfijning van het massief. In verband met den trapaanleg aan de drie zijden is de sprong binnen de basement-deklijst voldoende (7880) om de nissen te bereiken, terwijl die der voetlijsten binnen het plint zoodanig werd genomen, dat de trapvleugels daarop geplaatst konden worden (7893); overigens is het geleidelijk verloop in geen enkel opzicht gestoord (teekening 420, 372, 373 e. a.).

De voetlijsten. De profileering der voetlijsten en de bouw der nistrapvleugels zijn in onderling verband geconstrueerd; de profileering wordt gestuit tegen de vleugels en de hoogte van beide is gelijk (7891).

Daar de voetlijstprofileering van den portaalbouw niet gelijkvormig is aan het normaalprofiel loopen beide systemen bij de inwendige hoeken niet in elkaar. Het normale voetlijstprofiel is geleidelijk in zijn loop, doch niet zeer krachtig; de overgang naar de vierkant behakte onderlaag wordt gevormd door het terugvallend ojief; een grootere buitenwaartsche sprong door andere geledingen wordt niet verkregen; daarentegen wordt wel de nadruk gelegd op de dragende functies van dit onderdeel door de strak geprofileerde lijst; terecht is er nog verschil gemaakt tusschen deze lijst en die van den onderbouw of het basement; in plaats van het halfrond-profiel van de laatste is de vierkant behakte verst uitspringende band aan de weerszijden aangeschuind; het is geen groot verschil, maar voldoende, dat het de bedoeling doet veronderstellen, dat een geleidelijke overgang verkozen werd boven het meer positieve dragende karakter van een halfrond profiel. De diepe inkerving, veroorzakend de donkere schaduwlijn onder dezen samengestelden band, versterkt echter op gelijke wijze als bij het halfrond profiel de idee van lastopname; vandaar dan ook, dat deze inkerving veel minder diep gehakt is boven den band, waar zij slechts dient om den dekband onder de teerling, welke tegelijk een draagband is, te accentueeren.

De trapvleugels van de nissen hebben het ojiefbeloop overeenkomstig de zooeven bedoelde verhouding der maten van op- en aantrede. Ofschoon het verband van den trapvleugel met den draagband van den teerling reeds karakteristiek wordt weergegeven door het beloop van de spiegelbegrenzing, welke lijn in een sierlijke bocht in het voorvlak van dien band overloopt, wordt door de versiering op de bovenronding dit verband nog meer verinnigd en verfraaid (7891). De voluut is de natuurlijkste vorm om een gebogen geleding te laten uitloopen.

De teerling. De nissen, de nisomlijstingen zijn op zich zelve zeer merkwaardig, vooral wat betreft de afwijkende vorm van de nisafdekking, welke niet als kalakop is voorgesteld; met den besten wil van de wereld kan men in de ornamentuitbeelding geen gelijkenis met een kop onderkennen (7885).

De penanten zijn niet alleen te beschouwen als eene omlijsting van de nis; ze fungeeren hier in de eerste plaats als dragers van den dorpel, omdat zij zoowel een basementje als een kapiteel hebben. Zij loopen in een lijn door en vormen een geheel met de trapvleugels. De basementjes zijn vlak geslepen, omdat zij aansluiten aan het ornament der vleugels en een dubbele versiering het geheele samenstel te veel zou onderbreken.

Met het kapiteel waarvan de dragende functie minder important is, is het anders gesteld. Wanneer de dorpel rijk geornamenteerd is, kan het ornament van het kapiteel een bevalliger aanzien geven aan den dorpel als bekroningspartij en het verband met de penanten zuiverder uitdrukken (7888).

De bestemming van den nisdorpel als afsluitend en tegelijk dragend bouwdeel wordt getypeerd door de binnenwaarts overstekende steenlaag, welke constructief juist de spanning vermindert door een versmalling der nisbreedte. Men mag vermoeden, dat de openingen boven den dorpel, welke openingen over de volle muurdikte door-

loopen, ten doel hebben de cella te verlichten, niettemin staat het vast, dat zij eveneens de spanning in den dorpel verminderen en den bovenlast overbrengen naar de draagpunten. Overigens is de dorpel met de bovenliggende lagen een decoratief samenstel, waarbij niet het minst de aandacht gevraagd wordt voor de bovengenoemde openingen (7885). De drieledig geprofileerde band heeft slechts de doorsnedevorm van kala-makara samenstelling, omdat zoowel kala als makara ontbreken; de vorm der omlegging rond de opening is gecompliceerd; ovaalvormig in de onderste helft en ojiefvormig in de bovenste. In verband met een goede steenconstructie zijn de middelste steenlagen in den dag van de opening rechthoekig behakt, zoodat tusschen de gebogen belijning van het drieledig profiel en den dag steengedeelten bleven staan. Op artistieke wijze heeft de bouwmeester hiervan gebruik gemaakt en deze gedeelten behakt met kleine beeldfiguurtjes. Ofschoon vrij in den aard der versiering heeft hij de gelegenheid aangegrepen om de versiering in verband te brengen met de overige versieringsmotieven. In den dorpel is namelijk een vaas afgebeeld, welke rust op een buitengewoon sierlijk gebeiteld bed van bladeren. Het vak tusschen het ondervlak van de opening en den ovaalvormigen band is op deze wijze kunstig aangevuld. In de combinatie van vruchtendragende beeldfiguurtjes en de vaas, die tot boven den rand gevuld is met een overdaad van bloemen, welke zelfs aan beide zijden daaruit afhangen, ligt ongetwijfeld een zinnebeeldige beteekenis. Men mag wellicht onderstellen, dat het een huldebetuiging bedoeld te zijn aan het beeld in de nis. Uit de omlijsting van het geheele geval — de drieledig geprofileerde band — groeien rondom bladeren, terwijl de steenvelden aan weerszijden versierd zijn met stengel en bladuiteinden van een lotusplant, waarvan de oorsprong lager gedacht moet worden.

De velden van den teerling zijn in drieën verdeeld; het voornaamste in het midden wordt ingenomen door de nispartij; de twee zijvakken door en relief gehakte beeldjes in nissen. Elk vak wordt begrensd door een vlakke penant of pilaster, welke zonder basement of kapiteel of ander ornament over de volle hoogte van den teerling onafgebroken doorloopt. De verdeeling van het teerlingveld in drieën heeft niets bijzonders, maar zooveel te merkwaardiger is de onderverdeeling der paneelen tusschen de pilasters der zijvakken, waarbij de verhouding ten opzichte van het middenveld zoo eenvoudig en toch zoo duidelijk wordt aangegeven door inkerving in het paneelveld boven de bekroning der nisjes (teekening 372). De overeenkomst in verhoudingen van de midden- en zijvelden veroorzaakt het gelijkmatig en rustig aspect van elk der gevelvelden. De nispartijtjes zijn van een bekoorlijke distinctie; zooals 8132 laat zien, bestaan zij uit een voetstuk, een nis met omlijsting en een bekroning. Het voetstuk gelegd op den draagband der voetlijsten is vierkant en paneelvormig uitgediept; in het paneeltje is een vaas gehakt, waaruit een lotusbloem en aan weerszijden stengels met bladeren en bloemen uitgroeien; de bedoeling is duidelijk: de vierkante vorm met versiering is zeer geeigend om een rustig aandoend voetstuk van een ander element van groote decoratieve waarde het fijn gebeitelde beeldje te vormen. Op het voetstuk ligt de draagband van het lotuskussen, dat uit den aard der zaak bij

het beeldje behoort; het beeldje zelve munt vooral uit door sierlijkheid van vorm en schoonheid van verhoudingen; het wordt als godenbeeld gekenmerkt door de glorie en ofschoon slechts fragmenten werden aangetroffen kan worden verondersteld, dat het type van elk der zijden verschillend is geweest, omdat twee verschillende typen: Çiwa als Goeroe of Leeraar en Çiwa als Mahadewa (?) vastgesteld konden worden. Zooals men ziet heeft het beeldje van 8132 (de derde laag past niet geheel juist op de tweede laag) behalve een mooi versierden kroon, een halssnoer, voet en armbanden, een kastekoord en buikbanden, waarmede het kleed wordt opgehouden en waaruit slippen met eindversieringen afhangen.

Het uitgediepte veld wordt aan beide zijden begrensd door kleine pilastertjes, welke van boven eindigen in een geprofileerd kapiteel, naar binnen afgeschuind. De vierkant behakte banden, welke uit den draagband oprijzen, dragen de bekroning. Ofschoon de buitenbegrenzing der bekroning rechtopgaand en toegespitst den vorm van een bekronend element weergeeft, zou de uitsprong en de breedte in verhouding tot het beeldje met nisomlijsting te veel domineeren, indien niet door de versiering het uitzicht verfijnd was. Het hoofdmotief volgt zeer juist in belijning den buitenvorm; de naar binnen gebogen cirkelsegmenten steunen op een vierkant behakt dekplaatje. Deze versieringsvorm welke met verschillende variaties bij zeer vele tempels is toegepast kan als een sterk gestyleerde lotusplant worden opgevat, waarbij de stengelkern nog ten deele is omhuld door bladscheeden. De topversiering verbeeldt echter geen lotus, maar een juweel, dat door de lotusplant gedragen wordt. Evenmin zijn de uitgroeiende bladeren die van den lotus, terwijl weer de afbeelding van de afhangende lotusbloem in het midden van het uitgediepte veldje, aan duidelijkheid niet te wenschen over laat en ook in de hoekversieringen naast het hoofdmotief, een sterk gestyleerde lotusbloem voorkomt, al mist men in de voorstelling het meestal duidelijk afgebeelde zaadbed.

De paneelen boven de beeldjes zijn geometrisch belijnd en geheel als vlakversiering gehandeld.

De kroonlijst. De kroonlijst is in tegenstelling met vele andere meer gecompliceerde tempelkroonlijsten eenvoudig samengesteld. De bedoeling heeft blijkbaar voorgezeten zonder de in of bijvoeging van overgangslijsten op den kroonlijstdekband niet alleen de bekronende functie, maar vooral ook het verband met de tempelbekroning te doen uitkomen. De oversprong is door weglating van een overstekende ojieflijst zoo gering mogelijk genomen; de normaalprofieldoorsnede vertoont geen enkele sterk op den voorgrond geschoven lijstcombinatie met meer dragend karakter en geen enkele verdubbeling van overstekende banden. Het geheele overstek is slechts door twee steenlagen, een rechthoekig band en een dekband verkregen. Hierdoor ontstond een groote tegenstelling, een minder op den voorgrond treden ten opzichte van den tempelteerling en een inniger, geleidelijk invloeiend verband. Behalve uit deze twee geledingen bestaat de kroonlijst uit een rechthoekig geprofileerde lijst en een fries. Daar de eerste te beschouwen is als een afsluitband van den teerling is geen

verklaring te vinden van de geornamenteerde hoekantefixen, welke de rustige horizontale afsluiting verstoren (8368). Het fries wordt zelden op deze wijze, als kroonlijstgeleding, toegepast. Het bevordert een geleidelijk verloop van de geheele samenstelling, welke kort en gedrongen zou zijn bij het ontbreken van dit onderdeel. De versiering is door de aaneengerijde, cirkelvormige bloemmotieven neutraal gehouden en daar zij niet is onderbroken door verbindingspilasters wordt de eenheid met de vogelversiering onder den kroonlijstdekband ten zeerste bevorderd. De dekband springt in twee geledingen naar buiten; de onderste rechthoekband vormt een geheel met den vogelband, welke door den aard der versiering van afhangende guirlandes een dragende functie uitbeeldt. In de bovenste geleding van den dekband wordt het bekronende element naar voren gebracht door het groote overstek. In den regel zijn op deze dekband de antefixen geplaatst, welke den overgang vormen naar de tempelbekroning; de dekband zelf is dan tevens een onderbroken rustige afsluiting. De bouwmeester van tjaṇḍi Mĕrak is van dezen regel afgeweken; toch kan niet worden gezegd, dat de sterk geaccentueerde onderbreking storend werkt en wel omdat de ornamenteering van het verdiepte fries en den overstekenden vogelband reeds een zeer duidelijke ononderbroken afscheiding oplevert. De vijf middenantefixen in elk der kroonlijstzijden zijn niet even groot, maar nemen in de richting van de as toe in afmeting; waar dus de hoekantefixen lichter zijn dan de kleinste middenantefixen er naast, wordt een opvolging van belangrijkheid verkregen van uit den hoek naar de as (teekeningen 420, 373, 373). Deze uitbeelding is zoowel in constructief als in decoratief opzicht van eene bijzondere beteekenis; de hoeken schijnen en zijn inderdaad minder belast dan de middenpartij. De aandacht wordt dus geconcentreerd op de partijen, welke de voornaamste zijn in de gevelvelden van den tempel en in het bijzonder worden geaccentueerd door de nispartijen. De versiering van de drie midden-antefixen draagt hetzelfde karakter; de buste in de groote middenantefix en de hoofden in de twee aangrenzende antefixen vallen het meest in het oog (8369 en teekeningfoto 421); het figuurtje van de middenantefix draagt in elk der opgeheven handen een lotusbloem; die der anderen hebben slechts opgeheven geopende handen; zij zijn uitgebeiteld in een nisje en de omlijsting heeft de bekende drieledige doorsnede met dubbel-ojiefvormig beloop. Het kalamakara-motief wordt in deze omlijsting niet op de gewone wijze voorgesteld; misschien is er een lotusmotief in te zien, waarbij de middelste geleding de kern van den bladstengel en de twee afsluitende bandjes de omliggende en aan den stengel aansluitende bladscheeden voorstellen. Wat bij het kalamakara-motief de makara is, wordt bij het groote middenantefix als een zeer fraai gestyleerde vogel uitgebeeld (7890), terwijl het overeenkomstig motief bij de twee andere de beteekenis kan hebben van een worteleinde of groeibeginsel; de bladeren rondom groeien dan uit den ojiefvormig gebogen stengel. De versiering van de kleinere middenantefixen draagt hetzelfde karakter als die der hoekantefixen (8147, 7889). Alleen is de lotusstengel meer gestyleerd en groeit hij minder natuurlijk uit, omdat de stengeleinden in gebogen vorm van onderen in elkaar loopen. Overigens maakt de in het nisje uitgehakte lotusbloem de onderstelling dat een gecompliceerd lotusplantmotief bedoeld is, waarschijnlijker.

De bekroning. De bekroning bestaat uit een vierledigen vierkanten kern. In elk van de zijvelden der drie onderste geledingen is een nis met omlijsting en op elk der uitwendige hoeken een torentje aangebracht, dat staat op een omgaand plateautje gevormd door den terugsprong. De hoogste top — de vierde geleding — kon niet in zijn geheel worden vastgesteld, maar werd geteekend overeenkomstig de gevonden fragmenten van het topstuk (teekening 419).

Bij het zien van de horizontale doorsneden E—F, G—H en K—L op teekening 419, genomen over de teerlingen der drie geledingen, zou men kunnen meenen, dat de vierkante vorm van de kern verloren is gegaan en opgelost in den meerzijdigen vorm; als men echter het werkelijke beeld van de bekroning (foto 8369 en teekening 421) daarmede vergelijkt, is er geen sprake van overwicht der nispartijen op de vierkante kern. Al domineeren de nispartijen dus niet, toch is het klaarblijkelijk de bedoeling van den bouwmeester geweest, dat zij een zeer voorname plaats zouden innemen in de buitenordonnantie, waarschijnlijk zijn zij opzettelijk sterk op den voorgrond geschoven (immers de beeldjes hadden, zooals in den teerling, teruggeschoven kunnen zijn tot in de muurdikten der verschillende geledingen) en naar boven toe verjongd om de aandacht van den toeschouwer te trekken naar de eindbekroning. Men zou kunnen meenen, dat in verband met de middenantefix van de kroonlijst, de vorm en de grootte wel wat al te sterk zijn geaccentueerd; hiertegenover staat echter, dat niet alleen de middenantefixen maar ook de twee aangrenzende, links en rechts, in type en ornament overeenkomen met de nispartijen. Men zal dus bij het beschouwen van den tempel de drie middenantefixen als een eenheid moeten opvatten en het verband van deze groep met de nispartij moeten leggen.

Evenals de ornamenteering van de nispartij met die der drie antefixen een eenheid vormt, zoo zijn ook de aan de hoekantefix grenzende antefixen en de hoekversiering (het torentje) één van stijl, vorm en ornament.

Elk der geledingen bestaat uit voetlijst, teerling en kroonlijst; de voetlijsten zijn samengesteld uit rechthoekig behakte steenlagen, welke bij de uitwendige hoeken omloopen. Door den terugsprong is een sterker gemarkeerde uitdrukking als dragend element overbodig, omdat zij slechts op grooten afstand binnen de gezichtslijn vallen. Aan weerszijden der nispartijen bestaat de teerling uit hoek en middenpilaster met als vlakversiering behandelde paneelen er tusschen. De kroonlijst van elk der geledingen bestaat uit een overstekenden geornamenteerden band met een dekdraagband. De antefixen, welke niet alleen den voorsprong, maar ook den overgang aanwijzen van de eene geleding tot de andere, onderbreken den dekband zevenmaal; daar de velden in den vorm van plinten boven den band verdiept liggen, wordt het buitenbeloop der antefixen duidelijk gemarkeerd en het begrip van toepassing der bekroning door schauwvorming verduidelijkt; zooals gezegd, vormen de drie middenantefixen met de nispartij een eenheid en ofschoon in de nisjes geen buste of koppen gebeiteld zijn, is de dubbelojiefvormig gebogen binnenlijn gelijkvormig aan die der nispartijen; eenzelfde overeenkomst kan worden opgemerkt bij het hoekantefix met de aangrenzende middenantefixen en de profileering van de torentjes. In alle geledingen is het

aantal antefixen en de hoekantefixen zeven; de vorm is bij elke hoogere geleding ranker en trekt daardoor des te meer de aandacht naar de eindmiddenbekroning. De versiering der overstekende banden onder de dekbanden is voor alle geledingen ongeveer dezelfde en bestaat uit afhangende guirlanden, waarbinnen bij de twee onderste cirkelvormige lotusbloemen en bij de bovenste twee bladeren met lotusknop zijn uitgehakt. De aard der versiering is bindend voor den draag-dekband. In de dubbelojiefvormige omlijsting van de nispartijen der twee onderste geledingen is duidelijk het kalamakaramotief, bestaande uit kalasluitstuk, drieledig geprofileerden band en makara-uitlooper, te onderkennen; in de omlijsting der bovenste nissen ontbreken kala- en makara; van boven loopt zij puntig toe en van onderen eindigt zij in een lotusplant-motief. Langs de binnenzijden is de nisomlijsting rechtlijning en de afsluiting halfrond; langs de buitenzijden ojiefvormig gebogen (8140, 8141, 8142, 8146, 8369). De omlijsting rust op een drieledig geprofileerd, maar overigens onversierd voetstuk, bestaande uit ojiefband, uitgediepte inwendige band en voorspringenden overgangsband. Het geheele samenstel is logisch van opzet en versiering. Het beeld in de nis is doelmatig gevat in een beschuttende omlijsting, welke tegen den teerling aansluit en staat op het voetstuk, hetwelk rust op het vierkante plint. De versiering, slechts in de voorvlakken aangebracht, laat de bedoeling als beschuttend element ongerept; het volgt den kernvorm maar vormt een absolute eenheid met het beeldje zelf. Als men de twee onderste nispartijen, waarin de beeldjes ontbreken, (8369), vergelijkt met de bovenste valt het groote verschil onmiddellijk op.

Zooals werd opgemerkt brengen de hoekversieringen in den vorm van torentjes evenwicht in elk geledingveld, maar bovendien zijn zij in het tempelbeeld onontbeerlijk, omdat zij vrij staan en door de pittoreske belijing scherp afsteken tegen de omgeving (zie de tegenstelling op 8369, waarop het bovenste torentje ontbreekt).

Het voorportaal. Zooals wij reeds eerder memoreerden is het verschil in bestemming van portaal en tempel uitgedrukt in de profileering der voetlijsten, welke van elkaar afwijken; bij den tempel is het begrip van dragen in de geledingen der voetlijsten duidelijk onderstreept; bij het voorportaal wordt het misschien wat te sterk uitgedrukt door de zware halfrondprofiel en is de tegenstelling ten opzichte van de bandenserie wel wat groot (teekening 372). De makaras der doorgangspenanten rusten op het halfrondprofiel en de verhouding in massa-uitdrukking is in het voorfront aangenomen, omdat het profiel wordt onderbroken en de krachtig gebeitelde makaras beter daarmede overeenstemmen.

De onderverdeeling van het portaal is als volgt. In het voorfront: doorgangspenanten met dorpel, voorgesteld als kalamakara, rechthoekig geprofileerde afsluitband met hoekantefixen, gebeeldhouwd fries, dek-draagband met dubbel ojiefvormige bekroning, waarvan de tympan gebeeldhouwd is. In de zijfronten worden de banden en het fries voortgezet tot tegen den tempelteerling; de afsluitband van den portaalteerling is behakt met een kleine middenantefix en een grootere, welke tevens een dorpel is; de teerlingzijden op deze fronten zijn verdeeld in geornamenteerde

vakken of paneelen, begrensd door hoekpenanten, welke tevens in het voorfront de verbindingen vormen tusschen kala en makaras. In één zijpaneel (aan elke zijde) zijn openingen gespaard, welke in verbinding staan met de inwendige ruimte.

De makaras — welke geen van beiden gecompleteerd konden worden — munten uit door een bevalligen en toch krachtigen vorm; aan het einde der sierlijk gebogen slurf is een lotusbloem uitgebeiteld, waarvan de zaadstreng in de bek van de makara afhangt; de oogen zijn mooi gestyleerd (8133). Op den kop is een bladstengel voluutvormig omgebogen en de ruimte gevuld met bladornament; de uitlooper van het drieledige penantprofiel eindigt op den kop eveneens in bladornament, waarvan vooral de zuiverheid uitkomt in het omgebogen topblad. In den dag der doorgangs-penanten zijn hier en daar versieringen gehakt (8134 links), welke blijkbaar de bedoeling hebben de lengte van het vlak te breken. Aan de voorzijden en zooals gebruikelijk ook langs de drieledig geprofileerde verbinding van kala en makara zijn bladeren uitgebeiteld, afwisselend kort en lang, de lange met de karakteristieke krulvormige bladeinden. De drieledige band en ook de bladrand worden niet zooals gewoonlijk, gestuit tegen den kalakopdorpel, maar loopen rechthoekig om; hierdoor worden niet alleen de doorgangspenanten als omlijsting, maar ook het karakter van den dorpel als afsluiter van den doorgang duidelijker getypeerd. De kalakop, niet bedoeld als drager, maar als decoratief onderdeel van het kala-makara-motief komt als zoodanig beter tot zijn recht, terwijl de gebeeldhouwde figuurtjes een prachtige aansluiting vormen met de penanten en zeer in het bijzonder de zijvoorvlakken van den dorpel aanvullen en verrijken zonder het omgaan der omlijsting te hinderen. De figuurtjes stellen brahmanen voor, die in de wolken zweven; de eene draagt een korf met bloemen gevuld; de ander een bundel parelsnoeren (?); de houding van het aanbieden van offeranden is duidelijk weegegeven; de combinatie kalakop en brahmanen op een dorpelvoorvlak, komt weinig of in het geheel niet voor. De brahmanen werden o. a. in de poortgebouwen van den Çiwatempel te Prambanan afzonderlijk naast andere voorstellingen op een dorpel gehakt aangetroffen en hebben daar een andere plaats. Zij worden namelijk pas opgemerkt, als men de cella verlaat, terwijl de kalakopvoorstelling de aandacht vraag voor het binnengaan in de cella.

Onder de bek van den kalakop zijn, zooals wel vrij algemeen gebruikelijk bij de tempels van het oudere tijdperk, lotusbloemen gehakt. Het gelaat van den kop is niet bijzonder afschrikwekkend, doch evenmin slap. De hakking van het ornament is krachtig en sierlijk van expressie. De als bladstengels gestyleerde wenkbrauwen groeien uit den neuswortel en de bladeren vormen aan de uiteinden een prachtig lijnverloop met de oorschelpen. Uit dezelfde basis groeien de opwaarts gebogen bladeren, welke tegen den afsluitband boven den dorpel aansluiten. Het karakter van den kop is — in tegenstelling met het rijk versierde bovendeel — in het ondergedeelte duidelijk uitgesproken door oogen, neus en wangen, welke vrij wel geheel onversierd gebleven zijn.

De afsluitband boven den dorpel en boven de zijfronten is als overgangsband getypeerd door de antefixen. De hoekantefixen hebben als hoofdmotief de veel-

vuldige toegepaste dubbel-ojief-vormig gebogen neusbelijning, maar bovendien wordt hierbij het sierlijke bladeinde-krulmotief der doorgangsomlijsting herhaald; bij de andere antefixen der zijfronten is de belijning der nisjes of indiepingen meer gedrukt en bovendien verdubbeld; de uitgroei der bladeren is overigens dezelfde als bij alle andere antefixen (teekeningfoto 428). In de verdeeling der zijfronten kunnen de volgende onderdeelen werden opgemerkt: de lichtopening met een dorpel-antefix afgedekt; decoratief paneel met drieledig geprofileerde omlijsting, begrensd door bladornament; paneel met rechthoekig ornament.

De lichtopeningen zijn omlijst door een samenstel van twee platte bandjes, waartusschen bladornament van kleine blaadjes (de onderdorpel is niet teruggevonden en de vorm dus onbekend); het middenpaneel is eveneens slechts gedeeltelijk in fragmenten aangetroffen, maar de traditioneele omlijsting kan op 1310 de V, nog worden opgemerkt en evenzoo de bekroning met prachtig gestyleerde lotusplant. Op elk der lotusbloemen is een juweel gelegd, het middelste beschut door een uitgespreide pajong.

Het fries is aan de drie zijden, maar niet omloopend, met beeldhouwwerk versierd; elk vak wordt op de uitwendige hoeken begrensd door een tweezijdig vlakke hoekpenant (7869); het vormt een decoratieven overgang naar den dekband en de bekroning of binnenruimte-bedekking. De figuurtjes zijn met zeer veel zorg gebeiteld. Ondanks de opgeheven armen (7869) wijst de rustige houding niet op een dragende functie. Wat de wijze van zitten betreft, zijn zij in de zijfronten tweemaal paarsgewijs afgebeeld; in het voorfront komen links en rechts twee gelijk gevormde, naar het midden gerichte figuurtjes voor; op de teekeningfoto 421 werd het middenbeeldje in silahouding voorgesteld, ofschoon dit fragment niet werd teruggevonden; 1309 de V, 7874 en 7873 verwijzen naar de details. Boven de kleine middenantefixen der zijfronten is als begrenzing der twee beeldparen een lotusbloem uitgebeiteld. De dekband is rechthoekig geprofileerd en loopt onderbroken door tot tegen den tempelteerling. In de zijfronten is deze band de beëindiging der vlak bewerkte ojiefvormige gebogen binnenruimte-afdekking. In het voorfront rust op den band de bekroning, welke in hoofdvorm overeenkomt met de bedoelde afdekking; de dubbel-ojiefvormige tympanlijst herinnert qua profiel doorsnede en kalakop aan het kala-makara-motief, maar de voluutvormige uitloopers, krachtig en tevens sierlijk opwaarts gebogen, zijn daarom niet minder kunstzinnig. De kalakop is het tweelingbeeld van dien op den dorpel met dit verschil, dat het ornament aan weerszijden gebeiteld is in overeenstemming met de gebogen vorm van de tympandeklijst, waar deze tegen den kop aansluit. Het beeldhouwwerk van het tympan is buitengewoon expressief en past volkomen in het begrensde ruimtevlak. De houding der figuurtjes is halfzwevend, half rustend op den dekband bestudeerd en zuiver gevat binnen de gewelfde en puntig uitloopende binnenlijn van de tympanlijst. In sierlijke lijn liggen links en rechts de beenen gestrekt; de eene opgeheven hand draagt de wapperende vliegen-waaier; de andere een lotusbloem met omgebogen stengel; beide attributen passen door vorm en belijning volkomen in de vlakken; de gelaatsuitdrukking is — zooals die

van alle menschelijke figuren — fijn besneden en rustig. In het midden van het tympanveld is een korf met bloemen op den dekband gezet, boven de korf een prachtig gestyleerde lotusbloem uitgebeiteld.

Het portaal op zich zelf en in het geheele beeld van den tempel beschouwd is een schitterend kunstwerk, logisch opgebouwd en versierd; het ornament en het beeldhouwwerk getuigen van groote artisticiteit en technisch buitengewoon hoogstaande vaardigheid.

De binnenordonnantie. Zooals wij gezien hebben bij de beschrijving van den grondvorm is de planverdeeling logisch ontworpen (teekening 419, doorsnede C—D). Voor de verplichting van het vrij belangrijk uitgebouwde portaal werden aan weerszijden in de zijwanden lichtopeningen uitgespaard; de afdekking is uit drie steenlagen samengesteld; in de buitenordonnantie is de eerste of onderste tevens de teerlingdekband; de tweede is ojiefvormig en de derde dubbelojiefvormig, behakte vorm en sluitlaag. De twee onderste lagen zijn in de binnenordonnantie met schuine vlakken bewerkt, welke aan weerszijden tegen het omgaand muurwerk stuiten (teekeningen 418). Boven den celladorpel bevond zich oorspronkelijk een beeldje, dat echter niet wordt terug gevonden wel echter fragmenten van de omlijsting en van het lotuskussen. De cellaingang is vrij wat hooger dan men in den regel aantreft, maar deze zou slechts lager kunnen zijn, indien de lichtopeningen lager en boven de lichtopeningen afzonderlijke dorpels gesteld waren geweest. De bouwmeester heeft het blijkbaar wenschelijk geoordeeld daarvoor te gebruiken de steenen waaraan de groote antefixen gehakt zijn; de groote hoogte van den cellaingang was nu inderdaad noodzakelijk in verband met de schuine binnenloop van de portaalafdekking bovenbedoeld; het binnenaanzicht is niettemin niet gelukkig van verdeeling en verhouding.

De hoogte der cellawanden en der overstekende laag (indien deze er was) konden niet met zekerheid bepaald worden; de hoogte van de overstekende laag werd echter geteekend in verband met de hoogte van den kroonlijstdek-draagband (teekening 374, 418). In verhouding tot de breedte der cellawanden is de hoogte vrij gerekt, dit valt te meer op, daar de hoogte van de schuin toeloopende cella-afdekking nog al gedrukt is; de schuinte hiervan werd bepaald door het voorkomen van ter plaatse gevonden fragmenten, terwijl van den steen, afgebeeld op 7870 en 7871 respectievelijk onder- en bovenaanzicht, de plaats en bestemming als sluitsteen slechts kon verondersteld worden.

In elk der cellawanden (teekening 419 bij C—D) zijn twee beeldnissen in de muurdikten uitgespaard (teekening 418) en bekroond door een lotusplantversiering (7887, 8137); die met bladscheden behakte plantstengels begrenzen de ojiefvormige nissen en vormen een zeldzaam voorkomende omlijsting. Uit de dikke stengels groeien bladeren en voluutvormig gebogen ranken; de ornament-vulling is fraai verdeeld en ofschoon gelegd binnen de strakke omlijning van een geometrisch veld, is zij sierlijk van buiging en schoon van compositie.

Het voetstuk (1312 de V) dat in fragmenten op het tempelterrein werd aangetroffen en in elkaar gezet, was vermoedelijk bestemd om een lingga te bevatten en behoort zonder eenigen twijfel in de cella. Zooals blijkt uit de teekeningen 419 bij C—D en 374 werd het niet in de as van de binnenruimte, maar meer naar een der cellawanden geschoven, omdat waarschijnlijk het offerwater langs de gleuf in de tuit afvloeiend, door metalen buisjes naar beneden werd afgevoerd. Door de plaats der steenen, waarin het buisje was ingelaten, werd de uitmiddelpuntige stand bepaald.

NOG EENS DE COLLECTIE DIEDUKSMAN

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

In het oudheidkundig verslag over het eerste en tweede kwartaal van het jaar 1926 heeft Dr. F. D. K. Bosch op voortreffelijke wijze de collectie Dieduksman, welke langzamerhand tot een legendarisch motief geworden was, aan de nog aanwezige gegevens getoetst en de waarheid omtrent alle vage berichten aan de hand van eenige goede foto's en een minder goede inventaris uiteengezet. Dat deze taak moeilijk was, behoeft geen betoog; het beschrijven van een collectie, die men voor zich heeft staan brengt reeds veel zorgen, het beschrijven van iets, waarvan slechts foto's over zijn, heel wat meer. Dat neemt niet weg, dat Dr. Bosch erin is geslaagd de belangrijke stukken middels inventaris en foto te herkennen en in sommige gevallen te achterhalen. Onder belangrijke stukken moeten wij hier dan voornamelijk verstaan de merkwaardige falsificaten, die op last en met behulp van Dieduksman in het leven zijn geroepen en hun bestaansreden dankten aan de wensch de collectie zoo omvangrijk en fraai mogelijk te doen schijnen. Helaas moest worden geconstateerd, dat het Leidsche museum voor volkenkunde tot rustplaats strekt voor vele van dergelijke vervalschingen.

Het is waarschijnlijk aan den Heer Bosch ontgaan, dat ik in 1924 eenige opmerkingen aan deze kwestie heb gewijd, welke naar aanleiding van een verslag eener reis langs Europeesche musea in de Bijdragen een plaats vonden. Daar heb ik het vermoeden uitgesproken, dat verschillende bronzen uit de Leidsche collectie wel eens zouden kunnen blijken falsificaten te zijn en wel van de hand van den beruchten Dieduksman. Op grond van deze vermoedens heeft de Directeur van het Museum Dr. H. H. Juynboll dan ook de meeste dezer beeldjes uit de verzameling doen verwijderen. Tot mijn groot genoegen blijkt thans uit de door Bosch gepubliceerde gegevens, dat mijn vermoeden juister was, dan ik zelf durfde hopen, zoodat mijn door genoemde verwijdering der beeldjes ontstane vrees door een lichtvaardig advies het Museum schade te hebben toegebracht kon plaats maken voor een gevoel van geruststelling. Uit een andere passage van datzelfde artikel kan voorts blijken, dat ik op mijn tocht langs de Europeesche musea verschillende „Dieduksmannetjes" heb ontmoet en wel voornamelijk in Berlijn en Dresden. Het kan daarom zijn nut hebben hier, hoewel misschien wat laat, deze Dieduksmannetjes de revue te laten passeeren, opdat wij in aansluiting aan hetgeen Bosch in zijn beschrijving der collectie, zooals deze zich in 1892 voordeed, zullen kunnen weten of en in hoeverre exemplaren daaruit in bedoelde buitenlandsche collecties kunnen zijn verzeild geraakt.

Vangen wij met het Museum für Völkerkunde te Berlijn aan, dan moeten wij allereerst constateeren, dat zich daar Dieduksmannetjes bevinden afkomstig van

twee verschillende aankoopen en wel uit 1873 (2 stuks: No. 1606 en 1608) en uit 1881 (7 stuks: No. 10251, 10252, 10255, 10256, 10262, 10263 en 10264, alles gemerkt met de letter *Ic*). Hieruit kan reeds onmiddellijk blijken, dat de foto's welke in het O. V. 1926 zijn gereproduceerd en die ons de collectie Dieduksman uit 1892 leeren kennen, geen exemplaren zullen bevatten, die in het Berlijnsche Museum terecht zijn gekomen. Daardoor verwondert het ons, dat wij onder de Berlijnsche stukken er een aantreffen, dat wij ook op foto's zien kunnen *(Pl. 11, foto):*

a. Cephas VII. Het is het stuk, door Dr. Bosch genoemd een der fraaiste en merkwaardigste stukken van de verzameling, namelijk een schopvormige rijstlepel met garnaalvormig handvat van brons. Of deze qualificatie van Dr. Bosch is' kan ik niet nagaan, hoewel het toegevoegde sterretje zou kunnen doen veronderstellen, dat de opmerking reeds in de bij de foto's overgelegde lijst stond te lezen en dat zij dus werd overgenomen. In ieder geval vinden wij dat stuk op het oogenblik precies zoo in Berlijn. Daar is het gekomen in 1881, zoodat het dus niet hetzelfde stuk kan zijn, als dat van de foto Cephas. Het is toenmaals ingeschreven onder No. *Ic* 10256 en voorzien van de nadere opgave: „van Prambanan". Merkwaardig is, dat het stuk aan de onderzijde een inscriptie draagt, luidende lwahinri. Deze woorden doen ons denken aan het Lohgawe van Ken Arok en andere dergelijke formaties, zonder dat echter een duidelijke verklaring mogelijk is. Dat zij iets met een rivier uit te staan hebben, lijkt mij vrij zeker; het waterdier op de schep, zij het een garnaal, zooals wij bij Bosch lezen, of een kreeft, zooals ik in Berlijn meende, past goed bij een riviernaam. Of het voorwerp een rijstschep is, mag om deze redenen wel betwijfeld worden. Wat het wel was, is mij niet duidelijk. Het lijkt mij echter hoogstwaarschijnlijk, dat ook op de achterzijde van de tweede schep, die van 1892 uit Jogjakarta, een dergelijke inscriptie heeft gestaan. Deze zal den terzake onkundigen fotograaf zijn ontgaan. Was deze inscriptie woordelijk dezelfde, dan zou daarmede een kans bestaan, dat beide stukken falsificaten waren, hoewel ik moet bekennen niet te weten, waar Dieduksman de inspiratie daartoe moet hebben gevonden. Uit de indische archaeologie zijn mij geen dergelijke voorwerpen bekend.

De overige Dieduksmannetjes uit Berlijn zijn voorts:

b. Een 10-armige çaktie-figuur, attributen paarsgewijs van beneden naar boven:

r. dhyāni-, 1. dhyānimudrā,
r. khadga — 1 daṇḍa,
r. paraçu — 1 cakra (?),
r. çaṇkha — 1 padma,
r. aksamālā — 1 pustaka.

In de voorhanden (dhyānimudrā) ligt een open padma. Tegen de achterzijde van het ruggestuk is een inscriptie aangebracht in laat-middenjavaansch schrift, luidende:

1. Ong (am)ṛtawa,
2. re warawaraprawarawiçu,
3. ddhe hung dhap dhap swa,

4. hā Ong amṛtawilo,
5. kini garbhasurakṣaṇi,
6. sukarsaṇi hung hung,
7. dhap dhap swahā//,
8. Ong ye te swahā//.

Deze korte maar voor de kennis van het te tjaṇḍi Lara Djonggrang beleden Çiwaisme (?) belangrijke mantra zal ik in mijn behandeling van dergelijke te Pedjeng op Bali gevonden buddhistische mantras nader bezien. Het beeldje zou van tjaṇḍi Lara Djonggrang afkomstig zijn. Het kwam in 1881 in Berlijn en werd onder No. I*c* 10252 ingeschreven.

c. Een zittende vier-armige Awalokiteçwara, attributen *(a, b)*:
r. waramudrā — l. kamaṇḍalu
r. akṣamālā — l. pustaka (?)
In de kroon een onduidelijk voorwerp (Amitābha). Op de achterzijde van het ruggestuk een ye-te-formule in singasari-nāgarī. Afkomstig van „Tjaṇḍi Sendoe", wat misschien gelezen zou moeten worden als tjaṇḍi Sewoe. De combinatie van deze vindplaats en het schrift is hoogst merkwaardig; niettemin dienen wij tot de reeds voorbereide uitgave dier bronzen te wachten met het trekken van nadere conclusies.
Aangekocht in 1881, No. I*c* 10251.

d. Een 6-armige onbekende staande bodhisattwa met gebroken radvormig aureool. Attributen onherkenbaar. Aankoop 1873, I*c* 1606.

e. Een ghaṇṭā met nāga op het handvat, doch plat van vorm. 1881, I*c* 10255.

f. Een bedelnap-vormige schaal met ciseluur. 1881, I*c* 10264.

g. Een platte schotel met inscriptie op de onderzijde, luidende daksina (met paten achter de k geschreven) en Çrī-teeken op de bovenzijde. Zie mijn opmerkingen in bovengenoemd artikel in de Bijdragen. 1881, I*c* 10262.

h. Een idem met madya op onderzijde. Evenals de vorige van Prambanan. 1881, I*c* 10263.

i. Een drie „lobbige" schaal, genoemd „rijstmaat", doch misschien afkomstig van een drie-pitslamp. 1873, I*c* 1608.

Dit zijn de als zoodanig bekende Dieduksmannetjes uit het Berlijnsche museum. Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat onder de nà 1892 binnengekomen oudheden zich eveneens exemplaren van de collectie Dieduksman bevinden, die dan via andere collecties Berlijn hebben bereikt. Zoolang ik nog niet de beschikking heb over een volledig stel foto's der Berlijnsche collecties, moet ik daarbij afgaan op de door mij in het museum gemaakte beschrijving en mijn herinnering. Voorzoover deze gaat, herken ik op de foto's Caphas geen andere voorwerpen uit Berlijn en vind ik ook in mijn lijst geen aanleiding tot het vermoeden, dat nog andere Dieduksmannetjes daar zouden zijn terechtgekomen. Intusschen moeten wij constateeren dat òf in 1881 en 1873 Dieduksman nog niet aan het fabriceeren van vervalschingen toe was

gekomen en dat eerst zijn erfgenamen daaraan zijn begonnen, teneinde de collectie zoo verkoopbaar mogelijk te maken, òf de Directie van het Berlijnsche museum de vervalschers te slim af is geweest. Vervalschingen zonder meer heb ik onder de genoemde stukken niet ontdekt.

Na het Berlijnsche museum komt dat van Dresden aan de beurt, aangezien die te Weenen, Parijs en Londen geen Dieduksmannetjes vertoonen.

Ook hier is de oogst tamelijk groot: steenen beelden tot een totaal van 5 en bronzen stukken tot een totaal van 2 kunnen op grond van de in den inventaris gevonden gegevens als afkomstig van de Jogjasche collectie worden aangewezen. Het zijn:

Steen: *a.* Een in bhūmisparçamudrā zittende 2-armige godin (afgebeeld bij *Meyer* in Publikationen Kön. Ethnograph. Museum zu Dresden IV. „Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel etc. *Pl. I: 2, pag. 2*). No. 2974.

b. Een Guru-figuur, 2-armig, staand. Afgebeeld idem *Pl. II: 1, pag. 2.* No. 2976.

c. Een relief van tjaṇḍi Lara Djonggrang, waarschijnlijk van den Çiwatempel en voorstellende een zittende jonge en gebaarde oudere man. Fragment. Afgebeeld idem *Pl. II: 2, pag. 2.* No. 2977, in Juni 1882 van het Kön. Antikenkabinet overgenomen.

d. Een zittende 4-armige mannenfiguur, 58 cM. hoog, rechts-voor driehoekig voorwerp, links-voor lotus, rechts-achter cakra, links-achter çaṇkha. Waarschijnlijk dus een Wiṣṇu-voorstelling, doch van vreemde samenstelling. Niet afgebeeld. No. 2973.

e. Een spuier met in buddha-houding gezeten vrouw (afm. 34 × 15 × 15 cM. spuiergat 4 cM.). Niet afgebeeld. No. 2975.

Brons: *f.* Een „veeklok", hoog 13 cM. Niet afgebeeld. No. 2937. Juni 1882 (Antikenkabinet).

g. Een lepel. Afgebeeld idem *Pl. V, pag. 5.* No. 2932.

Omtrent den juisten datum van den aankoop kon ik geen nadere gegevens verkrijgen, doch, gezien het feit, dat alle Dieduksmannetjes uit deze collectie tot dezelfde nummerserie behooren (voor de steenen voorwerpen 2973 e. v. en voor de bronzen 2932 e. v.), terwijl de overige nummers van de collectie eenige honderden verschillen en bij No. 2977 wordt vermeld dat het stuk in 1882 uit het Antikenkabinet is overgenomen, moeten wij wel veronderstellen, dat de stukken allen vóór dien datum in de verzameling zijn terechtgekomen en dus niet op de foto's Caphas kunnen voorkomen. Tevens kunnen wij dan veronderstellen, dat de Nos. 2928, 2929, 2930, dat nieuw-javaansche diepe schalen zijn *(Pl. VI, pag. 5)* en 2919, dat een talam is, (idem) uit dezelfde bron afkomstig zijn. Misschien ook een spiegel (No. 2931, afgeb. *Pl. IV, pag. 4*) en de amuletten en munten No. 2940, 2941 en 2944 (afgeb. *Pl. IV, pag. 4*).

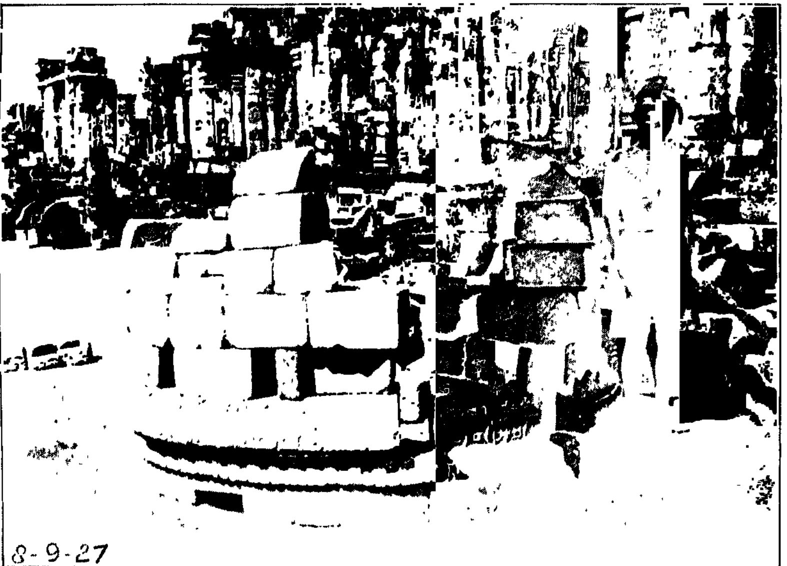
Het belangrijkste stuk is ongetwijfeld het relieffragment van tjaṇḍi Lara Djonggrang No. 2977 en het lijkt mij zaak na te gaan in hoeverre dit stuk zou kunnen worden ingeruild tegen een andere hindoe-javaansche oudheid.

Tot dusverre de Dieduksmannetjes, die ontwijfelbaar als zoodanig zijn te determineeren. Blijkbaar is daarbij van vervalsching nog geen sprake geweest en hetgeen wij in het museum te Dresden vinden bevestigt dan ook mijn naar aanleiding van de Berlijnsche collectie gemaakte opmerkingen geheel. Elders vond ik, zooals gezegd, geen aanduiding van bovenbedoelden herkomst. De collectie, zooals deze op de foto's Cephas is afgebeeld, schijnt dus ;nderdaad grootendeels in particuliere handen te zijn overgegaan en versnipperd.

Tenzij Leiden mèt de falsificaten ook een grooter deel van de echte stukken heeft overgenomen, dan door Dr. Bosch kon worden geconstateerd.

Met behulp van de voortreffelijke serielijsten zou vanhieruit nog menig stuk zijn aan te wijzen, dat bij aankoop zonder opgave van herkomst uit de collectie is overgegaan in het museum, doch eenvoudiger is de herkenning door den betrokken Directeur aan de hand van Cephas' foto's, zooals Bosch reeds opmerkte. Dat deze ons spoedig de resultaten van zijn onderzoek moge doen weten.

Soerakarta, Maart 1928.

a

b

c

d

Tjandi Sewoe

3e tempel, IIe reeks.

a. Hoofddagob op den grond opgesteld. b. Voetstuk met pinakel op den grond opgesteld. c. Voetstuk om de kleine dagob op den N. W. hoek op den grond opgesteld. d. Fragment van den teerling op den Z. W. hoek op den grond opgesteld.

a

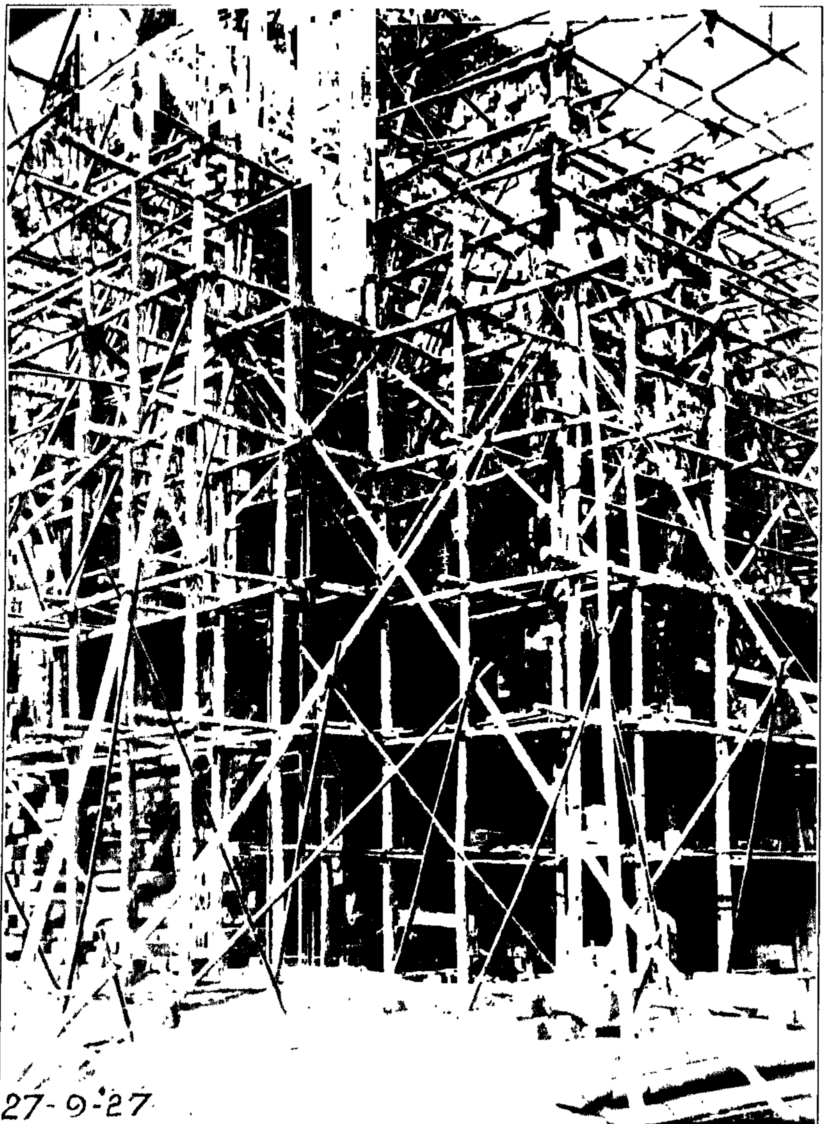

b

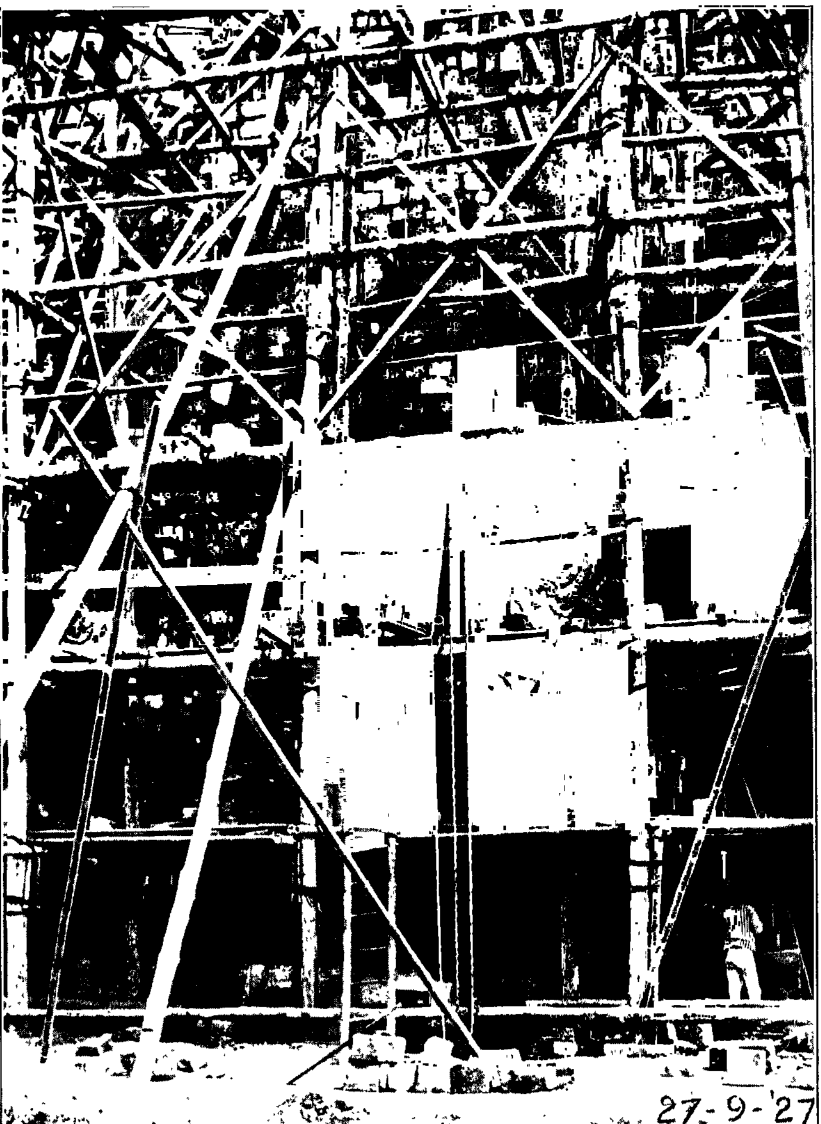
Tjandi Sewoe

3e tempel, IIe reeks.

a. Fragment van de kroonlijst op den Zuid-Westhoek op den grond opgesteld.
b. Fragment van het voetstuk onder de kleine dagob op den Zuid-Westhoek op den grond opgesteld.

a

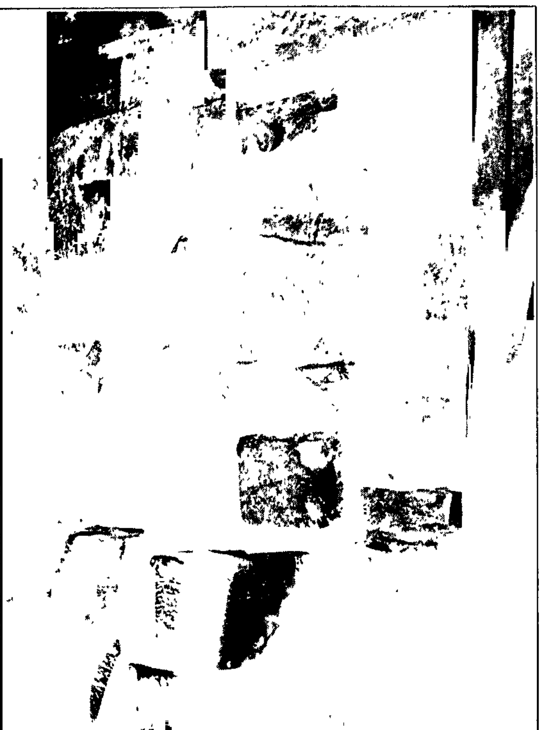
b

Tjandi Kalasan.

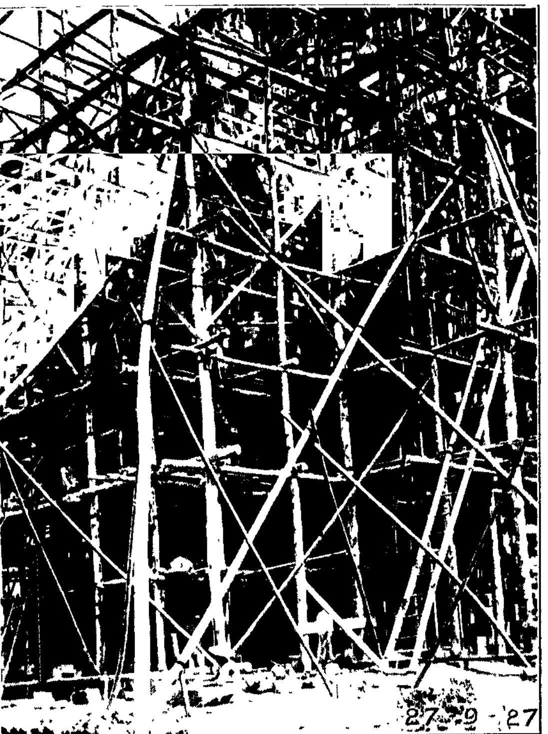
a. Zuid-Westhoek na de afbraak. b. Zuidzijde na de afbraak.

a

b

c

Tjandi Kalasan.

a. Versmalling om den Zuidelijken Ingang — Oostzijde. b. Versmalling om den Zuidelijken Ingang — Westzijde. c. Zuid-Oosthoek na de afbraak.

a

b

c

d

Tjandi Singasari,

distr. Karanglo, afd. Malang.

a. Spuier-kop (zijaanzicht). b. Spuier-kop (vóóraanzicht). c. Steenen godenbeeldje. d. Steenen godenbeeldje.

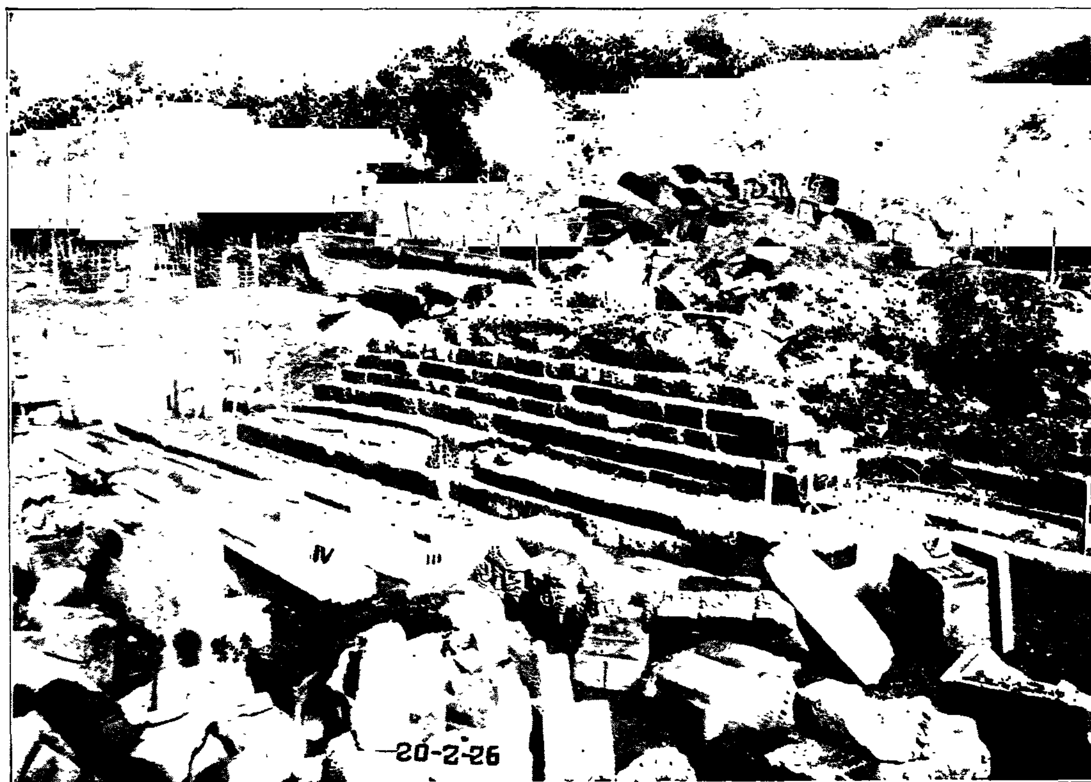

Tjandi Merak,

distr. Karangnongko, afd. Klaten, vóór de ontgraving.

a

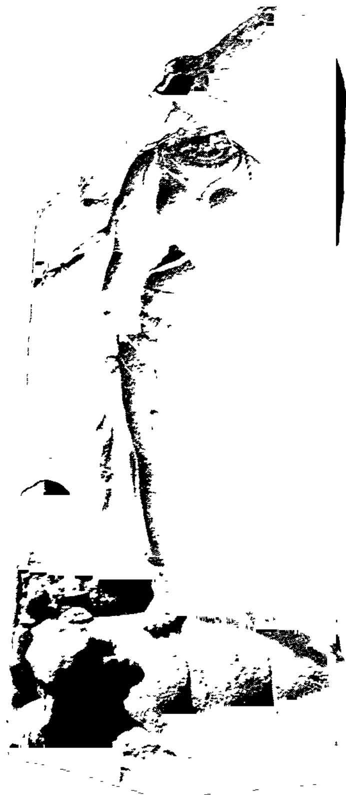

b

Tjandi Merak,

district Karangnongko.

a. Westzijde, na het vellen van den boom. b. Zuidzijde van den tempel na het wegnemen der steenlagen (noodig voor de juiste herplaatsing).

a

b

c

Tjandi Merak,

distr. Karangnongko, afd. Klaten.

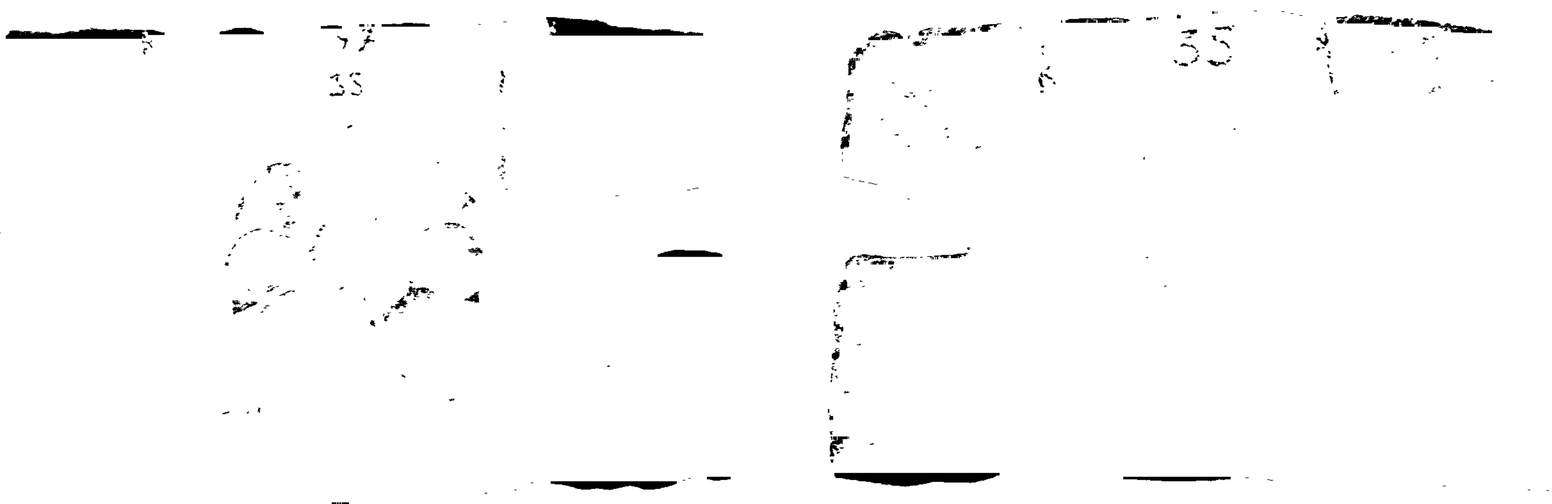
a. Doergabeeld in fragmenten, gevonden aan de Noordzijde. b. Steenen Ganeça.
c. Beeldje aangetroffen op den Zuidelijken bijtempel.

a

b

c d

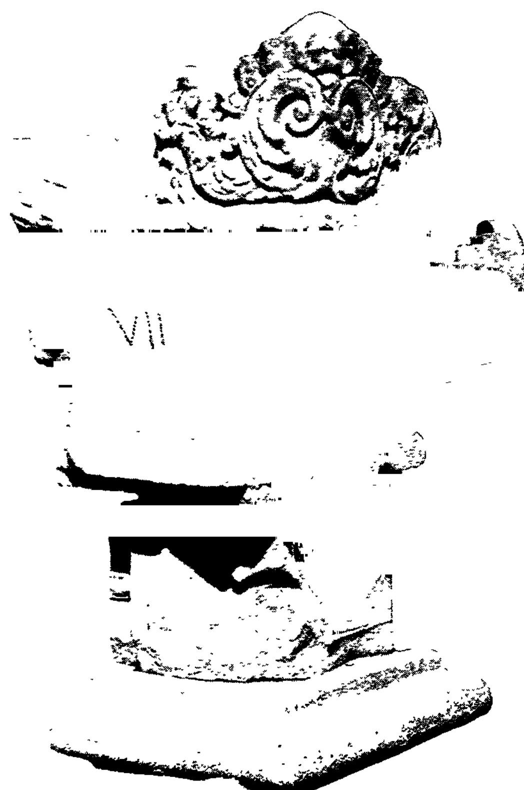
Tjandi Merak,

distr. Karangnongko, afd. Klaten.

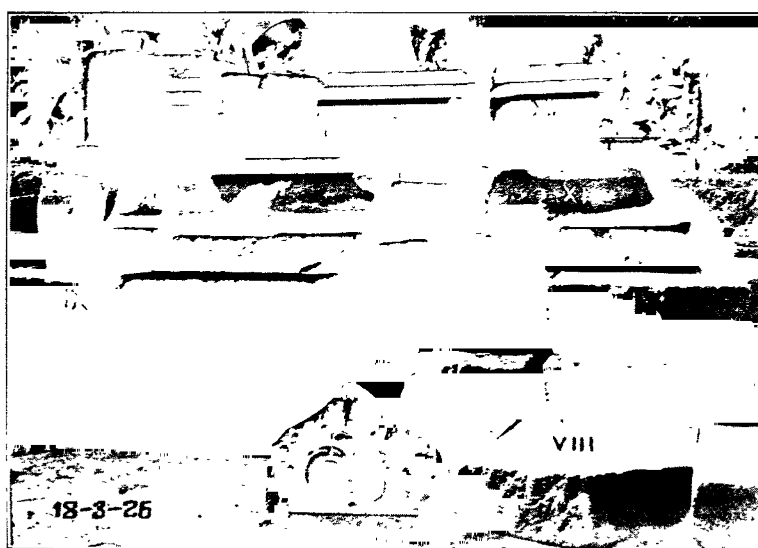
a. Beeldfragmenten gedurende de ontgraving in den grond aangetroffen. b. Beelden met beeldkopje.
c. Celafsluiting sluitsteen? Onderzijde. d. Celafsluiting sluitsteen? Bovenzijde.

a

b

c

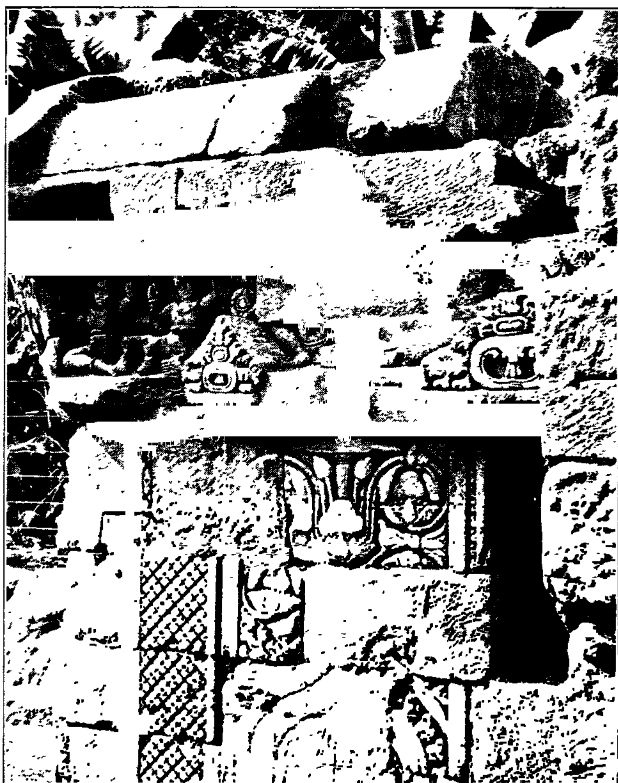

d

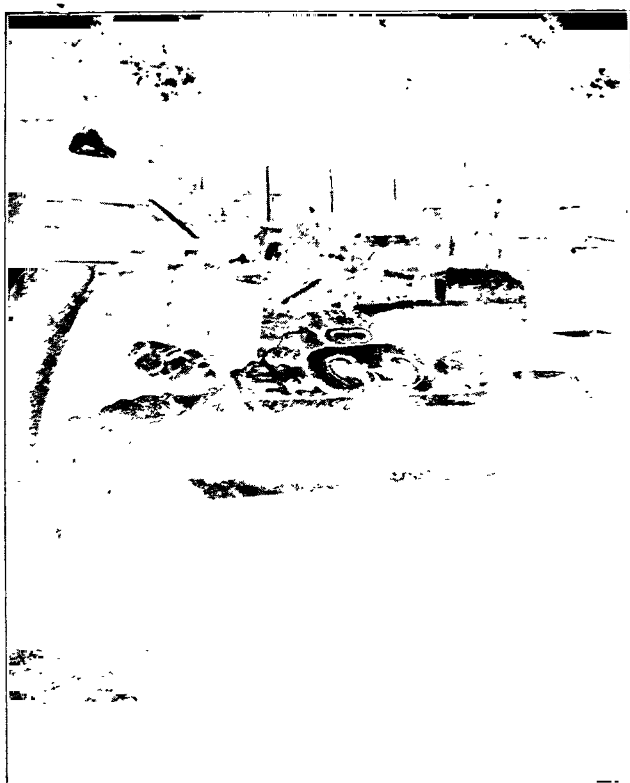
Tjandi Merak,

district Karangnongko.

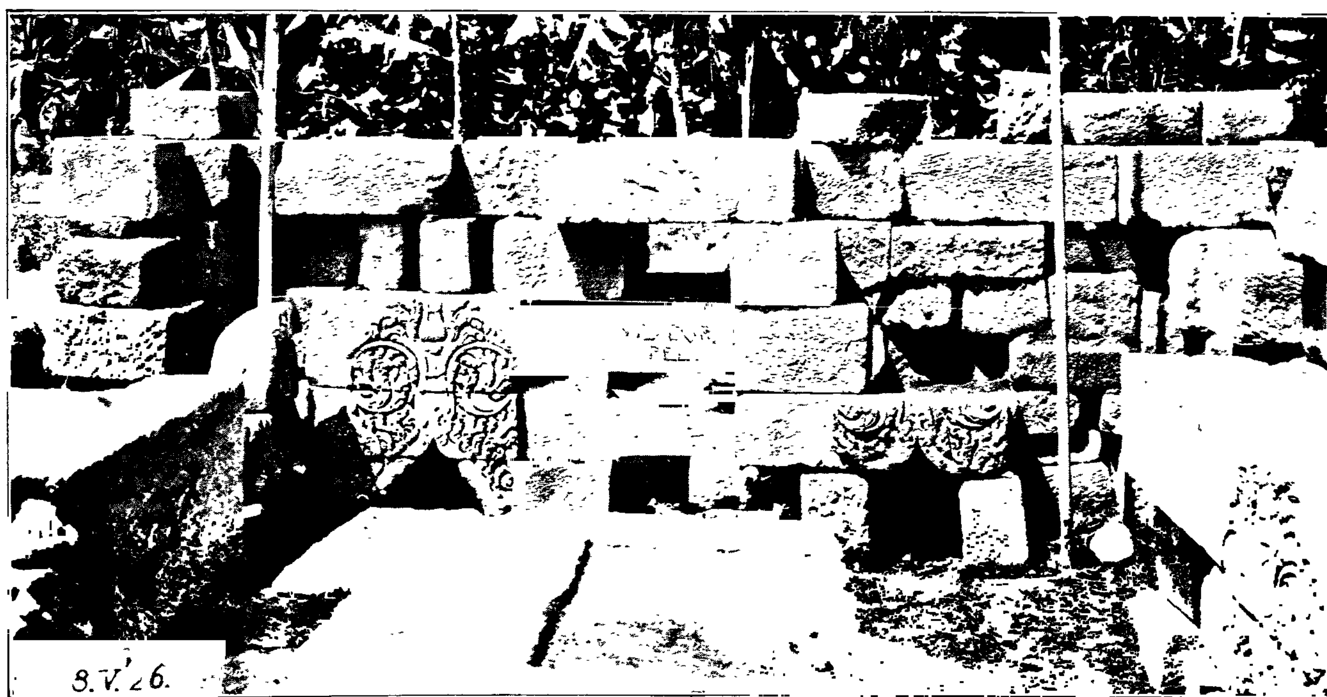
a. Westzijde van den tempel met nog aanwezige steenlagen: I, II, III, IV, VI, IX, X en XI. b. Bestaande toestand van den tempel. Hoekformatie van den onderbouw. c. Fragmenten enz. Dekband VIII tot en met XIII. d. Fragmenten op den beganen grond gesteld. Trapaansluiting.

a

b

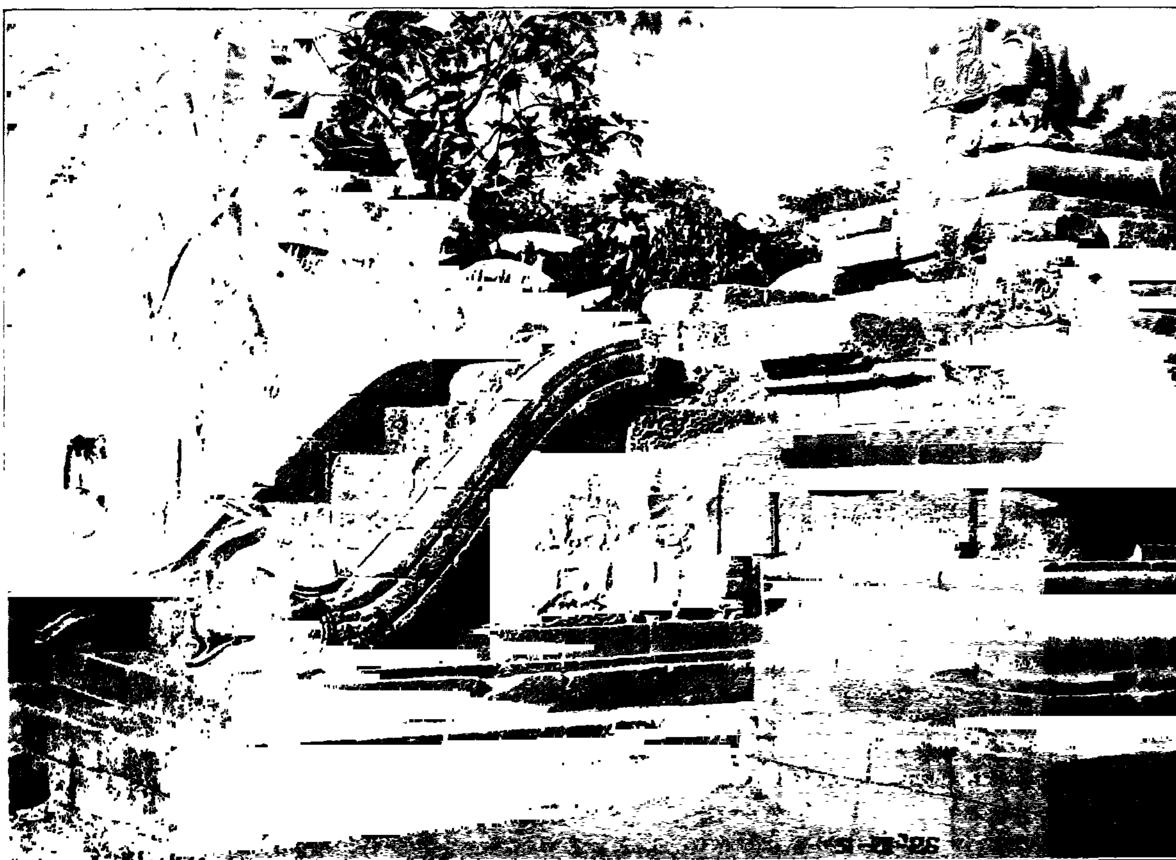

c

Tjandi Merak,

distr. Karangnongko, afd. Klaten.

a. Voorportaal. Noordzijde. Detail. Op den beganen grond. b. Dorpel van het portaal met afteekening van de wijdte van den doorgang. c. Het inwendige van de cella (fragmenten op den grond gesteld).

a

b

Tjandi Merak,

afd. Klaten.

a. Noorder-trapvleugel met tempelhoek, Noord-Oost-onderbouw en gedeelte basement.
b. Fragmenten van poortgebouwtje aan de Westzijde.

a

b

c

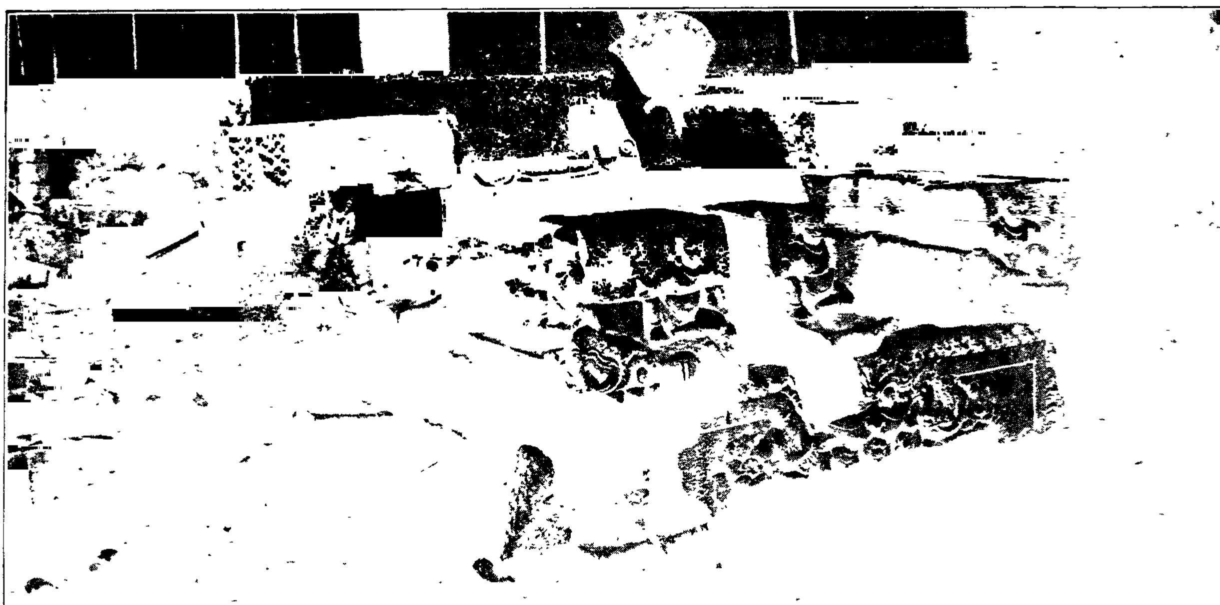

d

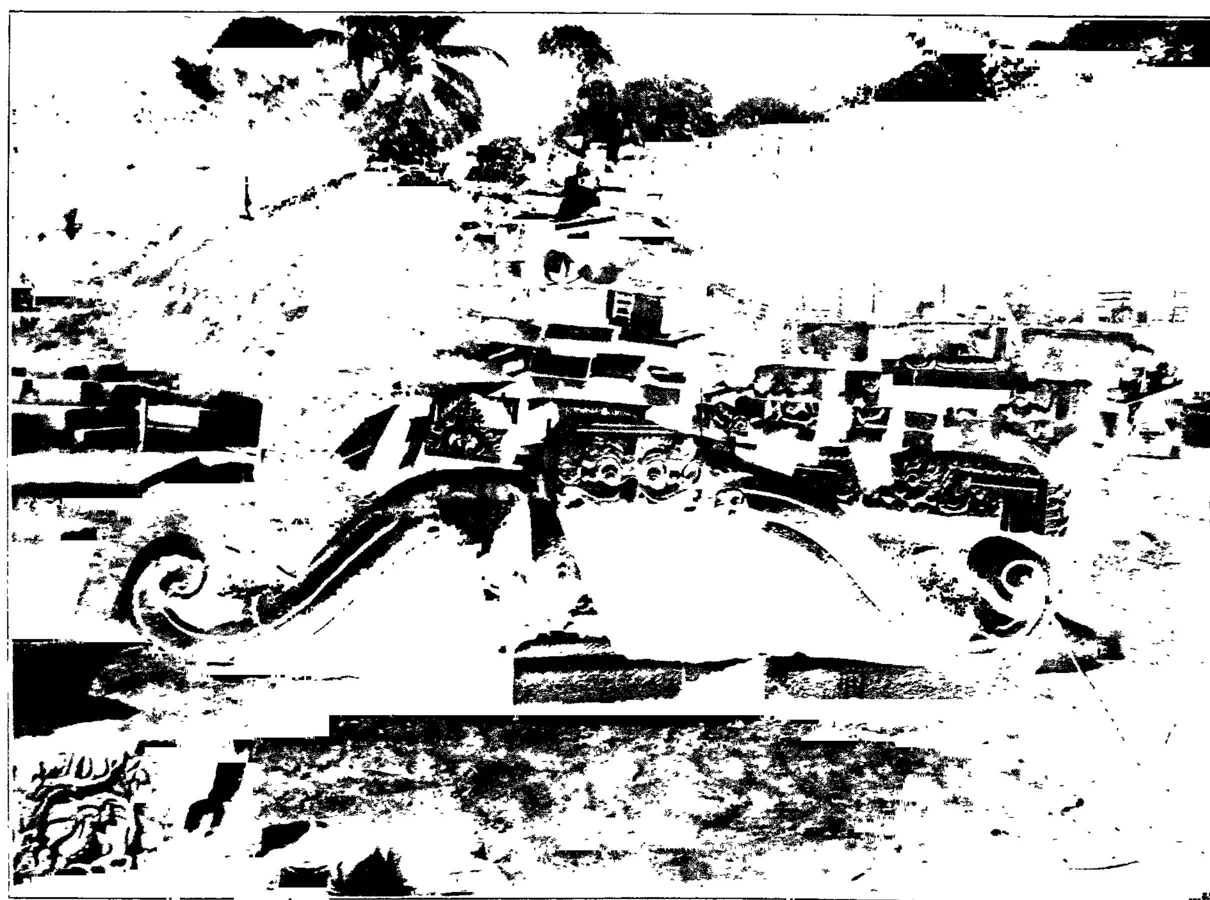
Tjandi Merak,

district Karangnongko.

a. Fragmenten enz. Kroonlijst. b. Fragmenten a en b. Kroonlijst. Antefixen. Bij F terugvallende ojieflijst. c. Fragmenten enz. Nisdorpel I. Buitenaanzicht, met bekrooning en versierde band C. d. Fragmenten gecombineerd en op den grond gesteld.

a

b

Tjandi Merak,

district Karangnongko.

a. Fragmenten op den beganen grond. Voorportaal. Zuid-Oost. Bij B dorpel naar de cella.
b. Fragmenten op den beganen grond. Voorportaal. Bekroning boven den buitendorpel I.

a

b

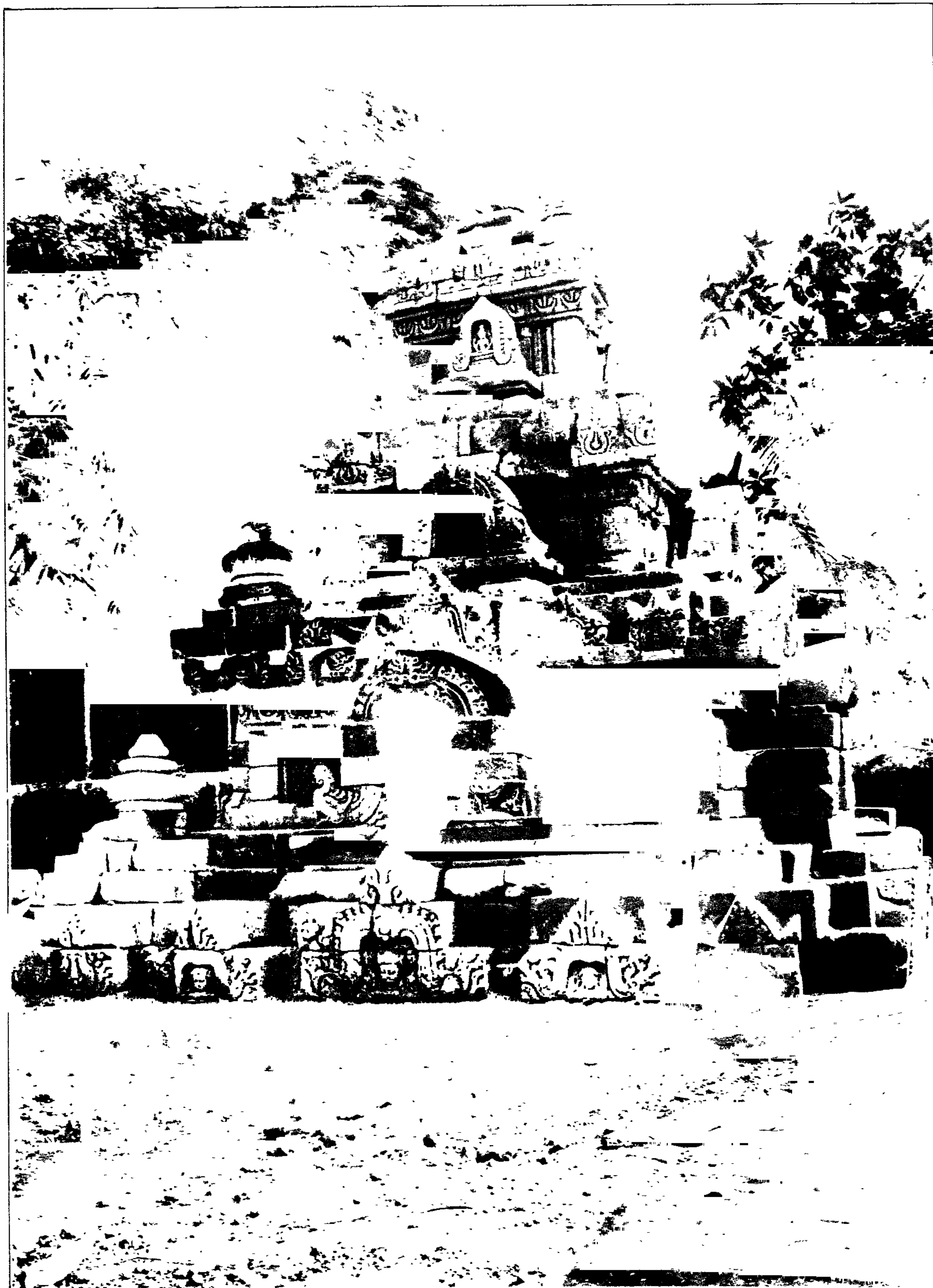

c

Tjandi Merak,

afd. Klaten.

a. Voorportaal. Tempellichaam met kroonlijst gedeeltelijk op den beganen grond gesteld. b. Tempellichaam met kroonlijst. Zuid-Oost. Op den beganen grond. c. Hoekformatie met links en rechts nissen in opvolgende lagen (fragmenten op den grond opgesteld).

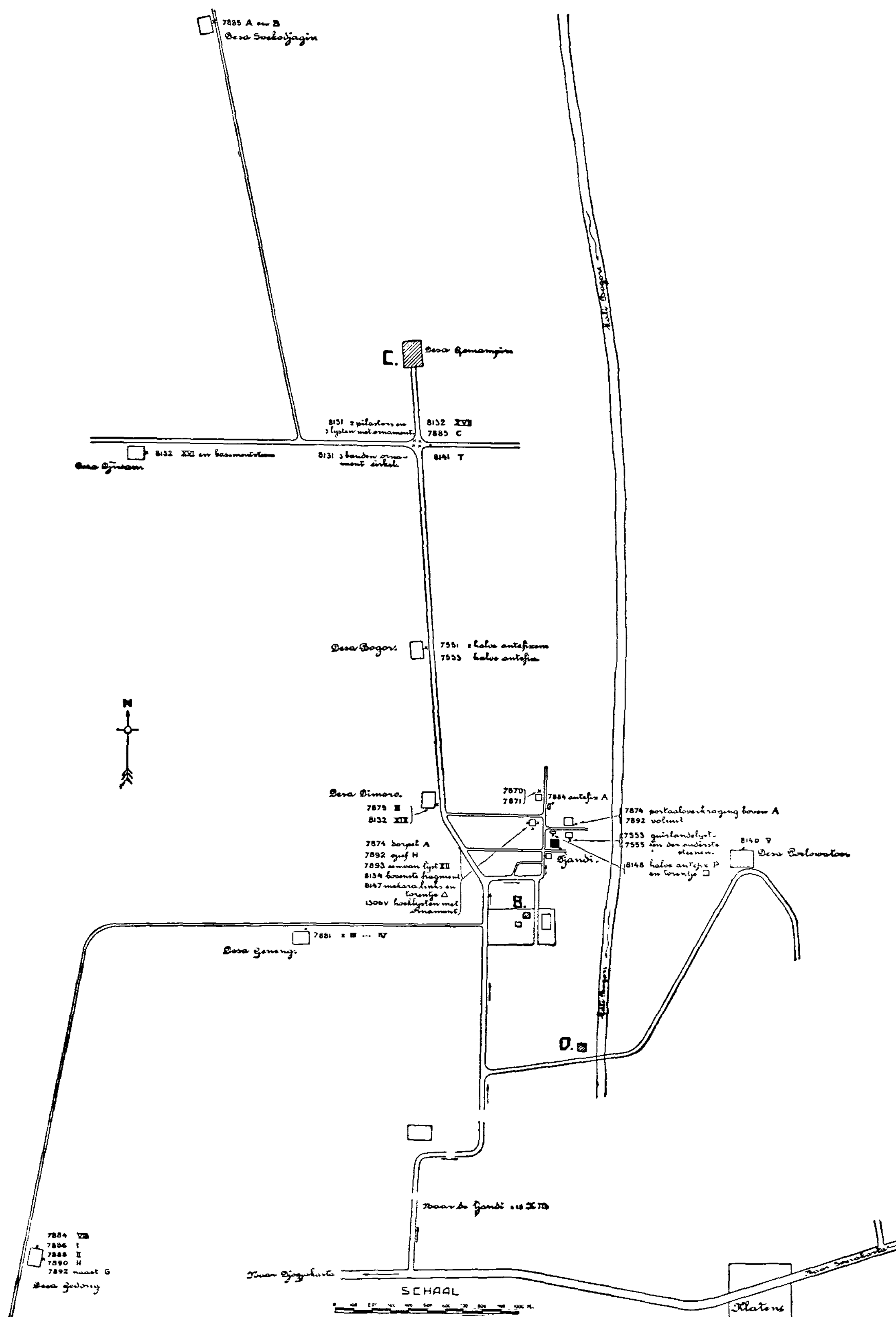

a

Tjandi Merak,

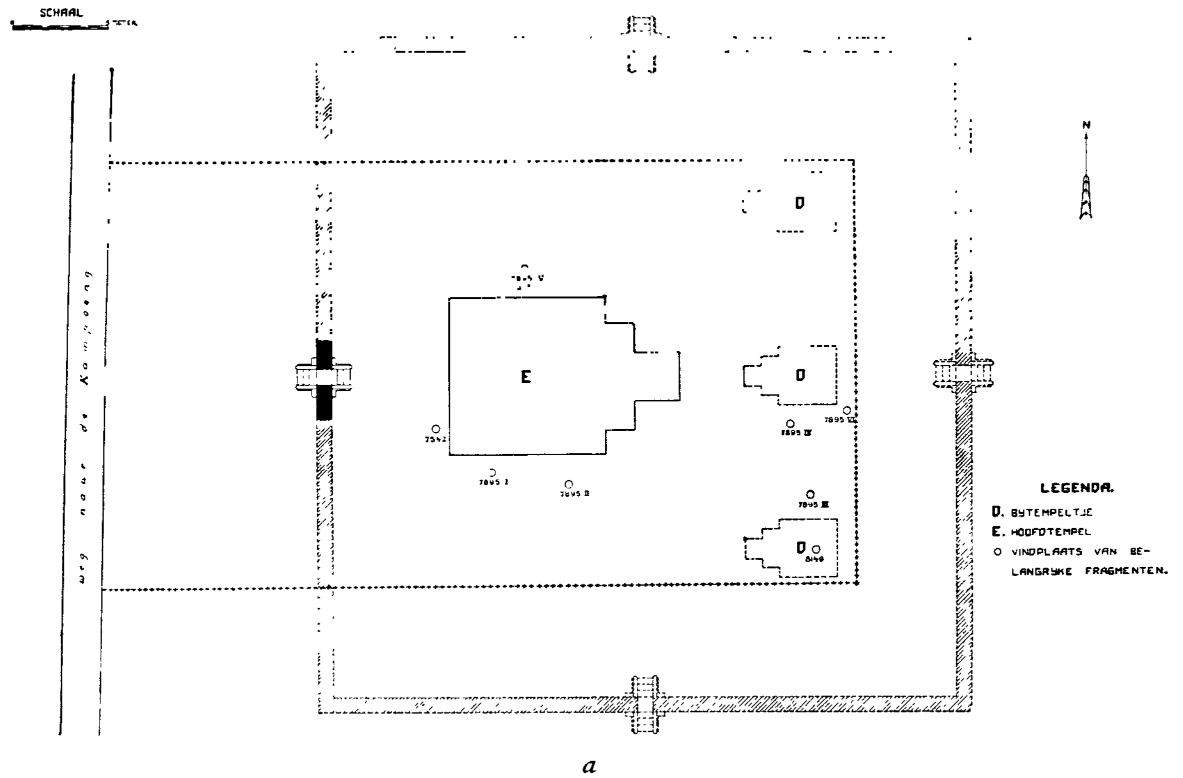
afd. Klaten.

Bekroning. Op den beganen grond.

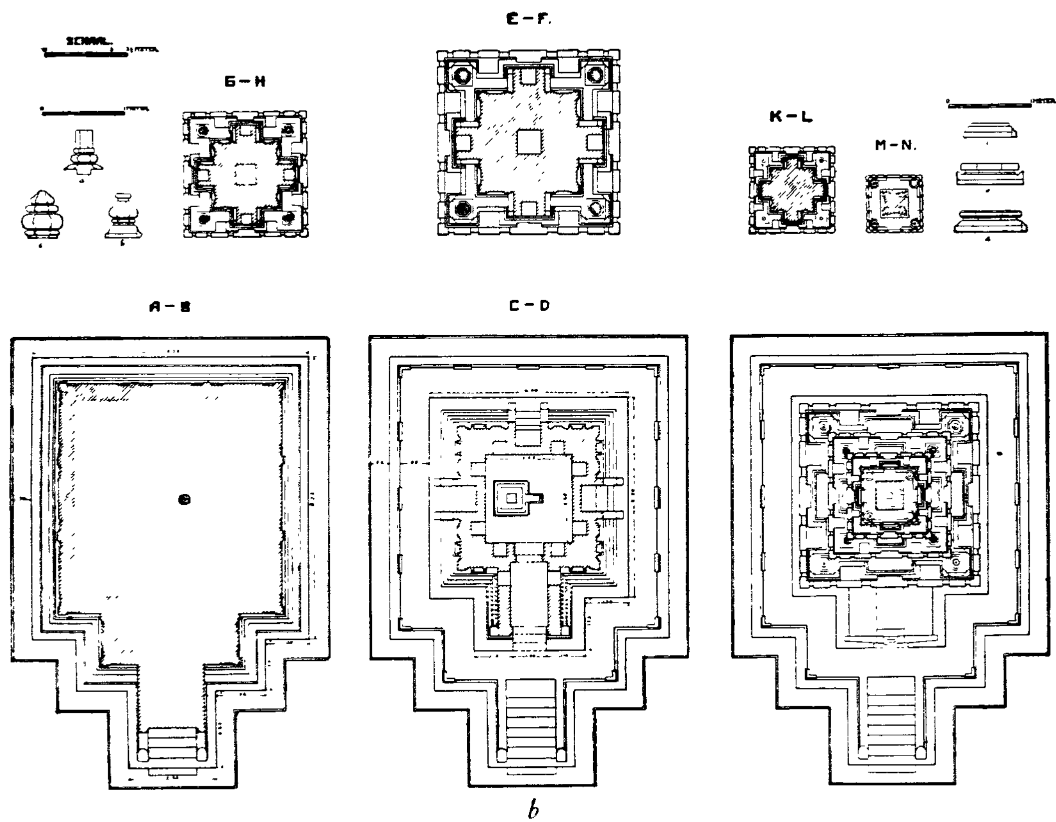

Tjandi „Merak"

Omgeving.

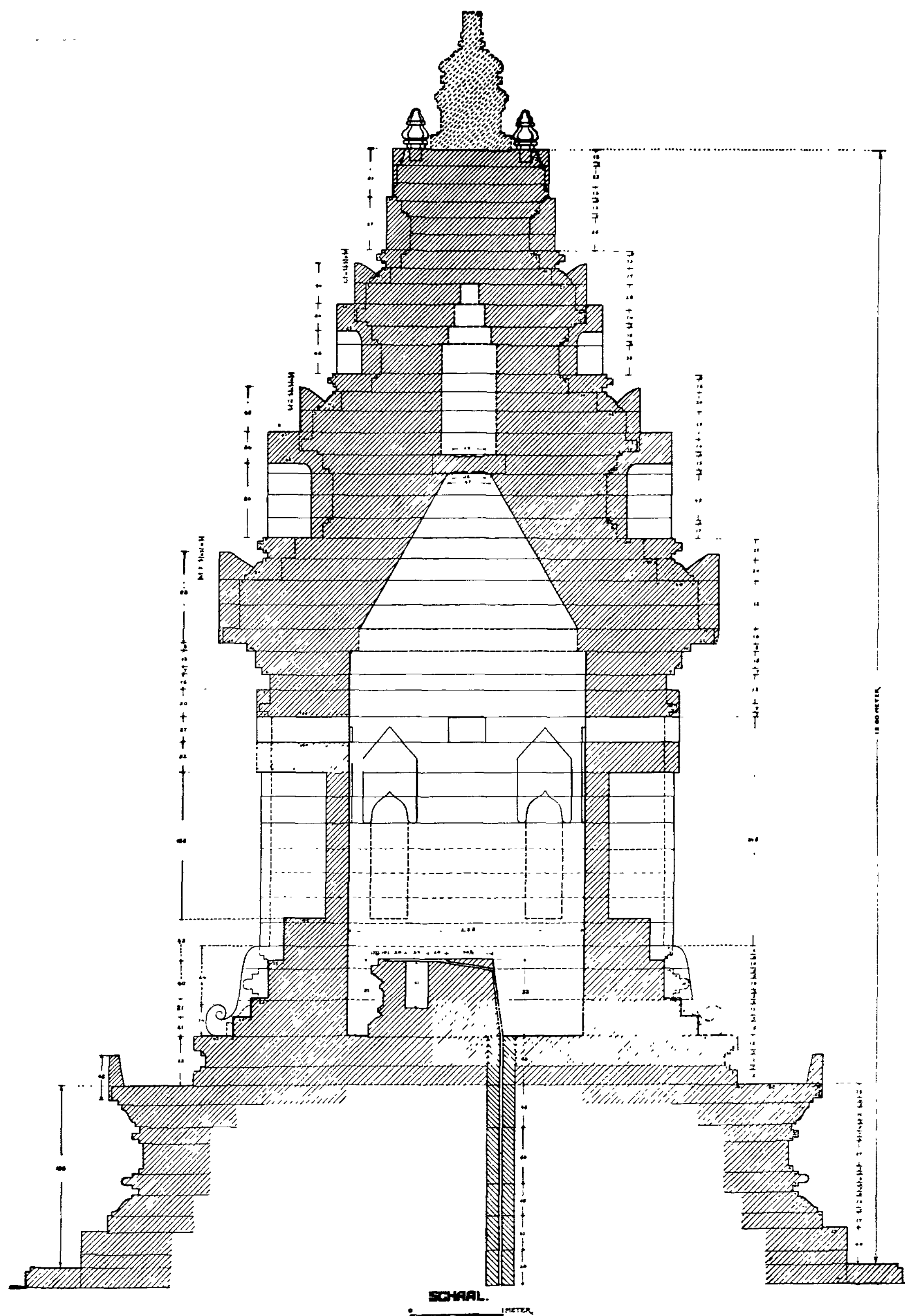
a

b

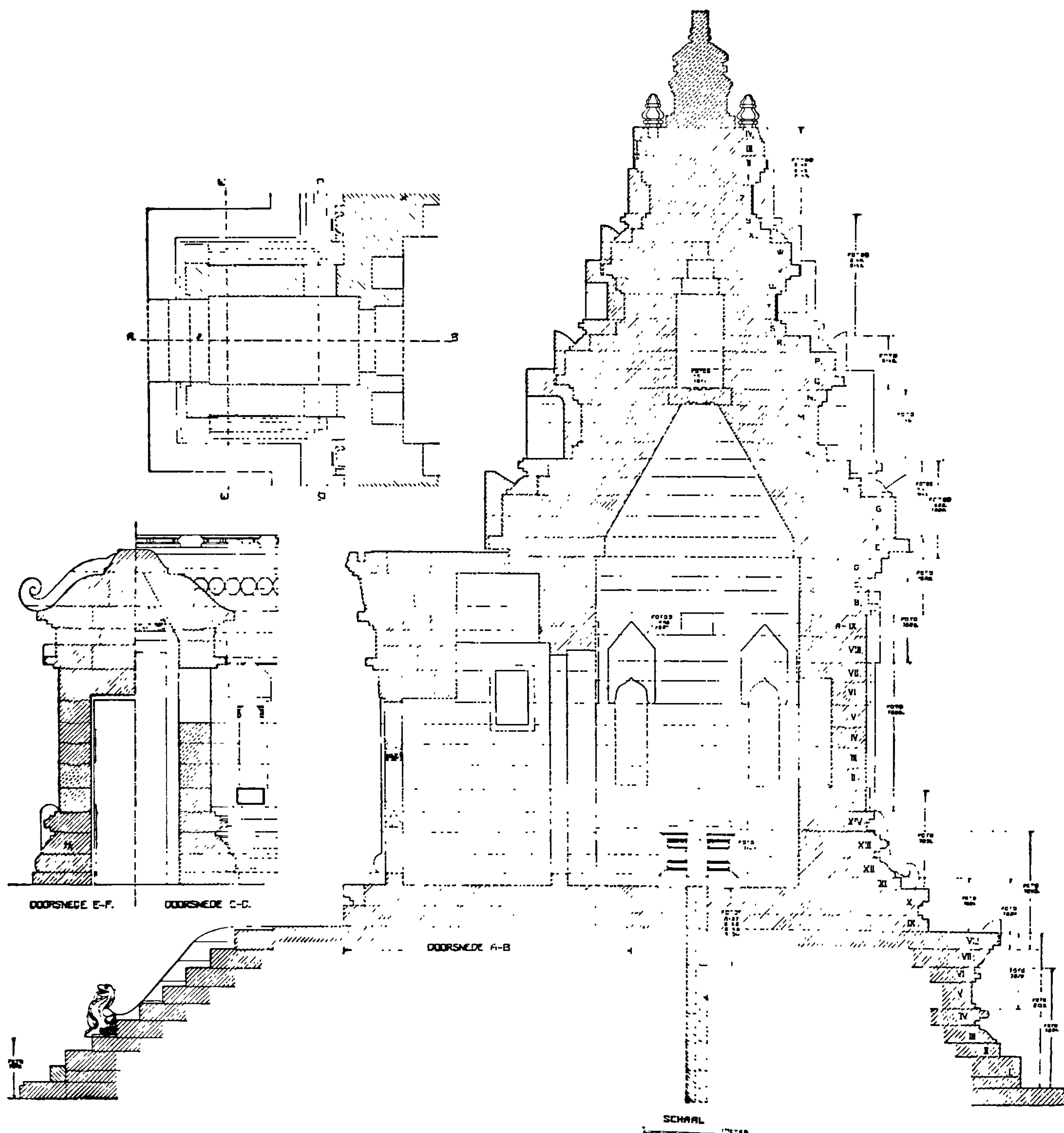
Tjandi „Merak”

a. Situatie. b. Doorsneden- en Boven-aanzicht.

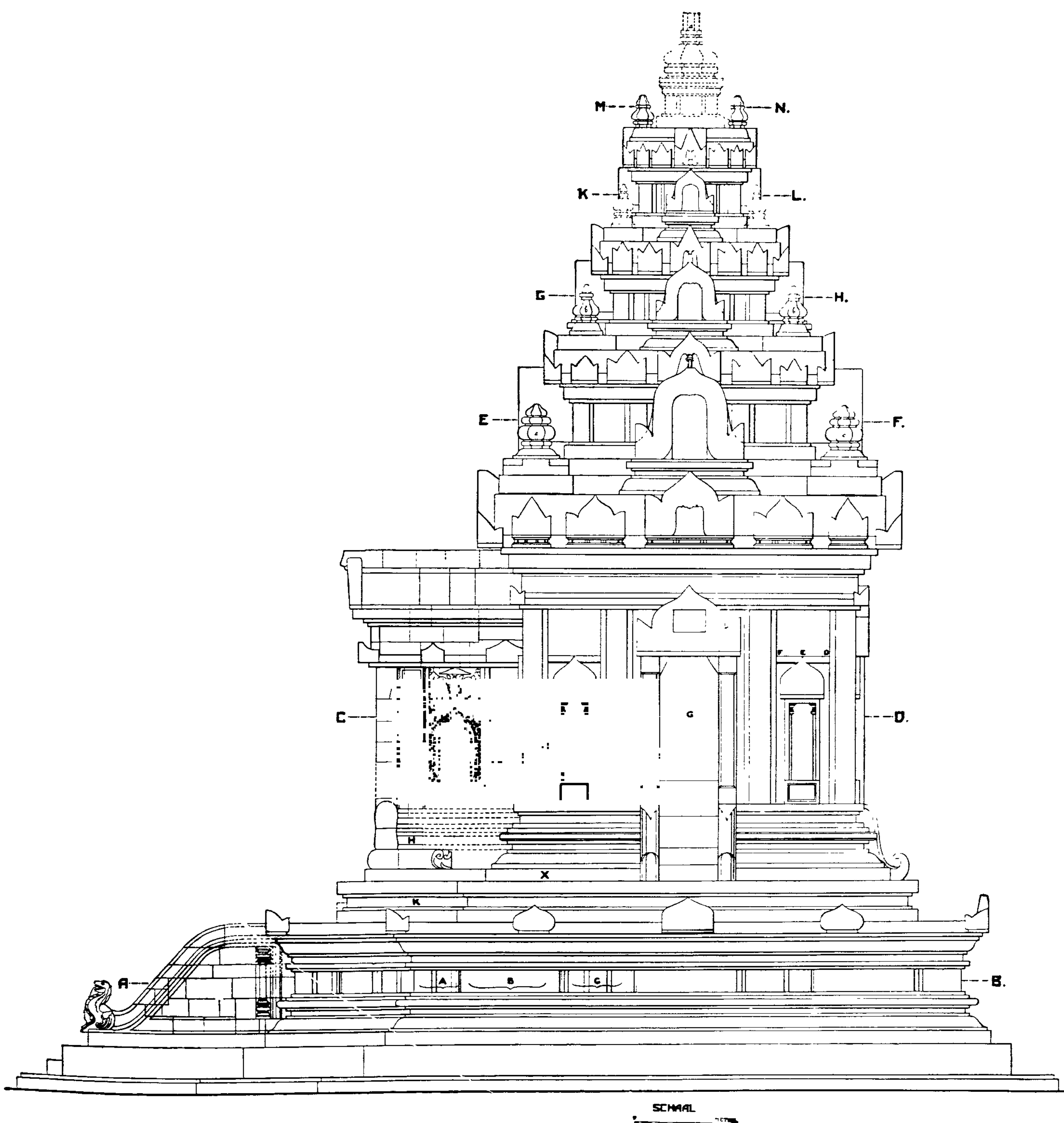
Tjandi „Merak"

Doorsnede: Noord-Zuid.

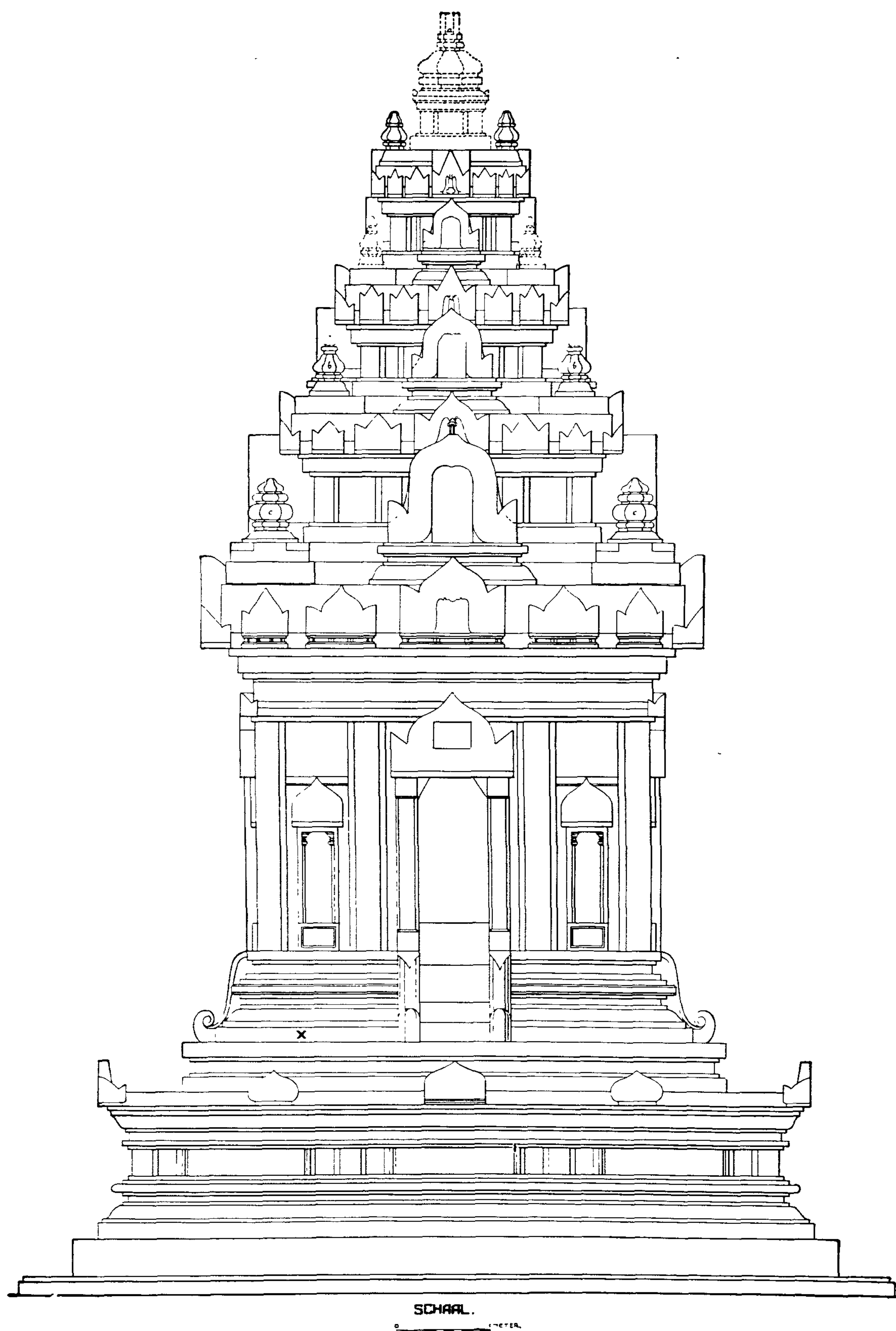
Tjandi „Merak”

Doorsnede: Oost-West.

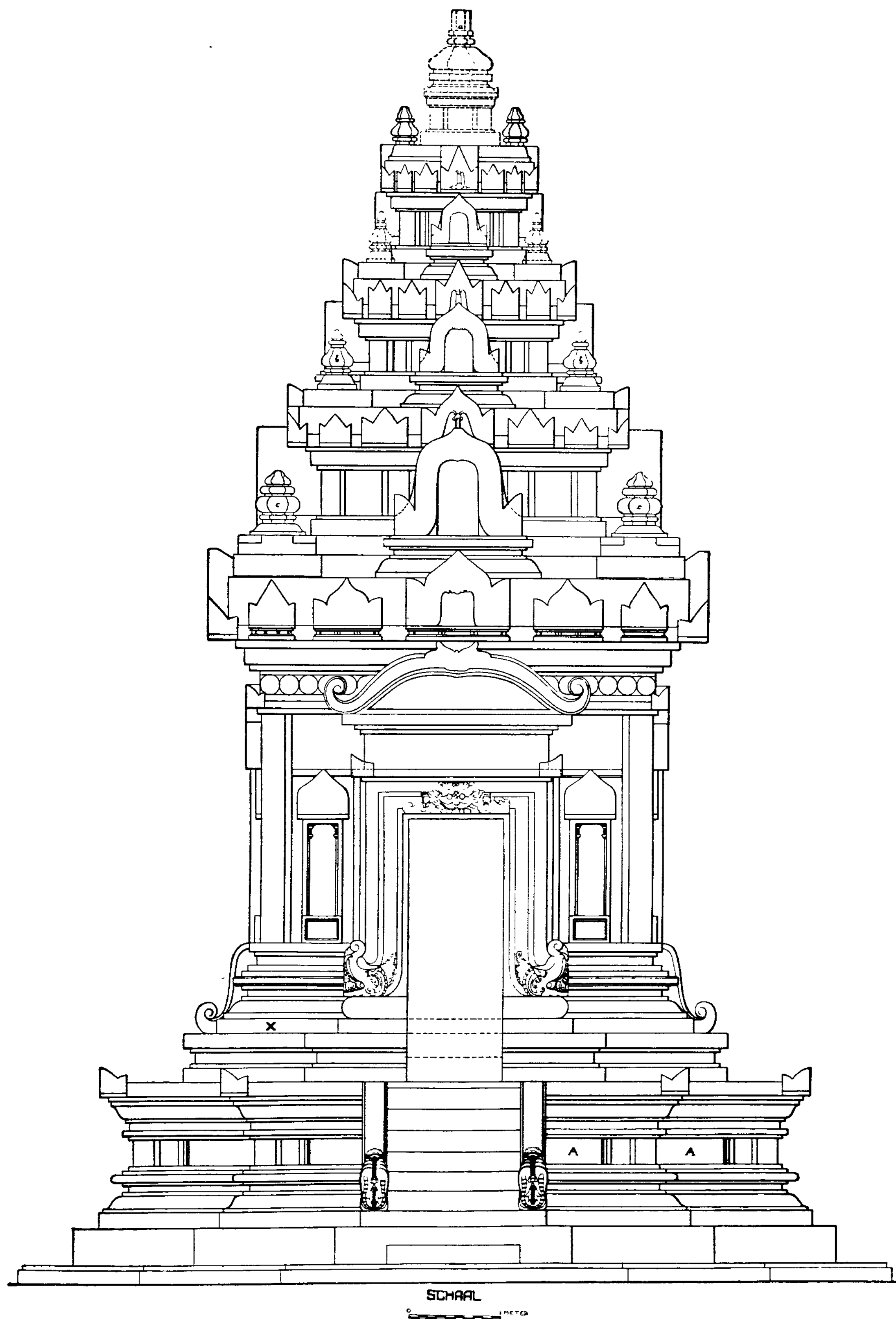
Tjandi „Merak"

Noord-aanzicht.

Tjandi „Merak"

Oost-aanzicht.

Tjandi „Merak"

West-aanzicht.

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG
1927

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Weltevreden
ALBRECHT & Co.

's-Hage
M. NIJHOFF

1928

INHOUD

			Blz.
Oudheidkundig Verslag over het eerste en tweede kwartaal 1927 ...			3
Bijlage	A.	Lijst van fotografische opnamen	36
„	B.	Tjandi Ngawen door P. J. Perquin	50
Oudheidkundig Verslag over het derde en vierde kwartaar 1927 ...			87
Bijlage	C.	Lijst van fotografische opnamen	118
„	D.	Uittreksel uit het Register der Besluiten van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië	132
„	E.	Instructie voor den ambtenaar belast met het toezicht op de Hindoe-oudheden in de Progo-vallei	137
„	F.	Voorloopige inventaris der oudheden van Bali door Dr. W. F. Stutterheim	139
„	G.	Uitslag van het onderzoek van de [illegible]eisterlaag van Tjandi Kalasan en de metselspecties v[illegible]'s Kalasan en Sewoe op het Laboratorium v[illegible]erzoek van het Departement der B. C[illegible]	151
„	H.	Tjandi Merak door P. J. Perquin	154
„	I.	Nog eens de Collectie Dieduksman door [illegible] Stutterheim	[illegible]

LIJST DER PLATEN

Plaat 1. Beschadigingen van Baraboedoer-reliefs.
a. Eerste gaanderij, hoofdmuur, bovenste reeks No. 56.
b. No. 13 aangezicht van de rechtsche figuur afgebroken.
c. No. 82 hoofd afgebroken.

„ 2. Grot Siti Djedog. *a.* Neut met Sengkala 1270.
b. Tjaṇḍi-topstuk.
c. Offertafel opgetrokken van baksteen tegen Z. wand van de grot; rechts wijwaterbak van natuursteen.
d. Vierkante urn van aardewerk.
e. Rest van een urn (omgekeerd).

„ 3. id. *a.* Resten van kendi-vormig vaatwerk (aardewerk) (vermoedelijk urnen).
b. Kendi-vormige urnen.
c. Deksels van vaatwerk, meroe-vormige top en een deel van een kalakop-motief.

„ 4. id. *a.* Fragment van vaas, links en rechts halzen van vazen.
b. Togog-kop, hol, deel van pop-vormig vaatwerk, deksel met gestyleerd Ganeça-motief; vrouwenkop.
c. Vrouwenkop van aardewerk, hol.
d. Lampjes van uitgeholde steen, doorsnede 6—11 cM.

„ 5. id. *a.* Lampjes van aardewerk (tjoeplak).
b. Lampjes (tjoeplak) van aardewerk.
c. Lampjes met reservoir, meroe-vormige vaastop.

„ 6. id. *a.* Aardewerk-resten met ingekraste en opgelegde versiering. Deksel met Ganeça-motief.
b. Klein vaatwerk (aardewerk).
c. In de grot. Het middendeel (donker) is de toegang tot de diepste kalk, waar de grootste vaten (urnen enz.) gevonden werden.

„ 7. Tjaṇḍi Ngawen. *a.* Opname van het terrein vóór de ontgraving in 1920, van Noord naar Zuid.
b. Id., van Zuid-Oost naar Noord-West.

„ 8. id. *a.* De toestand van het terrein in 1925, van Noord naar Zuid.
b. Overzicht van de ontgraving, Westzijde.
c. Tempel No. II tijdens de ontgraving, Noord-Westhoek.

Plaat 9. Tjaṇḍi Ngawen. (Tempel No. II).

a. Opstelling van de bovenste laag van den tempelteerling Noordelijken gevel, op den beganen grond.

b. Vier lagen van de spiraallijst rustend op het basement van den teerling.

c. Opstelling van een gedeelte van de Westzijde van den teerling.

„ 10. id. *a.* Ondergedeelte van vrijstaand poortgebouw, bestaande uit doorgang, kalakop en zijnissen.

b. Bekroning van hetzelfde poortgebouw, Oostzijde.

„ 11. id. *a.* Kalakop, nisomlijsting en dorpel boven den ingang.

b. Geornamenteerde band onder de kroonlijst.

c. Detail van de kroonlijst.

„ 12. id. *a.* Ojiefband op het plint van den teerling met afdammingen voor het ornament van de bovenliggende laag.

b. De bovenliggende laag, bevattend de voetlijst van de kleine nis, in het vlak van den waren hoek, den makara met onderstuk van de grootere nis in het vlak van het uitspringende gevelveld en het hoekstuk als basis van den hoekpilaster.

c. De bekroning van de eerste geleding van den top, Noord-Oosthoek.

„ 13. id. *a.* Staande leeuw op den Noord-Oosthoek van het basement.

b. Relief [illegible] de Oostzijde van het basement, ten Noorden van de [illegible]

„ 14. id. *a.* Toest[illegible] van het [illegible]graving en vó[illegible]oek

b. Noor[illegible]

„ 15. id. *a.* De t[illegible] 192[illegible] Noord-Westhoek

b. De tempel tijdens den wed[illegible] in [illegible]

„ 16. id. Het bouwwerk na de voltooiing der rec[illegible] Noord-Oosthoek.

„ 17. id. Detail van den Oostelijken gevel met vrijstaand poortgebouw.

„ 18. id. *a.* Het basement van het Noordelijkste tempeltje na de herstelling van den voet en voor de herstelling van de restanten van den bovenbouw.

b. Basrelief, waarschijnlijk behoord hebbend in den teerling van dit tempeltje.

c. Zuid-Oosthoek van het basement, hersteld tot de middennis aan de Zuidzijde.

Figuren I—VII. Tjaṇḍi Ngawen.

Plaat 19. Tjaṇḍi Sewoe. (3e tempel, IIe reeks).
a. Hoofddagob op den grond opgesteld.
b. Voetstuk met pinakel op den grond opgesteld.
c. Voetstuk om de kleine dagob op den Noord-Westhoek.
∂. Fragment van den teerling op den Zuid-Westhoek.

„ 20. id. *a.* Fragment van de kroonlijst op den Zuid-Westhoek.
b. Fragment van het voetstuk onder de kleine dagob op den Zuid-Westhoek.

„ 21. Tjaṇḍi Kalasan. *a.* Zuid-Westhoek na de afbraak.
b. Zuidzijde na de afbraak.

„ 22. id. *a.* Versmalling om den Zuidelijken Ingang — Oostzijde.
b. Versmalling om den Zuidelijken Ingang — Westzijde.
c. Zuid-Oosthoek na de afbraak.

„ 23. Tjaṇḍi Singasari (distr. Karanglo, afd. Malang).
a. Spuier kop (zij-aanzicht).
b. Spuier kop (vóór-aanzicht).
c. Steenen godenbeeldje.
∂. Steenen godenbeeldje.

„ 24. Tjaṇḍi Merak (distr. Karangnongko, afd. Klaten), vóór de ontgraving.

„ 25. id. *a.* Westzijde, na het vellen van den boom.
b. Zuidzijde van den tempel na het wegnemen der steenlagen.

„ 26. id. Doergabeeld.
Steenen Ganeça.
Beeldje.

„ 27. id. Beeldfragmenten.
Beelden met beeldkopje.
[illegible]elafsluiting sluitsteen? (onderzijde).
[illegible]elafsluiting sluitsteen? (bovenzijde).

„ 28. id. *a.* Westzijde van den tempel.
b. Bestaande toestand.
c. Fragmenten enz.
∂. Fragmenten (trapaansluiting).

„ 29. id. *a.* Voorportaal (noordzijde).
b. Dorpel van het portaal.
c. Het inwendige van de cella.

„ 30. id. *a.* Noorder-trapvleugel met tempelhoek.
b. Fragmenten van poortgebouwtje aan de Westzijde.

„ 31. id. *a.* Fragmenten enz. Kroonlijst.
b. Fragmenten *a* en *b* Kroonlijst. Antefixen.
c. Fragmenten enz. Nisdorpel I.
∂. Fragmenten gecombineerd.

Plaat 32. Tjaṇḍi „Merak" (distr. Karangnongko, afd. Klaten), vóór de ontgraving.
a. Fragmenten. Voorportaal. Zuid-Oost. Bij B dorpel naar de cella.
b. Fragmenten. Voorportaal. Bekroning boven den buitendorpel I.

„ 33. id. *a*. Voorportaal.
b. Tempellichaam met kroonlijst.
c. Hoekformatie.

„ 34. id. Bekroning.

Figuren VII—XIV. Tjaṇḍi „Merak".

N.C